

Makale

Güç/Zor ve "Piyasa Ekonomisi" Bağlamında Adam Smith'in "Merkantil Sistem" Eleştirisi
Mustafa Öziş

İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak
Senem Oğuz

Klasik Politik İktisattan Ekonomik Coğrafyaya Mekânın Seyri
Fırat Gündem

İstanbul'da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı
Semra Purkis

'Güney Sosyolojisi'nin Yükselişi ve Türkiye'de Sosyoloji İçin İfade Edebileceği Anlamlar
Ercüment Çelik

Türkiye'deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Yaklaşımlar
Asuman Özgür Keysan

Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşu ve Seçim Gözlem Grubu Örneği: "Oy ve Ötesi"
İşil Zeynep Turkan İpek - Tefvik Karpuzcu

mülkiye dergisi

mülkiye dergisi
2016 40(4)

tema

Ekonomi Politğin İzinde

Mustafa Öziş
Senem Oğuz
Fırat Gündem
Semra Purkis
Ercüment Çelik
Asuman Özgür Keysan
İşil Zeynep Turkan İpek
Tefvik Karpuzcu

2016 40(4)

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2016 40(4)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Erdal Eren

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Meltem Kayıran

Editör Yardımcıları

Recep Aydın

Şenay Sabah

Nail Dertli

Yazı İşleri Müdürü

Benan Eres

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyedergi.org - e-posta: mulkiyederisi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Alsu Yalçıntaş

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

5.12.2016

Kış 2016 40(4)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve TÜBİTAK-ULAKBİM, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarıncı taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Fethi Açıkel (AÜ SBF)
Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina AkŐın (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ata (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi İletifim
Fakóltesi)
Ahmet Murat Ayt (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGÖ Fen
Edebiyat Fakóltesi)
Gamze avdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betöl elik (AÜ İLEF)
Gölten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF)
Bölent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi AİİTE)
Uygur KocabaŐođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet HaŐım Köse (AÜ SBF)
Bilsay Kuru (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
Őennur Özdemir (AÜ SBF)
Alev Özkazanç (AÜ SBF)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İŐletme Fakóltesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gölay Toksöz (AÜ SBF)
İlhan Uzgel (AÜ SBF)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF)
Yavuz Yaşar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz ulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge alıŐmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Gölseren Adaklı (AÜ İLEF)
Ferda Dönmez AtbaŐı (AÜ SBF)
Serdal Bahçe (AÜ SBF)
Nazan Bedirhanıoğlu (AÜ SBF)
Can Umut iner (AÜ SBF)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi İİBF)

Benan Eres (AÜ SBF)
Ceren Ergenç (ODTÜ İİBF)
Nizam Öner (Mustafa Kemal
Üniversitesi İİBF)
Esra Sarioğlu (AÜ SBF)
Onur Can TaŐtan (AÜ SBF)
Zafer Yılmaz (AÜ SBF)

İçindekiler

Makale

**Güç/Zor ve “Piyasa Ekonomisi” Bağlamında Adam Smith’in
“Merkantil Sistem” Eleştirisi - 1**

Mustafa Öziş

**İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna
Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak - 31**

Senem Oğuz

Klasik Politik İktisattan Ekonomik Coğrafyaya Mekânın Seyri - 69

Fırat Gündem

**İstanbul’da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi:
Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı - 91**

Semra Purkis

**‘Güney Sosyolojisi’nin Yükselişi ve Türkiye’de Sosyoloji İçin İfade Edebileceği
Anlamlar - 113**

Ercüment Çelik

**Türkiye’deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri:
Alternatif Yaklaşımlar - 149**

Asuman Özgür Keysan

**Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşu ve Seçim Gözlem Grubu Örneği:
“Oy ve Ötesi” - 193**

Işıl Zeynep Turkan İpek - Tevfik Karpuzcu

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 213

Güç/Zor ve “Piyasa Ekonomisi” Bağlamında Adam Smith’in “Merkantil Sistem” Eleştirisi

Mustafa Öziş, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, e-posta: ozis@ankara.edu.tr

Özet

Fernand Braudel’in analizlerinde “piyasa ekonomisi” ve “gerçek kapitalizm” adı altında iki kavram bulunmaktadır. Gerçek kapitalizm, piyasa ekonomisinin arz talep yasaları, rekabetçi piyasalar gibi araçları ile analiz edilmeye uygun değildir. Piyasa ekonomisinin üzerinde, saydam olmayan ve büyük yırtıcıların dolaştığı bu alanı, piyasa karşıtı olarak tanımlar. Smith merkantil sistem eleştirisi ile bir anlamda bu alanı keşfetmiş ancak keşfinin sonuçlarını yeterince analiz etmemiştir. Merkantil sistem eleştirisi bir anlamda adı konmamış “gerçek kapitalizm” eleştirisidir. Rekabet sürecinin doğal ücret, doğal kâr ile sonuçlanmasına benzer biçimde adeta ‘doğal ölçek’ büyüklüğü ile sonuçlanmaktadır. Bunun sonucu olarak, sermayenin temerküzü ön plana çıkmamakta ve rekabet sürecinin sekteye uğramadan devam edeceği kurgulanmaktadır. Merkantil sistemde doğal sürecin sekteye uğramasını kendisinin deyimiyle tüccar ve manüfaktürcüler (sermaye) ile siyaset arasında kurulan işbirliğinden kaynaklandığı düşüncesindedir. Bu nedenle iktisadi alana kendi dışından bir müdahale, bir sapma olarak incelenir. Sermayenin doğasına yönelik sınırlamalardan kaynaklanan bu sonuç sadece merkantil sistem eleştirisinin bu yönünü sakatlamakla kalmaz. İktisadi alan, siyasi alan ya da sivil toplum devlet ilişkisi konusunda geliştirmeye çalıştığı ikilikleri de zayıf bir sermaye tanımı temelinde yükselmesine neden olur. Bunlardan birisi sermaye ve güç arasındaki ilişkinin ele alış biçimidir. Merkantil sistemde, gücün iktisadi olanla birlikte değerlendirilmesi eleştirilir ve aşılması gereken bir durum olarak incelenir. Merkantil sistemin ortadan kalkması ile ortadan kalkacağı düşünülür. Ticari topluma yönelik iyimserlik ortadan kalkmasının nedenlerinden biri olarak ortaya çıkar. Smith merkantil sistem eleştirisinde bir anlamda atı arabanın arkasına bağlar. Sermayenin doğasına ve “piyasa ekonomisi”nin rekabetçi yapısına aykırı olarak var olan “gerçek kapitalizm”e yönelik çıkarımlar yapmak yerine, onu hipotetik olarak kurguladığı “ticari sistem”den sapma olarak değerlendirir.

Anahtar Sözcükler: Adam Smith, Fernand Braudel, güç/zor, piyasa ekonomisi, gerçek kapitalizm.

Adam Smith’s Criticism of “the Mercantile System” in the Context of Power/Coercion and “the Market Economy”.

Abstract

“The market economy” and “real capitalism” are the two concepts of Fernand Braudel’s analysis. Real capitalism, which is beyond the market economy, is not a convenient zone to be analysed via the tools of the market economy such as supply and demand

laws and competitive markets. Contrary to market economy, real capitalism is the zone of anti-market above which shadowy and big predators roam. With his criticism of the mercantile system, Adam Smith seems to have explored the zone in question but not to have sufficiently analysed the results of his exploration. Smith's criticism of the mercantile system can also be evaluated as the criticism of real capitalism. The competition process of Smith has some similarities with "the market economy" defined by Fernad Braudel. "The market economy" and "real capitalism" have different characteristics. One of the most important differences is that the former can be analysed by free market categories such as price elasticity of supply or demand but the latter cannot be analysed through the same categories. Although Smith discovers the anti-market zone, mercantilism, it is possible to say that he did not analyse it entirely. In fact, the criticism of mercantile system is a real criticism of "real capitalism". In his criticism, the relation between politician and "merchant and manufacturers"/capital is more important than the other arguments to shape the system that is totally against the free competition as the same mean, "the natural course of things". Smith thinks that the market and the politics have to be dichotomised as each one has its own rules or principles. Whatsoever intervention from politics to market about rules of market is labelled externally so that they hinder to bring out the result of free competition. What must be underlined is that Smith generally approves to remedy attempts the result of competition process if they cannot meet the needs of the most part of society but laws or principles of free market still be operated whatever its results. The emerging problem from the inadequate analysis of capital is that Smith considers that power/coercion can be separated from capital categorically so power/coercion used in mercantile system cannot be considered as belonging to the system internally. It can be determined that Smith puts the cart before the horse in the criticism; he assessed definitely how unfettered interests of "merchant and manufacturers"/capital classes turn against society. However, the assessment did not lead to an understanding of what the true nature of capital or the real capitalism is in spite of the fact that he hypothetically contemplates a "commercial system" in which capital works according to free competition.

Keywords: Adam Smith, Fernad Braudel, power/coercion, market economy, real capitalism.

Giriş

Tam rekabet piyasası içinde kişisel çıkar ile toplumsal refahın uyum içerisinde olduğu iddiası günümüz anaakım iktisadının temel analitik referanslarından birini oluşturmaktadır.¹ Adam Smith'in kurucu eseri *Ulusların Zenginliği*'nde (bundan sonra *UZ*) detaylı olarak tartışılan bu kabul, günümüz anaakım iktisadının hiyerarşik bilimsellik anlayışında da temel dayanak noktaları olarak kullanılmakta ve ana akımdaki anlamları büyük ölçüde Smith'ten türetilmektedir. Smith, analitik katkıları olarak değerlendirilen piyasanın işleyişine yönelik çıkarımlarını, kendi adlandırması ile toplumların

ilerlemesindeki “ticari toplum” (*commercial society*) aşamasına² gönderimlerde bulunarak yapmaktadır. Bu aşamada, bireysel ve toplumsal potansiyellerin, kendi doğalarına uygun biçimde, kendilerini gerçekleştirme olanağı bulacakları ve UZ'deki ifadesi ile “şeylerin doğal akışı”nın (*the natural course of thing*) veya “şeylerin doğal düzeni”nin (*natural order of things*) gerçekleşeceği iddia edilir. Smith için belirtilen son iki kavram, daha sonra vurgulanacak olan “açık ve basit doğal özgürlük sistemi” veya ticari sistem *telosunun* gerçekleşmesinin temel koşullarıdır. Bununla uyum içerisinde, aynı zamanda ticari toplum Smith'e göre söz konusu doğallıkları sağlamaya namzet uygun toplumsal örgütlenme biçimi olarak incelenir. Ancak belirtilen aşamalarda yer almayan, tarihsel olarak ticari toplumun öncesine yerleştirilebilse de onunla iç içe de geçebilecek doğal olmayan bir sistem daha vardır. Smith bunu “merkantil sistem” (*mercantil system*) olarak adlandırır.

Smith'in merkantil sistem eleştirisi kapsamlıdır. Para, değer, dış ticaret teorisi gibi, bu gün her biri farklı teorik alt dallarda incelenen konuların tümünü kapsar. Eleştirisinde doğru noktalar olduğu gibi, pek çok yanlış da mevcuttur. Merkantil sisteme yönelttiği eleştirilerin anılan kısımlarına burada değinilme olanağı yoktur. Odaklanılacak konulardan biri, Smith'in tüccar ve manüfaktürcülere yönelttiği sert tondaki eleştirisidir. Bu önemli görülmelidir, çünkü tartışmaya yer yoktur ki, UZ sermaye birikimini odağına alan bir eserdir ve birikimin failleri olarak Smith'in eleştirilerini yönelttiği sınıf, sadece merkantil dönemde değil, ticari sistemde de başat rolededir. Hal böyle iken, öz çıkarı peşinde koşan bu sınıfa yönelttiği eleştirinin muhtemel sonuçları değerlendirilmelidir. Çalışmada, Smith'in analizlerinin Fernand Braudel'in ortaya attığı şematik ayrıma tabi tutularak değerlendirilmesinin Smith'in tasavvurundaki ticari toplumun ortaya çıkarılmasına katkı yapacağı ileri sürülmektedir. Bu nedenle ilk olarak Braudel'in *Kapitalizm ve Uygarlık* eserinden başlayarak geliştirdiği şematik analizin kısa bir sunumu yapılacak, takip eden alt bölümde ise Smith'in dizginlenmeyen/denetlenmeyen öz çıkarın bir eleştirisi olarak da değerlendirilebilecek merkantil sistem eleştirisi sunulacaktır. Bu alt bölümde, politikacılarla ilişki içine giren öz çıkarın 'iktisadi alan' ile 'siyasi alanı' zor ekseninde bir araya getirmesi örneklendirilecek ve Smith'in serbest ticaret analizinin zoru dışlama biçimi tartışılacaktır. Bunu müteakip, ilk bölümde tanımlı yapılan Braudelci anlamıyla “gerçek kapitalizm”in, gerçek temsilcileri olarak değerlendirilen ve dönemi temsil etme kabiliyetine haiz, seçilmiş merkantilist yazarların güç/zor ilişkisine yönelik düşünceleri ortaya koyulacaktır. Çalışma sonuç bölümü ile bitirilecektir.

Braudelci Bir Ayrım: “Piyasa Ekonomisi” ve “Gerçek Kapitalizm”

Braudel *Kapitalizm ve Uygarlık* adlı üç ciltlik eserinde toplumsal gerçekliği üç katmana ayırarak inceler. Yaptığı üçlü ayrım, maddi hayat (*material life*),

piyasa ekonomisi (*market economy*) ve kapitalizm ya da *gerçek* kapitalizm (*real capitalism*) biçimindedir. Son ikisi buradaki tartışma açısından önemli olduğundan hangi manalarda kullandığının kısaca belirtilmesi gerekmez.³ Braudel için piyasa ekonomisi her şeyden önce şeffaftır (*transparent*), “bizi fazla belirsizlik ile karşılaştırmaz”. Piyasa ekonomisine niteliğine yönelik tespitini, sosyal bilimcilerin ona verdiği önemi eleştirerek sürdürür. “Tarihçiler onu sahnenin tam ortasına yerleştirir. Hepsi de büyük öneme sahip olduğunu düşünür... Piyasa ekonomisi sürekli bir diyalogun konusudur. Kent arşivlerinde, tüccar ailelerin arşivlerinde, yargı ve idare arşivlerinde, ticaret odalarının tartışma tutanaklarında, noter evraklarında sayfalar dolusu kayıtlıdır. Öyleyse onu fark etmemek ve onunla ilgilenmemek nasıl mümkün olur? O hep gözümüzün önündedir.” (Braudel, 1977: 40-1). Adam Smith ve ondokuzuncu yüzyıl iktisadi analizinin bu şeffaf gerçeklikle ilgilenmekle yetindiğini belirtir. Her daim göz önünde, şeffaf ve belirsizliğin düşük düzeyde olduğu bir piyasa söz konusudur. Dolayısıyla, “[s]onuçta” Braudel’e göre, “insanlar, doğru veya yanlış, değişimin (*exchange*) dengeleyici bir güç olarak kesin bir rol oynadığına; rekabet aracılığıyla, dengesiz durumların arz ve talebi düzelterek ve *laissez faire, laissez passer* ilkesine bağlı kaldıkça, piyasanın gizli ve iyiliksever tanrısı olan Adam Smith’in “görünmeyen el”inin, ondokuzuncu yüzyılın kendi kendini dengeye getiren piyasalarının ve ekonominin temeli olduğuna inandılar” (1977: 43-4). Bu, belirsizliklerin görece olarak ortadan kalktığı, arz ve talebin oynadığı rolü kişilerin adeta çıplak gözle görebildiği, iktisadi kararların formalistik mantığa indirgenebileceğine yönelik çıkarımların yapılabildiği bir şeffaf ‘dünya’ tasavvurudur. Bu tasavvur, bireysel tüketicinin kararlarına iktisadi süreçleri harekete geçirici temel bir işlev atfeder. Zaman zaman iktisadın popülist yazınında ileri sürülen, tüketici kraldır mottosuna ulaşan yolun yapı taşlarını döşeyen meselenin söz konusu kavrayış biçimidir. Braudel, piyasa ekonomisi olarak adlandırdığı bu katmanda, tüketicinin mütevazı bir gücünün olduğunu belirtir. Ancak bu gücün sınırlarını da abartmamak gerekir, “bir tüketici ve müşteri olarak bir dükkândan içeri girebilir, sıradan bir sokak pazarına gidebilir, mütevazı gücümü test edebilirim.” (Braudel, 1977) Ancak sıradan bir dükkân, sokak ya da akşam pazarında kendinde, tüketimden kaynaklanan gücünü hisseden ve çıkarını en çoklaştırdığını düşünen ‘kral’ımızın *gerçek* kapitalizm ile karşılaştığında söz konusu gücü ne haldedir? Bu soruya yanıt verebilmek için, Braudel’in Galbraith ve Lenin’den esinlendiği anlaşılan “kapitalizm” ya da “*gerçek* kapitalizm” kategorisinin özelliklerini sergilemek gerekmektedir.⁴

Küçük ve geleneksel binlerce işletmeden oluşan piyasa sistemi (*market system*) ile yüksek derecede organize birkaç yüz şirketten oluşan sanayi sisteminin (*industrial system*) iki farklı ekonomi dünyası olarak adlandıran Galbraith’in bu

ayırımının yanı sıra Braudel, Lenin'in emperyalizm (monopolcü kapitalizm) ve rekabete dayanan sıradan kapitalizm (*ordinary capitalism*) ayrımlarını birlikte düşünür ve her iki yazara da katıldığını belirtir (Braudel, 1983: 312-3). Ancak kendi ayrımı belirtildiği gibi, ikili değil üçlüdür. Braudel ikinci katı/ piyasa ekonomisini içeriği itibarıyla "piyasa sistemi" ve "sıradan kapitalizm" ile benzer biçimde kullanır. Aynı değerlendirme, "gerçek kapitalizm" ile "sanayi sistemi" ve "emperyalizm" için de yapılabilir. Braudel'de farklı olan bir diğer nokta ise gerek Galbraith'in gerekse Lenin'in sınıflandırmaları Sanayi Devrimi sonrası ve özellikle ondokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyıl için yapılmış iken, Braudel kendi analizinin Ortaçağ'a kadar *Avrupa*'da geçerli olduğunu iddia eder (Braudel, 1983: 229). Dolayısıyla Smith'in merkantil sistem olarak adlandırdığı ve kabaca onaltıncı yüzyılın sonlarından onsekizinci yüzyılın ilk yarısına kadar süren, merkantil dönem bakımından geçerli bir analiz olarak değerlendirilebilir. Braudel'in üç katlı yapısında katlar arası geçişin olanaklılığı ya da dinamiği üzerine ilişkin bir çözümleme yapılmayacak olsa da tarihin herhangi bir anında her katın incelenmesinin kendine has bir özellik taşıdığı ve farklı disiplinlerin konusu olabildiği belirtilmelidir. Şöyle ki, "piyasa ekonomisi"nin şeffaf ve belirgin yapısı, yukarı doğru -kapitalizm'e- geçildiğinde yerini saydam olmayan (*opaque*) ilişkilere bırakır. Artık piyasa ekonomisine ait 'yasa'ların geçerliliğinden bahsedilemez. Bunun nedenini Braudel şöyle açıklar: piyasa ekonomisinin "yanı başında ya da onun üzerinde piyasa-karşıtı bölge (*zone of the anti-market*) yer alır, burası büyük yırtıcıların dolaştığı ve orman kanunlarının işlediği yerdir. Burası –geçmişte olduğu gibi bugün de, sanayi devriminden önce ve sonra-kapitalizmin gerçek evidir." (Braudel, 1983: 230)

Bir sonraki bölümde gösterilmeye çalışılacağı gibi, Smith'in merkantil sistem eleştirisini Braudeli manada *gerçek* kapitalizm eleştirisine dönüştürmek mümkündür. Elbette gerçek kapitalizm biçiminde ifade edilmemiştir ancak Smith'in tanımladığı ve eleştirdiği merkantil sistemin pek çok özelliği *gerçek* kapitalizm ile uyum içerisindedir. Ancak Smith için merkantil sistem bir sapmadır. Şeylerin doğal akışına aykırı olarak değerlendirildiğinden piyasa ekonomisi ile eş zamanlı olarak var olmaz. Bu kısa açıklayıcı bölümden sonra, Smith'in merkantil sistem eleştirisine geçilebilir.

Adam Smith'in Merkantil Sistem Eleştirisi:

Smith'in merkantil sistem eleştirisinin önemli bir kısmını tüccar ve manüfaktürcüler ile siyaset (*politics*) arasında kurulan ilişki ve bu nedenle serbest piyasanın işlemesine engel olunması oluşturur. Buna göre, siyaseti etkisi altına alan tüccar ve manüfaktürcüler, imtiyazlı ve kısıtlamalı bir iktisadi sistem yaratmışlardır. Oysa daha sonra üzerinde durulacağı gibi, serbest piyasayı aynı

zamanda insanın özgürleşmesi ve liberal toplum düzenin gereği olarak düşünen Smith için, “imtiyazlı veya kısıtlanmalı bütün sistemler ortadan kaldırılmalıdır” (1976, II: 208). Bu gerçekleştirildiğinde, “açık ve basit doğal özgürlük sistemi” (*the obvious and simple system of natural liberty*), başka bir deyişle ticari sistem, şeylerin doğal akışı uyarınca kendi hükmünü icra edebilecektir. “Açık ve basit özgürlük sistemi”nde her birey, “[h]ukuku ihlal etmediği sürece, kendi bildiği yoldan, kendi çıkarının peşinde koşmada tamamen serbest bırakıl[malıdır]” (1976, II: 208). Bu koşullar sağlandığında, ticari sistem sadece iktisadi anlamda değil, siyasi alanı da kapsayacak biçimde bir özgürlükler sistemine dönüşeceği ileri sürülür. Ancak bu özgürlükler sistemi, tarihsel seyri de dikkate alarak değerlendirilmelidir.

Tarımsal aşamadan -feodalizm olarak da anlaşılabilir- farklı olarak, ticari sistem altında, kişiler arasındaki ilişkilerin piyasa vasıtasıyla gayri şahsi ilişkilere dönüşmesini ve bu ilişki biçiminin giderek egemen hale gelmesini, Smith, iktisadi olduğu kadar kişisel özgürlükler bakımından da ilerletici bir süreç olarak inceler. Piyasa ölçeğinin artması sadece işbölümü ve büyümenin nedeni olarak incelenmez; piyasa genişledikçe insanları birbirine bağlayan bağların da sıkılaştığını ve ticari toplumda herkesin herkese muhtaç olduğu bir aşamaya ulaşacağını belirtir (Smith, 1976, I: 26). Smith için bu süreç olumludur; bir anlamda insanın uygarlaşma ve özgürleşme sürecinin bir parçasıdır. Önceleri sadece belirli aile ya da feodal bağlar ile birbirine bağlı olan bireyler artık, ülkenin -dünyanın- diğer bölgelerindeki bireyler ile de piyasa aracılığı ile birbirlerine bağlanmakta ve birbirlerine ihtiyaç duymaktadırlar. İdeal halinde, piyasa ilişkilerinin ve bununla paralel biçimde, açık ve basit doğal özgürlük sisteminin hükmünü icra ettiğiindeki durumu tasvir eder. İskoç Aydınlanmasının bir özelliği olan bu düşünceye göre, insanlık tarihi/toplumlar gayri medeni durumdan medeni duruma doğru ilerlemektedir. Bu ilerleme sonucundan toplumlar ilerleme ile ilişkili olarak ahlaki değerler, kurumlar üretirler. Değerler konusuna aşağıda döneceğiz. Ondan önce kurumlar konusunda devlet/hükümete yönelik bir analizin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Çünkü devlet, merkantilizmde ya da Smith’in deyişiyle merkantil sistemdeki tartışmaların temel öğelerinden biridir.

Merkantilistler hükümetlerin kendi lehlerine müdahale yapmasına yönelik parlamentoya, kraliyete bitmez tükenmez dilekçeler, raporlar sunmuş, çoğu zaman mensubu oldukları şirketin çıkarlarını savunan broşürler kaleme alarak isteklerini kamuoyu nezdinde meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Pek çok broşürün yazarı mensubu ya da yöneticisi olduğu şirketin faaliyetlerini daha uygun şartlarda yürütebilmek için doğru ya da yanlış yazdıklarıyla aslında sadece kraliyetin çıkarlarını gözettiği kisvesine başvurmaktan geri durmamıştır.

Merkantilist literatürü oluşturan broşürlerde iktisat politikası açısından burada ayrıntısına girmenin yeri olmayan gümrük vergileri, kotalar, teşvikler gibi dış ticaretten; ülke içinde manüfaktürün gelişmesine yönelik politikalara kadar bugün de rahatlıkla iktisat politikasının enstürümanları olarak adlandırılacak önerilerde bulunmuşlardır. Ancak bugünkü literatüre ve kendilerinden sonra gelen klasik siyasal iktisada yabancı bir enstürüman konusunda da devlete öneriler sunmuşlardır: Güç ya da fiili uygulaması olarak fiziki zor. Ticari sistemden önceki tarihsel aşamalarda, örneğin tarımsal aşamada iktisadi güç ile siyasi gücün iç içe geçmiş ilişkisinden farklı olarak ikisi arasında bir dikotomi yaratmak isteyen Smith için, piyasa ilişkilerinin kendi doğallıklarında, siyasetten arınmış olarak işleme gerekmektedir. Dolayısıyla piyasa, siyasetten açık bir biçimde ayrı düşünülmelidir ki bu düşünce Smith'ten sonra da klasik siyasal iktisadın ve daha sonraki ana akım iktisadın temel kabullerinden biri olagelmıştır. Bugün ancak siyaset teorisi içinde tartışılabilir bu konu iktisadi analizin konusu olarak gündeme gelmesi neredeyse olanaksız görülebilir. Güç meselesinin merkantilistler yazarlar tarafından tartışması ilgili bölümde yapılacaktır. Bundan önce, bir adım geri atarak devlet konusuna dönerek *Leviathan*'a kısaca değinmek gerekiyor.

Merkantilizmin klasik yüzyılı olarak adlandırılan onyedinci yüzyılın tam ortasında *Leviathan*'ı (1651) yayınlayan Thomas Hobbes, *Leviathan* ile bir 'sorun' yarattı. Smith'in çözüm bulmasını gerektiren bu 'sorun' aşağıda ana hatları ile ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Hobbes, Smith'e benzer biçimde belirli bir insan doğası kabulünden başlayarak -ki bunların "[b]irincisi rekabet; ikincisi güvensizlik; üçüncüsü ise şan ve şereftir (Hobbes, 2004: 94), güçlü bir devletin gerekliliğini ortaya koymuştur. Hobbes'un akıl yürütmesi önemlidir çünkü Hobsbawm'ın sözleriyle "gerçekte ussal öz çıkarın, devlet iktidarı üzerinde herhangi bir *a priori* sınırlama getirilmesi önlediğini göstermiştir" (1998: 256). Smith'in ticaretin barışçıl doğası ve görünmeyen el ile çözmeye çalıştığı toplumsal uyumu Hobbes ise *Leviathan* ile çözülebileceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Smith için, ticari toplumun rekabetçi bireyin, doğal seyri içinde, çatışmayı değil uyumu; kendiliğinden, devlete gerek kalmaksızın sağlandığının teorik çözümlenmesinin yapılması gerekiyordu. Bu 'sorun'un aynı zamanda, Hobbes'un da bir üyesi olduğu sözleşme kuramcılarına karşı toplumsal gelişim ya da aşamalar teorisini "tarihsel gerçekçi" bir "gereksinimler sistemi"ne oturtmaya çalışan Smith için, bireysel öz çıkar meselenin yanı sıra ticari toplum ve devlet arasında tanımlamak istediği ilişki için de elzem bir çıkış noktası oluşturduğu söylenebilir. (Göçmen, 2013: 94)

Smith'in *Leviathan* türü bir devlet örgütlenmesini kabul edemeyeceği açıktır. Ancak bunun kadar açık olan bir diğer konu ise rekabetçi burjuva

bireyinin nasıl olup da kendiliğinden bir toplumsal uyuma ve ençoklaştırıcı bir refaha ulaşılacağına teorik olarak gösterilmesi gerektiğidir. Merkantil sistemdeki tüccar ve manüfaktürcülerin siyaset ile öz çıkara dayalı kurdukları iş birliğinin, ticari toplumda gerçekleşmemesinin önündeki engel(ler) nedir sorusu yanıtlanmalıdır. *Leviathan*'ın Smith üzerindeki negatif yönden etkisini değerlendiren Clark, Smith'in onsekizinci yüzyıldaki Hobbes'a karşı tepkiyi takip ettiğini belirtmekte ve iki önemli eserinde de toplumsal düzenin leviathan olmaksızın nasıl sağlanabileceğinin açıklanması gayretinde olduğunu tespit etmektedir (Clark,1992: 78).⁵

Ticaret ve ticaretin gelişimi belirtilen sorunun çözümünde önemli bir rol oynar. Ticaretin gelişiminin sadece bir iktisadi mesele olmadığı, özgürlükler boyutunun da olduğu yukarıda belirtildi. Eklenmesi gereken bir başka nokta ise yine yukarıda belirtilen "aşamalar" ilerledikçe toplumların yeni değerler üreteceği önermesi ile ilgilidir. Ticari toplum denince Smith sadece alış veriş ilişkisine sıkışmış bir toplum tahayyül etmez, "etik değerlerden azade olamayan" bir toplumdur söz konusu olan. İnsanlar beşikten itibaren kendi durumlarını iyileştirmeye çabalasa ve her insan bir çeşit tüccar olsa da bunu sorunun değil, çözümün başlangıç noktası olarak değerlendirir (Berry, 2013: 130-1). Ticaret, toplumu bir arada tutan bağ ve dostluğun kaynağıdır. Uygar toplumda, insan, iş bölümü nedeniyle, büyük kalabalıkların yardımına ve iş birliğine ihtiyaç duyar. Ancak uygar toplumda artan iş bölümü ve toplumsal örgütlenme, kişilerin, kişisel dostluklar vasıtasıyla bu ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak tanımaz. Rekabetçi piyasa ekonomisi, kişisel dostlukların ötesinde, gayri şahsi ilişkilere dayalı olarak varlığını sürdürür. Tüm toplumun birbirine ihtiyaç duyması, Smith'te ticaretin çatışmayı değil, toplumsal uyumu sağlayacağına yönelik düşüncenin ortaya çıkmasının nedeni olarak incelenir (Berry, 2013: 124-149).

Smith için ideal haliyle, piyasada gerçekleşen ticaret toplumsal bağı ve dostluğu sağlayacaktır. Ancak merkantil sistemin tüccar ve manüfaktürcüleri şeylerin doğal akışına sadık kalmamakta, doğal olarak ortaya çıkacak toplumsal iyiyi engellemektedirler. Neden oldukları durum kendi sözleri ile "ölümcül"dür. "Ticaret doğal olarak kişiler arasında olduğu gibi, uluslararası da dostluğun (*friendship*) ve birliğin bağı (*bond*) olmalıyken husumet ve düşmanlığın en bereketli kaynağı olagelmıştır. Günümüzde ve geçen yüzyıl boyunca kralların ve bakanların kaprisli tutkuları, Avrupa'nın huzuru için tüccar ve manüfaktürlerin münasebetsiz kıskançlıkları kadar ölümcül olmamıştır. ... Fakat kaba açgözlülük (*rapacity*), tüccar ve manüfaktürcülerin monopolcü ruhları (*monopolizing spirits*) insanlığın yöneticisi değildir ve olmamalıdır, bu düzeltilemeyebilir ancak başkalarının huzurunu bozmasının önüne kolayca geçilebilir." (Smith, 1976, I: 519). Bu ifadenin iki kısma ayrılarak incelenmesi ilerleyiş açısından faydalı

olacaktır. İlk kısımdan anlaşılacağı üzere ticaretin kendisi sadece işbölümü vasıtasıyla sermaye birikimi, büyüme gibi salt iktisadi sonuçlar bağlamında sınırlı kalınarak değerlendirilmez; ticaretin toplumlara ilerletici ve uygarlaştırıcı bir rolü de en azından bunun kadar önemlidir. Dostluğun ve birliğin kaynağı olduğu gibi, ticaretin ilerletici işlevi “iyi” hükümetlerin ortaya çıkmasını da sağlayacaktır: “[T]icaret ve manüfaktür tedrici olarak düzeni ve iyi hükümetleri (*order and good goverment*) ortaya çıkarır, bununla birlikte daha önce neredeyse sürekli olarak komşularıyla savaş durumunda olan ve üstekilere sefilce bağımlı bireylere özgürlük ve güvenlik kazandırır. Bu, çok az incelenmiş olsa da [ticaretin] bütün etkilerinin içinde en önemlisidir.” (Smith, 1976, I: 433). “iyi” hükümetin ne olduğuna yönelik derinlemesine bir tartışma yapılmayacaktır ancak şu kadarı açıktır. Buradaki ilgi bağlamında, “iyi” hükümetin merkantil sistemde ön plana çıkan olmadığı rahatlıkla söylenebilir. “iyi” hükümet piyasayı kendi işleyişine bıraktığında, ticaret hacmi, piyasa ölçeği ve işbölümünün artışı birbirlerinin hem nedeni hem sonucu olurken, Smith için ticari sistemdeki rekabetin monopole doğru evrilmesi söz konusu değildir. Serbest rekabet sürecinin sürekli olarak aynı veya benzer ölçekte rekabetçi birimleri üreteceği varsayar. Bu nedenle Smith için “monopolcü ruh”un salt bu iktisadi aktivite kapsamında ortaya çıkması olası değildir. Ölçek bağlamında Smith’in ‘eşitlikçi’ düşüncesi, rekabet sürecinin “monopolleşme ruhu”na galebe çalmaktadır. Rekabetçi ölçeğin, piyasanın kendini düzenleyen (*self-regulating*) mekanizması tarafından kendiliğinden sağlayacağı düşünülür (Smith, 1976, I: 65-66). Ticaret ölçeğinin artması ile gayri şahsi ilişkilerin toplumsal bağlamda ön plana çıkması, “iyi” hükümetlerin ortaya çıkması ve ölçek meselesi birbirlerini tamamlayan ve birikimsel süreçler olarak incelenir. Biri diğerini hem nedeni de hem de sonucu olabilir.

Smith’in Hobbescu sorunu çözmek için ileri sürdüğü mekanizmanın tamamı bunlar değildir. Rekabetçi öz çıkara dayanan birey kabullerine yanı sıra, bireyin doğal özelliklerine yönelik ontolojik bir müdahale yapmaktadır. Hobbes’un rekabetçi, çatışmacı ve diğer bireylere karşı olan birey tanımı yerini Coats’ın ifadesi ile diğerini de gözetken (*other directed*)⁶ (1992: 121) bireylere bırakır. Smith’in diğerlerini gözetken birey tanımını sadece *UZ*’ye başvurarak çıkarmak mümkün değildir. Diğerlerini gözetken bireyin sahip olduğu ‘yeni’ özellikler *ADT*’de bulunabilecek empati ve sempati ilkesidir. Bu ilkeler nedeniyle, birey kendinden başkalarını da düşünür. Alacağı kararlarda diğerlerinin kendine yönelik oluşturacağı fikre kıymet verir. Böylece bu duygular, kişisel çıkarın kişinin kendi dışında bir şeye başvurmadan, kendiliğinden, öz çıkarını başkalarına zarar vermeden gerçekleştirilmesinin veyahut öz çıkarını diğerlerini de gözeterek kendiliğinden dizginlemesinin önünü açar. Smith *ADT*’nin açış cümlesindeki

soru cevap şeklindeki diyalogu ile bencil birey kabulünü, doğrudan tartışmaya açar: “Doğasında bazı ilkelerin olduğuna yönelik kanıtlar olan, bencil (*selfish*) bir insan nasıl olur da, diğerlerinin zenginlikleri (*fortune*) ile ilgilenir, önemser ve onların mutluluğunu kendi için gerekli gördüğünü -ki bencil insan bunları görmek dışında olan bitenden herhangi bir şey elde edemez- düşünülebilir.” Bu nedeni olarak, soruya verdiği yanıt, insanın davranışlarını biçimlendiren sempati ilkesinin var olmasıdır. Öyle ki hiçbir biçimde maddi ilişki içinde bulunmasak da, “[b]aşkalarının üzüntüsünden üzüntü duymamız, öyle barizdir ki herhangi bir kanıtı ihtiyaç yoktur.” Sempati ilkesi dışarıdan kişiye doğru gelen negatif durumu işaret etmez. Kişi yaptığı eylemlerde öz çıkarı ilavesi olarak sempati ilkesi de devrededir ve insan doğasının diğer orijinal tutkuları ile aynıdır (Smith 1984: 9) Cohen’in dikkat çektiği gibi (1989: 57), kendini sevme (*self-love*) tutkusu kaynaklı fiillerin dengeleyicisi olan ilkelerin kaynağı olarak incelenir. Bir anlamda bireylerin içsel, kendi kendini düzenleyen mekanizmasıdır. Ancak kişilerde bu duyguların gelişimi ve şiddeti kendiliğinden izole bir biçimde oluşmaz. Montesquie’nun kişi topluma doğar ve orada kalır ilkesini Smith’in söz konusu duyguların işlenmesine de uygulamak mümkündür. Thomson’un benzetmesi kullanılarak denilebilir ki, kişisel çıkar topluma hareket kazandırır ancak aynı toplumdaki kaynaklanan ahlaki ilkeler ise bu hareketin bireysel ve toplumsal bakımdan belirli sınırlar içerisinde kalmasını sağlar (Thomson, 1964). Ticaret gelişip, feodal kısıtlamalar ve hükümetlerin piyasanın işleyişini kısıtlayan düzenlemeleri ortadan kaldırdıkça, giderek özgürleşen bireyler, öz çıkar kadar sempati ilkesi tarafından da yönlendirilir. Birbirlerine duydukları ihtiyaç birbirlerinin dostu olmalarına ve toplumsal uyuma giden bir süreci başlatması beklenir.

Ticaretin uygarlaştırıcı işlevi, rekabetçi piyasalar ve bireyin ontolojik olarak yeniden tanımlanması toplumu *Leviathan* benzeri bir gereklilikten uzaklaştırabilir. Smith’in tasavvurundaki ticari toplumun ideal halinde, benzer bir yetki devrine gerek kalmaz. Ancak bu, toplumsal iyinin sağlanmasında hükümet (*civil government*) ve daha önemlisi yasa koyuculara (*legislator*) olan ihtiyacın ortadan kalktığı anlamı taşımaz. Aksine özellikle yasa yapıcılara görev tanımlar. Siyasetçi (*politician*) ile yasa yapıcılar arasında ayrıma giderek, piyasa, siyaset, yasa yapıcılar arasında yeni bir ilişki ağı tanımlar (Winch, 1983). Piyasanın kişisel çıkarı peşinde koşan bireyi ve bu bireyin hırslarının somutlaştığı tüccar ve manüfaktür, başka bir deyişle sermaye ile siyaset arasındaki topluma karşı komploya varan işbirliğini tespit eden Smith, siyaset ile yasa koyucuyu birbirinden ayırarak ticari toplum için, yasa koyucu ile somutlaşan yeni, bir anlamda akil bir zümre tasarlar. Böylece devlet erkini kullanan kişileri iki blokta değerlendirmeye başlar. İlki gündelik kararlarının ilkesel boyutu konusunda

pek de tutarlı olamayan ve sermayenin (tüccar ve manüfaktürcülerin) etkisine epeyce açık yönleri bulunan siyasetçidir. Gündelik hırslardan arındırılmış olarak yasa yapıcılar ise toplumsal iyiye yönelik davranışlar bakımından farklılık sergiler. Yasa yapıcı her zaman aynı olan genel ilkelerden hareket etmektedir ve ilk olarak toplumsal iyiyi düşünmektedirler (Winch, 1983: 502-503; Smith, 1976, II: 490, 494). Winch, Smith'in siyasal iktisadi, yasa yapıcı veya devlet adamı biliminin (*a branch of the science of a statesman or legislator*) bir kolu (Smith, 1976, I: 499) olarak tanımladığına dikkat çekerek, Smith'in *UZ*'de yasa koyucunun kullanımına yönelik geniş bir entelektüel repertuar oluşturma gayretinde olduğunu ileri sürer (Winch, 1983: 502). Bu anlamda *UZ*'nin amaçlarından biri de yasa koyucuya rehberlik etmektir. Yasa koyucu siyasal iktisadın doğruları uyarınca hareket etmelidir.⁷ Ticari toplumun ahlaki eleştirisi ve bu eleştiriler doğrultusunda yasa koyucuların yapmaları gerekenleri onlara sunar. Ancak *UZ*'de bundan daha radikal ve ahlaki boyutun ötesine geçen tespitler de bulmak mümkündür. En önemlilerinden biri *UZ*'nin analitik başarısının temelinde yer alan işbölümü ve bu sürecin sonunda işçi sınıfının içine düştüğü durum konusunda yaptığı tespitler ve önerdiği çözümlerdir. Bu konuya, ilerleyen sayfalarda dönülecektir.

Merkantil sistem söz konusu olduğunda ticaretin henüz “iyi” hükümetlerin oluşmasını sağlayacak olgunlukta olmadığına karar vermek güç değildir. Sistemin kurucuları olarak işaret ettiği tüccar ve manüfaktürcüler sadece iktisadi alanın belirleyici olarak nitelemez. Bunlar aynı zamanda siyaseti etkilemekte, dolayısıyla da iktisadi alan ile siyaset ya da başka deyişle piyasa ile devlet yönetimi iç içe geçmesine neden olmaktadır. Söz konusu sistemin oluşturucularını bir araya gelerek topluma karşı komplo kurduklarını belirtmekle kalmaz, siyasetin de isteklerine yönelik hayli cömert yanıtlar verdiğini belirtir. Siyaset ile iktisadi güç arasındaki dinamiği Smith şöyle ifade eder: “Parlamento üyeleri, bu monopolü güçlendiren her türlü öneriyi desteklemektedirler... Eğer karşı çıkarlarsa ve dahası eğer engel olmaya yetecek kadar yetkileri varsa, ne hangi yüksek düzeyde olduğu ne genel kabul görmüş dürüstlüğü ne de geçmişteki şahane kamu hizmetleri, onu, ne rezil taciz ve yermelerden, kişisel hakaretlerden ne de bazen, öfkeli, küstah ve hayal kırıklığına uğramış monopolistlerden kaynaklanan gerçek tehlikelerden koruyabilir (Smith, 1976, I: 494). Smith belirttiği gerçek tehlikeler konusunda okuyucusunu bilgilendirmez. Bunların neler olabileceği üzerine, çeşitli spekülasyonlar yapılabilir ve bunlar güç ile iktisadi alan arasındaki ilişkinin bir başka örneği olarak sunulabilir. Ancak söz konusu merkantil dönem olduğunda böyle bir spekülatif akıl yürütmeye ya da hayal gücüne ihtiyaç yoktur. Özellikle yabancı ülkelere yönelik merkantil faaliyetler ve düşünce bu ihtiyacı ortadan kaldırır. Burada, Smith'in sermaye

ile sivil hükümetin çıkar birliği içinde olduğunun tespit etmiş olduğuna işaret etmek yeterlidir ancak tamamlanması açısından şu sözleri de eklenmelidir: “Bütün bir merkantil sistemin kimlerin marifeti (*contriver*) olduğuna dair karar vermek hiç de zor değildir; tüketiciler değil, onların çıkarlarının tamamıyla göz ardı edildiğini varsayabiliriz; fakat üreticiler, onların çıkarlarına hayli dikkat edilmiştir; bu son sınıf içinden tüccar ve manüfaktürcülerimiz sistemin temel mimarları olmuşlardır. Merkantil düzenlemelerde manüfaktür çıkarlarına özellikle önem verilirken, tüketicilere verilmemiş ve onların çıkarları diğer bir takım üretici çıkarları için feda edilmiştir.” (Smith, 1976, II: 180-1). Dolayısıyla “sistemin temel mimarları”, kurucu gücü işaret etmekle kalmayıp, siyaset kurucu gücün ‘gündelik’ taleplerine karşı gösterdiği acizlik Smith için vakıadır. Endüstrinin kendi tabiriyle zenginler ve güçlüler yararına işlemeden, siyasetin gümrük tarifelerine yönelik talepleri geri çevirememesine ya da işçi sınıfını baskılamaya yönelik politika önerilerini hızla hayata geçirmesine değin uzanan uygulamalar sistemin olağanlarıdır (Smith, 1976, II: 161). Öyle ki UZ’nin yazıldığı dönemde merkantil sistemin bu olağanlıkları giderek liberalize edilmiş olmasına rağmen, anlaşıldığı kadarıyla Smith siyaset ile kurulan bu çıkar birliğinin dağıtılması konusunda hayli karamsardır (ya da realisttir). “Büyük Britanya’da ticaret serbestisinin tümüyle yeniden gerçekleştirilebileceğini (*restore*) ummak, Okyanusya (*Oceana*) veya Ütopya’nın (*Utopia*)⁸ gerçekleştirilebileceğini ummak kadar gerçekten absürttür. Halkın önyargıları nedeniyle değil, bundan daha fazla, üstesinden gelinemeyecek olan, pek çok kişinin kişisel çıkarlarıdır ki ticaret serbestisine karşı konulmaz biçimde karşıdır.” (Smith, 1976, I: 493).

SiyasetveiyihükümetlerinSmith’in ticarisisteminin işleyebilmesi için gerekliliğine değinilecek ancak daha önce, yukarıda belirtilen materyalist tutumu hakkında kısa bir açıklama yaparak ilerlemek faydalı olacaktır.⁹ Çünkü ticari sistem söz konusu olduğunda, önceki aşamalardaki tutumunda revizyona gider. Toplumun ilkel ve kaba haliyle, toprağın özel mülkiyete konu olduğu aşama arasında değer teorisinde yaptığı düzeltmeye benzer biçimde, ticari toplum ve önceki aşamalar arasındaki materyalist tutumunda da değişiklik görülür. Mülkiyet biçimi ve devlet/güç ya da kendi deyimiyle sivil yönetim arasında kurduğu ilişki açıktır. Toplumsal eşitsizliğin ortaya çıkması ile birlikte yaşandığını düşündüğü süreci şöyle betimler: “Nerede büyük mülkiyet (*property*) var ise orada büyük eşitsizlik vardır. Çünkü bir zengin (*rich*) adam, en az beş yüz yoksulu, yoksul kesimin varlığını, pek çoklarının sefaletini gerektirir... Uzun yılların emeği, belki de pek çok neslin birikimi olan, bu değerli mülkiyetin sahipleri, sivil yönetimin (*civil magistrate*) koruması olmaksızın tek bir gece güven içinde uyuyamazlar... değerli ve yaygın mülkiyetin elde edilmesi, bu nedenle sivil hükümetin (*civil goverment*) kurulmasını gerektirir. Mülkiyet olmadığına veya en fazla iki, üç

günlük emeği geçmediğinde, sivil hükümete de gerek yoktur.” (Smith, 1976, II: 232). Buna göre, mülkiyet eşitsizliklerinin başlaması, çobanlığın başlaması ile ortaya çıkmaya başlar, bu tarihsel andan itibaren Smith için sivil yönetimin mülkiyet sahipleri tarafından belirleneceğinin ve amacının mülkiyeti korumak olacağına dair bir kuşkusu yoktur. “Sivil hükümetin varlığı mülkiyeti korumak içindir, gerçekte zenginleri yoksullarda korumak için oluşturulur veya [başka bir deyişle] mülkiyeti olanları olmayanlardan korumak için.” (Smith, II: 236). Hukuk pratiği açısından buradaki koruma ilişkisi, söz konusu amaca yönelik bir takım düzenlemelerden/yasalardan fiili zora doğru bir seyir içindedir. Mülkiyeti koruma amacıyla oluşmuş kurumlar, bu amacını yasa, potansiyel yaptırım ve fiili zora başvurarak yerine getirme meşruiyetine de sahip olacaklardır. Burası merkantil sistem eleştirisi açısından önemli bir noktayı oluşturur. Bir sonraki bölümde ayrıntılandırılacak olan, merkantil sistemdeki sermaye zor ilişkisinin birlikteliği, Smith’in piyasa siyaset dikotomosini dışlar. Tersinden de söylemek gerekirse, Smith’in “şeylerin doğal akışı” ilkesi çerçevesinde analiz etmek istediği, piyasanın üzerine bina edildiği mülkiyet rejimi/özel mülkiyet sahipleri, ticari toplumda, gücün/fiili zorun egemeni olarak inisiyatif almaz. Böylece güç ve zora ilişkin analizler sadece siyasetin konusuna indirgenmek istenir, bir anlamda mistifiye edilmeye çalışılır. Smith’in yaratmak istediği dikotomi ile söz konusu mistifikasyon sürecine katkı sağladığı tespiti yanlış olmayacaktır.¹⁰

Belirtildiği gibi, ticari topluma gelindiğinde tarihin materyalist yorumunda bir değişim gözlenir. “Bay Hobbes’un söylediği gibi, zenginlik (*wealth*) güçtür (*power*). Fakat kişi büyük bir serveti ister kendisi ister miras olarak elde etsin, herhangi bir askeri veya sivil, politik güç elde etmesi ya da varisi olması zorunlu değildir. Sahibi olduğu servet, her ikisini de elde etmenin araçlarını sağlayabilir fakat sadece bu servete sahip olmak herhangi birini elde etmesini zorunlu olarak sağlamaz. Bunun, sahip olana doğrudan ve fasilasız sağlayacağı güç, satın alım gücüdür (*power of purchasing*), o sırada piyasada bulunan, her türlü emeğin belirli bir miktarını veya her türlü emek ürününün belirli bir miktarını komuta edecektir.” (Smith, 1976, I: 35). Bu paragraf sözü edilen revizyonun kaynağıdır, güç ve zenginlik arasındaki ilişkinin satın alım gücüne dönüşebileceği yegâne olmasa da en uygun aşama ticari aşamadır.

Önceki aşamalara göre zenginlik -sermaye olarak da okunabilir- sivil yönetim ilişkisini zayıflatarak iki şeye alan açmaktadır. İlk olarak, servet ile güç arasındaki ilişkinin siyasi içeriği boşaltılarak, satın alım gücü gibi toplumsal ilişkilerin çözümlenmesi bakımından sınıfsal gönderimi hayli zayıf bir ilişkiye indirgenmektedir. Siyasi içeriğin boşaltılması bir yandan, merkantil sistemin aksine, siyasal alanda iyi hükümetlerin oluşumuna imkân verecek bir boşluk yaratmaktadır. Zengin, tüccar veya manüfaktürcü olarak adlandırılınsın, bunlar

tarafından tamamıyla etkilenemeyecek bir alan olarak ortaya çıkan bu boş siyaset alanı, yasa yapıcı ya da devlet adamı bilimi rehberliğinde toplumsal açıdan iyinin tanımlanabileceği bir imkân yaratır. Bu imkân dahilinde yasa koyucuların toplumsal iyi doğrultusunda kararlar alabileceği varsayılır. Her ne kadar serbest piyasanın şeylerin doğal akışına uygun olarak işleminin önüne geçilmemesini savunsa da, tüm sonuçlarını onaylamayan Smith için bu 'özerk'lik aslında bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir. İktisadi alan şeylerin doğal akışına uygun olarak işler, gerekirse sonuçların insancillaştırılması ise hükümetlerin işidir. Bu bir tür müdahale olarak değerlendirilse de aslında nedenleri değil, sonuçları hedeflediğinden müdahalesiz müdahale olarak adlandırılabilir.

Bu süreci *UZ* için hayati bir önem taşıyan ve yukarıda analitik başarısının temellerinden biri olarak değerlendiren iş bölümü üzerinden örneklendirmek mümkündür. *UZ*'nin temel analitik çekirdeğinde yer alan bu kavramın, iktisadi süreçte ülke ve dünya ekonomilerine yaptığı olumlu katkılar konusunda Smith'in tartışmasını burada tekrarlamak gereksiz sayılabilir. Doğrudan denilebilir ki iş bölümü konusu *UZ*'nin üzerine inşa edildiği temellerden biridir. Ancak meselenin iktisadi yönünün yanı sıra bir de toplumsal iyi ya da insani esaslar açısından da tartışılması gerektiğini Smith aynı güçte vurgulamaktadır. İş bölümü süreci sonunda işçi sınıfının içine düşeceği dezavantajlı duruma kayıtsız kalmadığı gibi, toplumsal iyiye ulaşılması bakımından bu dezavantajlı durumun ortadan kaldırılması görevini yasa koyuculara yükler. Sürekli olarak bir veya iki eylem gerçekleştirmeye indirgenen iş süreci sonucunda işçi sınıfının aptal (*stupid*), cahil (*ignorant*) olacağını/kalacağını ve var olan zihni yeteneklerinin yok olacağı (*the torpor of mind*) tespitini yaparak; bunu ne kişisel ne de toplumsal olarak onaylar (Smith, 1976, II: 302). Hükümetin işçilere yönelik eğitici ve söz konusu gerilemeyi önleyici faaliyetleri yerine getirmesini zorunluluk olarak inceler (Smith, 1976, II: 302-3). Bu nedenle iş bölümü ne kadar temel bir öge ise devletin yurttaşlarına karşı sorumlulukları da o kadar temel bir öge olarak incelenir. İki birbirinin mantıksal tamamlayıcıları olarak ortaya çıkar. Sermaye birikimini sağlayan faktörlerden biri aynı zamanda yasa koyuculara "iyi" düzenlemeler yapma zorunluluğunu yükler.

Bu, Smith'in geleneksel yorumu olarak nitelendirilebilecek "geçe bekçisi" devlet yorumuyla örtüşmez. Bu iddiayı ortaya atanların, kendilerine dayanak olarak sundukları çokça yapılan atfı tekrarlamak gerekirse; "Doğal özgürlük sistemine göre, hükümdarın, sadece üç görevi vardır, büyük öneme haiz ancak yalın ve toplumun anlayışı bakımından makul üç görev: birincisi, toplumu şiddetten ve diğer bağımsız toplumların işgalinden korumak; ikincisi, mümkün mertebe toplumun her bir üyesini diğer üyelerinin haksızlığından ve zalimliğinden korumak veya düzgün işleyen bir adalet sistemi oluşturmak; ve üçüncüsü,

hiçbir zaman herhangi birinin menfaat sağlayamayacağı belirli kamusal işleri ve kamusal kurumları oluşturmak ve sürdürmek...” (Smith, 1976, II: 208-9). İşçilere yönelik düzenlemeler sonuncusu altında incelenebileceğine yönelik bir iddia ortaya konabilir. Ancak Smith’in meseleyi sadece eğitim meselesi olarak değerlendirmez, ilerleyen uygar toplumda tüm yurttaşların söz konusu ilerlemeden makul ölçüde fayda sağlaması sorunu olarak değerlendirir. Örneğin, iş bölümü sonucunda, toplumun çoğunluğunu oluşturan çalışan nüfusun kendileri ya da ülke hakkında karar verebilecek entelektüel vasıflardan yoksun kaldığını belirterek, bunun ancak belirli bir maliyete katlanarak hükümet tarafından engellenebileceğini belirtir. Bu, ilerlemesine önemli katkıları olan işbölümünün sonuçları nedeniyle katlanılması gereken bir maliyettir. Rastlantısal bir durum da değildir. Birilerinin filozof birilerinin ayakkabıcı olmasının en büyük nedenlerinden biri, söz konusu işbölümüdür. “Hükümet engellemeye yönelik önlemler almadıkça, her ileri (*improved*) ve uygar (*civilized*) toplumda nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan insanlar yani işçi sınıfı (*labouring poor*) zorunlu olarak düşkünleşir (Smith, 1976, II:302-303).

ADT’ye başvurarak meselenin eğitim meselesinin dar kalıbına sığmayacağına yönelik çıkarımları desteklemek mümkündür. Şöyle yazıyor: “Her uygar toplum ... yasalarının insanlar üzerinde yardımseverlik (*beneficence*) görevi uygulamak zorunluluğu vardır. Sivil yönetim sadece adaletsizliğe engel olarak kamusal barışı sağlama gücüyle değil aynı zamanda iyi disiplinin oluşturulması [toplumsal iyiye yönelik] ve her türlü kötülüğü ve uygunsuzluğu önleyerek ülkenin refahını destekleme gücüyle de donatılmıştır; kurallar koyabilir böylece yalnızca yurttaşlar arasındaki karşılıklı zararları engellemez, belli bir dereceye kadar karşılıklı arabuluculuğu yönetir” (Smith, 1984: 81). Dolayısıyla devlete yönelik sadece negatif yönlü değil, pozitif ve proaktif olarak nitelendirilebilecek bir görev tanımının olduğu tespiti yapılabilir. Alvey bunu yasa yapıcıların yukarıda aktarılan ve çoğunlukla gece bekçisi devlet kategori adı altında incelenen üç grevin tamamlayıcı ve gece bekçisi biçimindeki bir yorumun yapılmasının önemli engellerden biri olarak belirtir. Bu Alvey’e göre, devletin dördüncü görevidir ve *ADT*’deki bu düşünce ilk üç görevin kapsamı bakımından yeniden yorumlanması ihtiyacı doğurmaktadır (Alvey, 1998: 441).

Serbest ticaretin en büyük savunucularından birisi, kişisel çıkar ile toplumsal iyi arasındaki çelişkiye dikkat çekerek, dizginlenmemiş kişisel çıkarın her durumda kabul edilebilir sonuçlar doğuracağı iddiasının desteklemesini. Rekabet sürecinin işlemediği durumlarda, yukarıdaki türden sonuçların engellenmesini sağlayacak bir adalet çağrısı yapmaktadır. Siyasal iktisadi yasa yapıcının bilimi olarak tanımlayan biri için bu şaşırtıcı sayılmasa gerektir. Cohen yasa yapıcının bilimini Smith’in tüm çalışmalarını birbirine bağladığını belirtir.

Buna göre, “ilkeler ve kurallar, yasa koyucuya ticari toplumda belirli bir adalet idealinin güçlendirilmesini sağlar... “ticari toplum ilkeler kümesinden veya mekanizmasından oluşur, en önemlileri ahlaki duygular ve rekabetçi piyasalardır. Yasa koyucu tarafından düzgün takip edildiğinde kişisel çıkarı toplumsal iyiye dönüştüren bu mekanizmalar adalet ve bolluğu aynı anda sağlayabilir.” (Cohen, 1989: 51). Dolayısıyla ticari toplumda toplumsal refahın çoğaltılması sadece iktisadi bir mesele olarak incelenmediği söylenebilir. Bir anlamda yasa koyucunun *sonuçlarına* nezaret ettiği bir ticari sistem sürüp gitmektedir. Politikacıdan farklı olarak gündelik hesapları bir kenara bırakıp, genel ilkelere bağlı olarak hareket eden kişiler olarak yasa yapıcılar bu süreçte önemli bir işlev görür. Winch’in belirttiği gibi, Smith’in “ideal yasa yapıcı”sı sıradan politikacıdan daha akil ve kamu yararını daha fazla düşünür. Ancak “ideal yasa yapıcı” her şeyi bilen ya da yardımsever despot olarak incelenmez (Winch, 1983: 503). Bu anlamda Smith doğal hukuk ya da doğal düzen fikrinden uzaklaşmaz, Kartezyen ya da rasyonalist bir keskinlik peşinde değildir. Merkantil sistem örneğinde olduğu gibi, kişilerin kendi kişisel çıkarları için kamusal iyiye aykırı hareket etmelerine, yasa yapıcıların engel olabileceklerine işaret eder. Örneklendirmek gerekirse, politikacı da yasa yapıcı da parlamentodan geçen bir yasanın sonuçlarını konusunda bilgi sahibidir. Birincisi şu ya da bu nedenle kamusal zarara göz yumarken, ikincisi buna engel olmak ister. Winch, Smith’teki yasa yapıcıyı şöyle tanımlar: “yasa yapıcı bolluğun uzun dönemli ilerleyişini düşündüğü gibi, adalet, kamusal türdeki ‘acil ihtiyaçlar’, kamusal düzeni bozacak olasılıklar, hükümetin otoritesi ve istikrarını da düşünmelidir” (Winch, 1983: 510).

Dolayısıyla Smith’in için politikacılar sermayenin parlamentodaki temsilcileri haline gelseler de onları dengeleyecek bir mekanizma oluşmuştur. Buna olanak sağlayan Hobbes eleştirisinde bulunan iktisadi güç ile siyasi gücün her zaman zorunlu olarak irtibatlı olmayacağı yönündeki savıdır. Yasa yapıcıların toplumsal iyi yönünde akil düzenlemelerine alan açan bu hamle, iktisadi alanı olabildiğince kendi kendine işlemesine bırakır. Smith ticari toplumun diğerlerine göre, gücün dengelenebileceği mekanizmaların üretebileceği savındadır. Dört başlık altında incelediği güç ilişkilerinin her biri için sistem içinden dengeleyici karşıt güçlerin zuhur edeceğini öne sürer. Bu dört güç sırasıyla servet, monopol, işveren ve siyasetten kaynaklanan güçtür (Elliott, 2000: 429). Elbette Smith için bunlar parçalanabilen ve birbirinden mutlak olarak yalıtılabilen ögeler değildir. Servet in gücü doğrudan işveren olmaktan kaynaklanacağı gibi, bunların siyaset ile iş birliği de servetten kaynaklanan gücü doğrudan monopol gücüne dönüşebilir. Ancak her biri için karşıt dengeleyici bir güç ile alt edilebileceğine dair güçlü bir vurgu söz konusudur.

Smith her ne kadar diğer aşamalara göre analizini yumuşatmaya çalışmış, servetten kaynaklanan gücü satın alıp gücüne dönüştürmeyi tercih etmiş olsa da gücün ve siyasetin “görünen eli”nin (Elliott, 2000: 453) ticari toplumda zuhur edebileceğini ve piyasanın her zaman “görünmeyen el”in ilişkileri tarafından yönetilemeyebileceğini reel bir sorun olarak araştırma gündeminde tutmuştur. Bu bağlamda kendinden sonra gelen ana akım iktisatçılarının güç ve siyaseti, iktisat/siyasal iktisat dışında analiz etmeyi amaçlayan yaklaşımlarından farklılaşır. Bununla birlikte, servet, monopol, işveren ve siyasetten kaynaklanan güçleri dengeleyebilecek, ticari toplumdan kaynaklanan güçler konusunda fazlaca iyimser olduğu söylenebilir. Bu iyimserliğin onu Braudel’in “piyasa ekonomisi”ne hapsedmektedir. Başka bir deyişle sermaye birikimi söz konusu olduğunda iş bölümü, piyasa ölçeğinin genişlemesi, dış ticaret gibi konularda yaptığı doğru tespitleri, sermaye birikiminin doğası konusunda yapamamıştır. İlginç biçimde, analize konu ettiği neredeyse tüm ögelerin doğasına yönelik, tartışmalı da olsa, tespitler ve çıkarımlar yapan Smith, sermayenin doğasının tam rekabete karşı olabileceği konusunda bir çıkarımda bulunmamıştır. Heilbroner (1999), Smith’in fabrika sistemini görmediğini ve onsekizinci yüzyıl İngiltere’indeki sistemin değişmeden devam edeceğini varsaydığını belirtir. Merkantil sistem eleştirisi, sermayenin doğasından kaynaklanan bir iş organizasyonunun eleştirisi olmaktan ziyade, siyaset ile sermayenin eski alışkanlıklarından kaynaklandığı belirtilen monopolcü ruha dayanır. Oysa sermayenin doğasının ya da cari birikim pratiğinin de önünde sonunda monopolleşmeye yol açabileceğinin izi sürülmez. Smith’in açık ve basit doğal özgürlük sistemi ya da serbest rekabeti bozma potansiyeline sahip her faktörü dengeleyecek bir başka faktörü öne sürerek, bu sürecin engellenebileceğini düşünür. Yukarıda değinildiği gibi, sonuçta ölçekleri birbirine yakın ya da eşit bir rekabet ortamının doğması gerekir. Bu anlamda, Heilbroner’in belirttiği gibi, Smith’in bu dünyası serbest piyasa ilişkileri ve ticari toplum, ideal halinde, “harikadır.” Ancak bu harika dünyanın içinde sermayenin temerküzü sürecinin temel dinamiklerini bulmak ise kolay değildir. Sermayenin temerküz eğilimi dışlandığında ve sermayenin neden olduğu toplumsal sonuçlar sadece ahlaki eleştiri ile aşılmaya çalışıldığında, uygunsuz bir gerçeklik analizi ortaya çıkar. Heilbroner Smith’teki analizin ‘dinamiği’ni şöyle betimler: incelemeye konu olan değişkenler, “[s]adece miktar olarak büyür: daha fazla insan daha fazla mal, daha fazla zenginlik [üretilir]; niteliği değişmeden kalır. Bu statik bir toplumun dinamiğidir; büyür ancak asla olgunlaşmaz.” (Heilbroner, 1999: 72). Sermayenin temerküzü ya da sermaye ile siyaset arasındaki ilişkinin aldığı biçimler, kelimenin olumlu anlamı kastedilmeden, Heilbroner’un bahsettiği olgunlaşma ya da Braudeli manada “piyasa ekonomisi” analizinin terki ve “üst kat” a yola almayı gerektirir.

Klasik siyasal iktisatçıların merkantilistlere karşı “kefareti ödenemez savaşım” yürüttüklerini belirten Marx, bunun nedeni olarak, klasik siyasal iktisatçıların tarafından ekonomik hayatın doğasına bırakılan emek konusundaki düşüncelerin “kaba bir saflıkla” açığa vurularını gösterir (Marx, 1993: 181). Merkantilistlerin “kaba bir saflıkla” ifade ettikleri düşünceleri sadece işgücüne yönelik değildir; gücün/zorun kullanımı ile sermaye birikiminin sürekliliği ve bu süreçte devlet aygıtının rolü konusunda da söz konusu açık sözlülüğü sürdürmektedirler. Dolayısıyla açık sözlülük ya da “kaba saflık” genelleştirilebilir. Kapitalist üretim biçiminin erken döneminde, herhangi bir mistifikasyona başvurmaksızın sermaye ile zorun ilişkisi merkantil yazarlar tarafından açıkça ortaya konmasını söz konusu kaba saflığa borçluyuz. Takip eden alt bölümde, Smith’in ısrarla “piyasa ekonomisi”ne indirgemek isteyip, çözümlenemeyen iktisadi alanın merkantilistler tarafından değerlendirilme biçimi gösterilmeye çalışılacaktır.

“Kapitalizm”in Gerçek Sözcüleri

Merkantilist yazarların broşürlerine yönelik buradaki kısa değerlendirmede özellikle güç/zor kavramına ilişkin düşüncelerine odaklanılacaktır¹¹. Güç kavramının seçiminin nedeni bu kavramın, Braudel’in anti-piyasasının ve orman kanunlarının geçerli olduğu alanın bir bileşeni olarak öne çıkmasıdır. Merkantilist düşünce ile *gerçek* kapitalizm tanımı arasındaki uyum ortaya serilmek istenmektedir. Modern devletin, ayırıcı özelliklerinden biri olan, şiddet kullanma tekelini kendi sorumluluğuna almasıdır. Modern devletin, İngiltere bakımında, ortaya çıkış dönemi de olan onyedinci yüzyılın başları devletin gücü merkezileştirdiği ve fiziki zor kullanma tekelini giderek artan ölçüde elde ettiği bir döneme işaret eder. Zor kullanma tekelinin devletin temel belirleyicilerinden olduğu yönündeki liberal görüşe göre, söz konusu merkezileşme sürecinde herhangi bir sorun da yoktur. Ancak aynı dönemde, bununla çelişkili gibi görünen bir süreç daha işlemektedir. Devlet dışı zor kullanma pratikleri de genellikle devlet ile iş birliği içerisinde, sermaye tarafından kullanıma sokulmaktadır. İlk bakışta, birbirini dışlaması gereken, iki ayrı süreç gibi görünür. Ancak kapitalist devlet, sermaye ve zorun bütünlüğü bakımından daha sonra örneğine pratik alanda az rastlanılacak, teorik iktisadi tartışmalarda ise neredeyse hiç var olmayacak bir ilişkiyi gözler önüne sermektedir.

Bu dönemde, devlet dışı zorun en önemli kullanıcıları olarak merkantilist şirketler ön plana çıkmaktadır. Devletin zor kullanma tekelinden istisnai kılınmak ve ticaret yaptıkları bölgelerde zorun ‘gerektiğinde’ kullanmak istemekte ve genellikle bu istekleri geri çevrilmemektedir. Devletin zor kullanma tekelini, en azından belirli *bölgeler* için, kendilerine devredilmektedir.¹² Taleplerinin gerçekleşmesi sonunda, belirli coğrafyalar ve ‘ulus’lar için merkantil şirketler

şiddet tekeline bizzat kullanmışlardır. Onsekizinci yüzyıl liberallerinden Edmund Burke'nin bu pratiğin anlamı konusunda şu tespiti yapıyor: "Doğu Hindistan Şirketi sadece Britanya ticaretini büyütme için kurulmuş gibi görünmüyor, gerçekte o Doğu'ya gönderilen, krallığın tüm gücünü ve hükümdarlığını bünyesinde taşımaktadır." (Akt. Thomson, 1994: 32). Burke'yi şahit göstererek sermayenin zor kullanma 'hakkı' konusundaki tercihinin işaret etmek yeterli olabilir. Doğu Hindistan Şirketi özelinde geçerli olan bu pratik, özellikle güçlü merkezi devletlerin olmadığı ya da zayıf olduğu neredeyse tüm coğrafyalarda faaliyet gösteren şirketler için de geçerlidir. "Krallığın tüm gücü" şu anlama gelmektedir: Gücün fiili zora dönüşmesi, gerektiğinde savaş kararı alma ve bunu sona erdirmeye, askere alma, gerekli gördüğünde askeri binalar yapma gibi yetkilere sahip olmaktır. Ancak eklenmesi gereken bir başka konu ise bu şirketlerin söz konusu bölgeler ile ticaret yapan diğer Avrupalı devletler ile de zaman zaman çatışmaya -askeri anlamda- girmeleridir.

Kraliyet 'adına' kullanılan bu gücün, sermaye birikimi açısından pratik sonuçları bir yana, siyaset ile piyasa arasında bir dikotomi kurmak isteyen liberal düşünce için aşılması gereken teorik sonuçları vardır. Thomson söz konusu sonuçları kapsayıcı biçimde belirtir: "Belki de en ilginç devlet dışı (*nonstate violence*) şiddet örneği merkantil şirketlerinkidir. Bu ilginç kurumla, iktisadi olan ile siyasi olan, devlet ile devlet olmayan, mülkiyet hakları ile hükümdarlık, kamusal ile özel olan arasındaki tüm analitik farklılıklar ortadan kalkar." (Thomson, 1994: 32). Bu tespiti ile aslında, söz konusu pratiğin liberal düşünce açısından derinlikli bir analizine olan ihtiyacı da belirtmiş olur. Çünkü anılan analitik farklılıkların tümü, klasik siyasal iktisadın -ve liberal düşüncenin- temellerini oluşturduğunu belirtmek yeni bir şey değildir. Bu güçlüğün aşılmasının ilk aşaması iktisadi olan ile siyasi olanın özenle birbirinden ayrılmasıdır ki Smith'in yukarıda değinilen söz konusu girişimi kendi düşünce geleneği bakımından son derece elzemdir. Ancak bunun yapılabilmesi için de merkantil dönemi ve şirketleri doğal durumdan bir sapma olarak kabul etmek, onlara karşı bir "savaşım" vermek gerekiyordu.

Kabaca onaltıncı yüzyılın sonundan onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar süren merkantil sistem altındaki zor kullanımı, Tilly'nin Avrupa ulus devletlerinin oluşumunda, sermaye ve zorun izlediği yollar bakımından yaptığı üçlü ayırımın "sermayeleşmiş zor" kategorisi ile örtüşmekle kalmaz, bu kategoriyi adeta ete kemiğe büründürür.¹³ Örneğin klasik merkantilizm çağı onyedinci yüzyılda ve özellikle Doğu Hindistan Kumpanyası (*East India Company*), söz konusu olduğunda, sermayeleşmiş zor kategorisini temsil etmesinin yanı sıra sermayeleşmiş zorun yoğunlaşabileceği mutlak noktayı işaret ettikleri söylenebilir.¹⁴ Bu dönem şirketlerinin ilgili oldukları coğrafyalarda sermaye ve zorun birbirinden ayırabilecek bir analitik kurguyu tasvir etmek neredeyse

olanaksızdır. Bu anlamıyla, Tilly'nin belirttiği devlet/zor "tahakküm alanını tanımla[makla]" (Tilly, 2001: 47) kalmaz, sermaye zorun kullanım hakkını elde ederek, bizatihi sanki devletleşir. Dolayısıyla, iktisadi alan (sermaye) ile siyasi alan (devlet) arasındaki ilişkinin doğrudan, apaçık görünür olmasına neden olurlar. Bu nedenle, merkantil sistemde en azından belirli coğrafyalar için feodalizm-Smith'teki anlamıyla tarımsal sistem- ve önceki aşamalarda çıplak gözle *görünen* fiili zor ve tahakküm ilişkisinin faklı biçimiyle görünürlüğünün devam etmesine neden olmuştur denilebilir. Oysa Tilly'nin belirttiği gibi, modern dönemde sermaye, zor ile arasındaki ilişkiyi mistikifiye ederek karartma uğraşı içerisindedir. Özellikle İskoç Aydınlanmacılarındaki tarihin iyiye doğru ilerlediği yönündeki iyimserlikte, "şiddet, piyasanın değil, siyasetin sorunu olarak problemitize edilir." (Keane, 1993). Bu anlamda uygarlık süreci, aynı zamanda, zorun kullanımının sürekli olarak en aza indirilmesidir de. Bununla uygun biçimde, sermaye de sürekli olarak, serbest piyasa ve öz çıkarı yücelterek, zoru sahne arkasına itmeye çalışmakta, zor ile iktisadi alan arasında herhangi bir ilişkinin varlığını reddetmek istemektedir. Bu reddetme ve mistikasyon sürecinde Smith'in merkantil sistem eleştirisinin müstesna bir yeri vardır. Smith'in iktisat ile siyaset ya da sivil toplum ile devlet arasında dikotomi yaratmaya yönelik hamleleri ile bunları kategorik olarak farklılaştırma uğraşındadır. Örneğin, kâr, ücret fiyat gibi kategorilere sadece piyasa ilişkileri bağlamında belirlenecek olan doğal değerler atfeder. Bu doğal değerler ancak ve ancak yukarıda belirtilen, şeylerin doğal işleyişi/rekabetçi piyasa ile ulaşılabilir. Ancak Smith'in müstesna özelliğinin tamamı bu değildir. Yukarıda tarif edilen Hobbescu soruna da çözüm önerileri geliştirerek toplumsal uyumun ve birlikteliğin, piyasa ilişkileri ile sağlanabileceğini belirli kabuller altında göstermeye çalışmıştır.

Merkantil sistemde, orman kanunlarından türetilebilecek ve piyasa ilişkilerinin hiçbir biçimde parçası olamayacak fiili zor, sermayenin ayrılmaz bir parçası olarak analiz edilmektedir. Sermaye ya da tüccar ve manüfaktür sınıfının örgütlediği ticari şirketler, kraliyetten sadece ticaret yapma imtiyazı talep etmezler. Bununla birlikte çoğu kez şiddet kullanma, savaş açma, barış yapma, suç ve cezayı tanımlayıp yargılama yapma gibi imtiyazları da talep etmektedirler. Bu anlamda söz konusu sermaye, devlet sivil toplum dikotomisi ile değil; tanım gereği modern devlete ait olması gereken işlevleri bir bileşeni haline getirmiştir. Sermaye kârını ençoklaştırmak isterken devletin gücünü de yanında istemekle kalmaz, bizzat ona ortak olur. Merkantilist yazarlardaki en önemli vurgulardan biri, söz konusu düşünceye uygun olarak kâr ile gücün birlikteliğidir. Bunu en doğrudan ifade eden yazarlardan biri Josiah Child'tır. Doğu Hindistan Şirketi'nin direktörler kurulu başkanlığını yürüten Sir Josiah Child'ın 1694 yılında yazdığı *New Discourse of Trade*'de piyasa karşıtı ve gücün önemine ilişkin analizlerinde, dolaysız olarak

kâr ve gücü birbiriyle ilişkilendirir: “Bana göre” diyor Child, “kesinlikle gerekli biçimde Kâr ve Güç birlikte düşünölmelidir¹⁵, ve eğer öyleyse, kimsenin inkâr edemeyeceği, *Denizcilik Yasası*’nın gemi inşaatı ve *denizcilerimizin* istihdamını, bu yasanın olmaması durumuna göre, üç kat arttırmış olmasıdır ve *takiben, Eğer Denizdeki Gücümüz önemli ölçüde zayıflar ise, bu bizi her çeşit Hasara ve Komşularımızın tahkirimine uğratar, sonuçta bizi rezil ve sefil İnsanlar haline sokar.*” (Child, 1995: 73-4).¹⁶ Aynı eserinde Child, Hollanda’nın kıskanılacak iç ve dış ticaretteki yükselişini ve gemilerinin çokluğunun nedenlerini onbeş maddede sıralar ve İngiltere’nin kolayca taklit edebileceğini belirttiği maddelerin ilkinde, devlet yönetiminin tüccar sermayesinin ihtiyaçlarını karşılanmasına yönelmesi gerektiğini ileri sürer. Yasaların ve düzenin oluşturulmasında sadece teorik bilginin değil, pratik bilgilere sahip olan tüccarların dikkate alınmasını önerir (1995: 18). Söz konusu pratik bilgilerin yasaların oluşturulmasında dikkate alınmasının doğuracağı, kendileri için olumlu, sonuçların merkezinde yine güç meselesi yer alır. “Güç (*Strenght*) koşullarında, Deniz gücü ve Savunmaya yönelik her çeşit Askeri hazırlık açısından (ve sadece belirli şartlarda Saldırı) iyi durumda olmak, diğer Uluslar nezdinde bizi saygı değer ve mantıklı yapar ve sonuç olarak, onları, sadece Ticaret Özgürlüğümüzü kabul etmek zorunda bırakmaz daha iyi şartlarda devam etmesini sağlar.” (1995: 102)¹⁷.

Doğu Hindistan Şirketi’ne ek olarak, Levant Şirketi’nde yöneticilik yapan ve 1641 yılında yeni toplanan parlamentoya adadığı *The Treasure of Traffike, or a Discourse of Forraigne Trade* yazarı Lewes Roberts ise, ticaret ve devleti yönetenler arasındaki kurduğu bağı zenginlik ve güç eksenine oturtur: “Güç ve güvenlik, savunmacı (*defansive*) ve saldırgan (*offensive*) olarak, iki yönlü düşünölebilir, eğer ilki ele alınırsa, iyi tanzim edilmiş ticaret Prensi, soyluları ve uyruklarını zenginleştirir, kolaylıkla şü tespit yapılabilir; zenginlik üreten şey, sonuç olarak güç ve güvenliği üretir ve dahası hazine olarak, ister saldırgan ister savunmacı olsun, savaşın topu ve tüfeğidir (*nerve and sinnew of war*).” (Roberts, 1995: 273). Ticaretin/kârın sağladığı gücü sadece savunma işlevi bağlamında değil, Roberts’in belirttiği saldırgan anlamda da, yeri geldiğinde, gerekirse rekabet halinde oldukları uluslara karşı kullanılmasını, bu bağlamda rekabette üstün gelecek tarafın belirlenmesi konusundaki yaklaşımı ise Charles Davenant sözü uzatmadan belirtir. Hollanda’nın Hindistan’daki üstünlüğünü sahip olduğu güçten kaynaklandığını ve sürdüğu tespitini yaptıktan sonra şunları yazar: “Hollanda [*Dutch East India Company*]’de denebilir¹⁸, Hindistan’da çok güçlüdür, iyi donanımlı pek çok kalesi ve hisarı; çok sayıda adamı ve her durumda göreve çağırabileceği kırk tane güçlü savaş gemisi (*frigate*) mevcuttur; bu nedenle eğer Avrupa’daki şü andaki ilişkileri veya hali hazırdaki müttefikleri ile anğajmanlarının doğası kabul edilecek olursa, şüpheye yer yok ki, onların gücü

bu zengin ticareti tamamen kendilerine mal edecektir ve bizi sonsuza kadar söz konusu ülkelerden def edeceklerdir.” (Davenant, 1995: 236).

Hollanda onyedinci yüzyılın özellikle ilk yarısının sonuna kadar İngiltere'nin iktisadi anlamda rekabet ettiği en önemli devletlerden biri olmuştur. İmalat sanayiinden, Baltık ticaretine oradan ise Hindistan'a kadar uzanan neredeyse her alanda söz konusu iki devlet diğerine üstünlük sağlama gayretindedir. Dolayısıyla merkantilist yazarların öncelikli konularından biridir. Smith dönemine kadar en çok atf yapılan iktisat risalelerinden birinin yazarı ve merkantilist düşüncenin en önemli kişilerinden biri olan Thomas Mun da bu konudan geri durmamıştır. Mun, Hollandalıların elde ettikleri kazançları sıraladıktan sonra avantajlı durumun sürdürülmesi konusundaki kararın nasıl verileceği sorusunu sorar. Gücün iktisadi meselelerin içinde yer aldığı/alması gerektiği yönündeki yanıtı açıktır. “[H]ollandalıların üstünlüğü ve gücü, Majestelerinin denizlerinde Ringa ve Morina balığı avcılığından oluşur. Bu nedenle, Hangi hak veya imtiyaza sahiptirler ve nasıl oluyor da bütün diğer uluslara karşı bunlara sahip olabiliyor ve koruyabiliyorlar, bu bilinmelidir. Bu iki sorunun yanıtı zor değildir. Çünkü ilk olarak, Majestelerinin denizlerinde onlara avlanma hakkı tanıyan *Mare Liberum*'un Hollandalı yazarı değildir¹⁹. Sadece diyebilirim ki nedenlerin Adaleti ve diğer ülke örnekleri bir yana, iddia edilebilir ki, bu ayrıcalıkların kararı çok yakın bir sürede içinde lafla değil kılıçla karar verilecektir (*decided by swords, than with words*).” (Mun, 1995: 136-7). Mun bu sözleri, *England's Treasure Forraign Trade* adını taşıyan risalesinde sarf eder ve Hollanda (*The United Provinces*) karşıtı düşünceleri bunlarla sınırlı değildir, eserinin tümünde Hollanda karşıtı, hatta düşmanlığı denilebilir, işlenmektedir (1995: 90,132). Hollanda'yı gayet iyi bir biçimde ödünç alınmış tüylerle oluşmuş bir kuşa benzeten Mun sözlerini “fakat (biliyoruz) eğer her bir Kuş (*Fowl*) kendine ait olanı aldığında, bu kuş neredeyse çıplak kalacaktır”(1995: 139) biçiminde sürdürür. Kuşun tüyünün nasıl alınacağı -ya da yolunacağını mı demeli!- konusundaki kararın rızaya ya da serbest piyasanın işleyişine bırakmayacağı yukarıdaki sözlerden açık olsa gerek. Mun anılan kitabını sonlandırırken güç, zenginlik ve ticaret üzerine yaptığı genel değerlendirme şunları yazar: “Görülüyor ki doğru biçimde ve hak edilmiş dış Ticaret, Kralın büyük Geliri, Krallığın itibarı, Tüccarların Soylu mesleği, Zanaatlarımızın Okulu, Arzularımızın tedariki, yoksullarımızın istihdamı, Topraklarımızın iyileşmesi, denizcilerimizin [bahriye] fidanlığı, Krallığımızın [koruma] Duvarları, Hazineimizin araçları, savaşlardaki kuvvetimiz (*sinnews of war*), düşmanlarımızın korkusudur. Bütün bu önemli ve sonuç doğurucu nedenlerden ötürü, iyi yönetilen Devletler bu mesleği desteklemeli ve özenle faaliyetleri yeşertmelidir, bunu sadece Politikalarla güçlendirmemeli aynı zamanda güç ile bütün yabancı zararlardan korumalıdır: çünkü onlar

biliyor ki Devletin [varlık] Nedeninin (*Reason of State*) en Mühimi onu ve topraklarını muhafaza eden ve savunanı Desteklemektir.” (1995: 146). Mun, yine açık sözlülük ile devletin varlık nedeni ile temsil ettiği sınıfın çıkarlarını örtüşürmektedir.

Merkantilist yazarlara yönelik eleştirilerin modern dönemdeki önemli bir kısmı para teorisi ve dış ticarete statik bir düşünceye sahip olmaları biçimindedir (Heckscher, 1969). Bu iddiaya göre, birinin kazancının ancak diğerinin kaybı ile gerçekleşebileceğine ilişkin yanlış kanı nedeniyle var olanı ele geçirmeye yönelmesi güç kullanımına kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla statik anlayış ortadan kalkması ile birlikte güç kullanmaya olan ‘ihtiyaç’ da ortadan kalkacaktır. Tüm tarafların kazanacağı durumdan türetilen bu fikir, Smith’in ticaretin gelişimi ile dostluğun ve barışın da gelişeceğine yönelik düşüncesinin devamı olarak değerlendirilebilir. Yazarların statik düşünceye sahip oldukları iddiasını değerlendirilmesinin burada yapılması mümkün değildir. Ancak, iktisat tarihi çalışmaları, özellikle onyedinci yüzyıl için iktisadi gerçekliğin statik yapısını desteklemektedir (Coleman, 1969). Statik anlayışın olmadığı durumda gücün kendiliğinden yok olacağı iddiası ise tartışılmaya muhtaçtır. Merkantilistler gücün ister fiili isterse potansiyel bir yaptırım olarak elde etmek istemektedirler. Diğer devletlere karşı görece üstünlüğün sağlanması meselenin bir yönü iken, elde edilen potansiyeli ticari amaçlara yönelik kullanılması ya da dönüştürülmesi (eğer gerekiyorsa) ilkinden ayrılamaz bir amaçtır. Güç ve kâr konusunda sürdürülen “kampanya”yı²⁰ bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu kampanya önemli başarılarından birisini 1651 Denizcilik Yasası ile elde etmiştir. Bir diğer eleştiri ise merkantilist yazarların temsil ettikleri kumpanyaların çıkarları gerektirdiği argümantasyonlar ile risaleler yazdıklarıdır. Bu eleştiri doğrudur. Merkantilistlerin pek çoğunun belirtilen saiklerle risalelerini kaleme almışlardır. Bunda bir eksiklik ya da yanlışlık olabilmesi için tarafsız ve sınıflar üstü bir iktisat biliminin keşfedilmesi gerekmektedir.

Sonuç

İktisadi analizin eşitler arasında gerçekleştiğini iddia edip, iktisadi süreçleri Braudelci anlamda piyasa ekonomisine indirgeyen yaklaşımlara göre, gücün/zorun analizi iktisadi analizin konusu olamaz. Bunu incelemeyi diğer bilim dallarına bırakan iddiaya karşılık en yerinde yanıtların merkantilist yazarlar aracılığı ile verilebileceği karşı iddiası ortaya konulabilir. Merkantilist yazarların, sermayenin tekelleşme eğilimini, güç istencini ve bu istencin arzulan politik kurguyu “kaba bir saflıkla” ortaya koydukları ve aslında bu nedenle değerli oldukları söylenebilir. Sermaye, bir sınıf olarak bir daha hiçbir zaman bu kadar açık sözlü olmamıştır. Güç istenci sadece politik kurguyu kendine göre,

yeniden uyarlamakta kalmamış, bizzat fiziki gücün dolaysız faili olmuştur. Bu birliktelik, en azından merkantil dönem için, Smith ve onun büyük projesi olarak nitelendirilebilecek olan, piyasanın kendine has, müdahaleyi dışlayan yasaları olduğu iddiasını geçersiz kılmıştır. Braudel'in işaret ettiği saydam olmayan bu piyasa karşıtı alan, belki de ilk ve son defa bizzat failleri tarafından 'teorize' edilmeye çalışılır. Tarihsel süreç içinde, kapitalizm üretim ve değişim ilişkilerinde "olgunlaşır", dönüşürken kendi meşruiyetine kaynaklık edecek teorisini de estetize etmeyi ihmal etmemiştir. Böylece Marx'ın işaret ettiği kaba saflık ortadan kalkmıştır.

Smith kendi çıkarı peşinde koşan bireyin zorunlu olarak Hobbescu sonuçlar doğurması gerekmediğini merkantilizmin ahlaki eleştirisi bağlamında ikna edici biçimde ortaya koymak ister. Leviathan gibi, toplumsal iyi ya da toplumu birbirine bağlayan (*connecting chain*) 'yapay' ögelere değil, insanın varoluşundan kaynaklanan, tanım gereği doğal olan özelliklere atf yaparak bunun kendiliğinden sağlanabileceğini izah etmek ister. Ancak bu eleştirisi sermayenin ticari toplumu tekrar tekrar yeniden üreteceği ve onun ötesinde yeni "aşama"lar üretmeyeceği varsayımından ötürü ancak Brauderci bir "piyasa ekonomisi" koşullarında ve sürekliliğinde geçerli olabilecektir. Smith'in merkantil sistem eleştirisi aslında sermayenin doğasına ilişkin tespitler yapmaktadır. Ancak merkantil sistemde, piyasa ve siyaseti belirleyici konuma gelecek düzeyde güç biriktirenlerin, ticari sistemde aynı performansı sergilemeyecekleri düşüncesine, bu anlamda Smithyen bir iyi hale dayandığı değerlendirilmesi yapılabilir. Tekrar etmek gerekirse, bütün bunlardan Smith'in eşitlikçi bir toplum tasarımına sahip olduğu çıkarılamaz. Ticari toplumda elde edilen değerler ve ilerlemeler toplumsal eşitsizlik ile bir aradadır. Ancak Smith tasarladığı "harika" toplum ile kastı bu olmasa da, sermayenin temel pratiğini ve doğasını bir anlamda yok saymaktadır.

Sonnotlar

¹ Smith tam rekabet piyasası kavramını kullanmaz ancak serbest rekabet (*free competition*) ve tam özgürlük (*perfect liberty*) kavramları değerlendirildiğinde bugünkü anlamda tam rekabet kavramına denk düştüğü söylenebilir bkz. Bu konuda UZ'ye bolca atf yapmak mümkündür, örnek olması için (Smith, 1976, 1:63, 69, 70 ve 111)'e bakılabilir.

² Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde sıklıkla kullanılacak olan ticari sistem hakkında kısaca bilgi vermek gerekir. Smith'teki aşamalar teorisine ve tarihin materyalist yorumuna ilk işaret edenlerden biri olan İngiliz iktisatçı Ronald Meek, Smith'in toplumların tarihsel gelişimini dört ana aşamada gerçekleştirdiği ve aşağıda aktarılacak

olan aşamaların “şeylerin doğal akışı” içinde kalındığı müddetçe birbirlerini takip etmeleri gerektiğini belirtir. (1967:39-40). Bunlar avcılık (*age of hunting*), çobanlık (*age of shepherd*), tarım (*age of agriculture*) ve ticaret çağı (*age of commerce*) ve aynı anlama gelecek biçimde ticari sistem (*commercial system*) olarak adlandırır. Smith “şeylerin doğal akışı” düşüncesini gündelik hayatın basit mübadele ilişkilerinden, toplumların ilerlemesine kadar uygular. Tarihin materyalist yorumuna gelince, Smith için hükümet ancak birikimin gerçekleşebildiği ikinci aşamada ortaya çıkmakta ve mülkiyet biçimleri ile hükümet biçimleri ve yasalar arasında doğrudan ilişki kurmaktadır (Alvey, 2003, Meek, 1967). Ticari sistemi toplumların ulaşabileceği son aşama olarak değerlendiren Smith için, bunun gerekçesi ise insan doğasına en uygun sistem olmasıdır. Toplumların bir anlamda olgunlaştığı bu aşamaya her toplum er veya geç ulaşacaktır, şeylerin doğal akışı bozulmadıkça sürecin kendiliğinden gerçekleşmesi beklenir.

³ Bütünlük bakımından en alttaki maddi hayata da kısaca değinmek faydalı olabilir. Maddi hayatta mallar ve hizmetler çok kısıtlı bir alanda takas edilir ve bu alan alaca karanlıktır (*shadowy*). “Sıklıkla, yeterli tarihsel belgenin yokluğundan dolayı incelenmesi zor, piyasa ekonomisinin altında yer alır” (Braudel, 1981:23-4). Anlaşılacağı gibi, “piyasa ekonomisi” maddi hayatın üzerindedir ve en üstte ise “kapitalizm” yükselir. Maddi hayat onbeşinci yüzyıldan 18. yüzyıla kadar kendi kendine yeterli ve değişim ekonomisinin dışında olan bir rutin anlamına gelir. “Şöyle söylenebilir” diyor Braudel, “bütün dünya ekonomisi, farklı yüksekliklerin birbiri üstüne gelmesidir, tıpkı bir kabarta haritasındaki gibi” (1977:35-9)

⁴ Braudel söz konusu iki yazarı kendi ayrımının geçerliliğini desteklemek için kullanır. Ancak adı geçen yazarlardan Braudelci manada bir ayrım çıkarmanın olanağı konusunda burada bir tartışma yapılmayacaktır. Ek olarak şu ilave edilmelidir ki, burada Braudel’in yaptığı ayrımın geçerliliği konusunda da tartışmaya girilmemektedir. Sadece, Smith’in, geriye dönük biçimde söz konusu şematik ayrım kullanılarak daha iyi anlaşılacağı iddia edilmektedir. Braudelci piyasa ekonomisi ve kapitalizm ayrımının geçerliliğini sorgulayan bir çalışma için bkz. (Tanyılmaz, 2011)

⁵ Sadece Clark’a ait olmayan bu düşünceye göre, Smith’in doğru değerlendirilebilmesi için *Ahlaki Duygular Teorisi*’nin de (*The Theory of Moral Sentiments*) –bundan sonra ADT- dikkate alınması gerekir. Her ne kadar bu çalışmasının konusu itibarıyla çoğunlukla UZ’ye başvurulsa da Clark’ın da belirttiği gibi, Smith meseleyi sadece UZ ile çözmeye çalışmaz. ADT’nin Hobbescu sorunun çözümünün bireysel çıkar ile toplumsal düzen arasındaki uyumun gösterilmesi aşamasında temel bir işlevi vardır. ADT’de bireyin bencilliğini dengeleyecek, doğal ya da kazanılmış güdülerin varlığı ve bunların toplumsal uyum için önemi tartışılır. Smith’in hedefine ulaşmada başarılı olup olmadığı ise bu tartışmanın konusu değildir. Söz konusu iki eserin birlikte değerlendirilmesinin bir başka yüzü “*Das Adam Smith Problem?*” konusudur. Üzerinde giderek artan biçimde uzlaşılan, bu biçimde bir problemin olmadığıdır dolayısıyla, bu iki kitabın birbiriyle çeliştiği iddiası bir yana yukarıda belirtildiği türden bir bütünlük içinde temel bir sorunu çözme amacındadır. Bu çalışmada kullanılan “problem” ile doğrudan ilgili kaynaklar,

“Das Adam Smith Problem?”in sahte (*pseudo*) bir problem olduğu konusundaki literatürü desteklemektedir.

⁶ Smith’teki bireyin kişisel çıkar dışında sahip olduğu özellikler meşhur *Das Adam Smith Problem?* tartışmasının konusudur. Ancak literatürün Smith’te bu türden bir tartışmayı oluşturacak bir çelişkinin olmadığı yönünde biçimlendiğini belirtmek mümkündür. İki kitabın birlikte yorumlanması Smith için Hobbescu sorununun çözümünün bir parçasıdır. Levy (1978:665-6) belirttiği gibi, özgür ve yaşanması bir toplumun sürekliliği için kişisel çıkarın etik yargılar tarafından yeniden yönlendirilmesi gerekir.

⁷ Ancak burada bir şeye dikkat çekmek gerekir. *UZ*’nin repertuarı ne kendinden sonra geliştirilen Ricardocu olarak tarif edilebilecek siyasal iktisada ne de Smith’i kurucu babaları olarak gören günümüz ana akımına indirgenebilir ya da onlar tarafından temsil edilebilir. *UZ*’den eşitlikçi bir toplum tasarımı çıkmaz ancak sadece sermayenin çıkarlarını savunduğu iddiasını ileri sürmek özellikle *Das Adam Smith Problem?* tartışmasından sonra eskisi kadar kolay olmasa gerekir.

⁸ Smith, sırasıyla James Harrington’un (1611-1677) ve Thomas More’un (1478-1535) eserlerine göndermede bulunuyor.

⁹ Belirtilmelidir ki, Meek materyalist tutumdan anlaşılması gerekenin, Marx’a kaynaklık edebilecek ancak farkları olan bir materyalizm olduğunu belirtir. Kendi tabiri ile “*the materialism*” değil “*a materialism*”den bahsedilmelidir. (1967:40)

¹⁰ Wood (2003:43) iktisadi alanda özel mülkiyetin ve sömürünün sürmesi için siyasi alanın baskıcı gücünün gerekli olduğunu belirtir. Buna ek olarak, iktisadi alan ile siyasi alan arasında yaratılan dikotominin klasik siyasal iktisadın başarısı olarak değerlendirilir.

¹¹ “Üst kat”ın sakinleri olarak tüccar ve manüfaktürcüler ile merkantilist yazarlar arasında bir geçişlilik olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Merkantilist yazarların büyük bir kısmı, dönemim Doğu Hindistan Şirketi (*East India Company*) vb. şirketlerinin yöneticileri ya da hissedarlarıdır.

¹² Thomson bunu şiddetin demokratizasyonu olarak adlandırır ve bir tehlikeye dikkat çeker devlet tarafından yetkilendirilen merkantil şirketlerin, yetkilerini kullanma biçimlerini kontrol etmek pratik olarak mümkün değildir. (Thomson, 1994:3, 16).

¹³ Tilly “[d]evlet oluşumunun izlediği yolları, zor-yoğun, sermaye-yoğun ve sermayeleşmiş-zor biçimleri olarak” tanımlamaktadır (2001:65)

¹⁴ Sermayenin zorun bizzat faili olduğu durum olarak anlaşılmalıdır. Wood, devletin işlevini tanımlarken, “sınıf ile devlet arasındaki iş bölümünde” devlet, “kapitalist sınıf egemenliğinin baskıcı “an”ını temsil eder” (2003:62). Örneklendirilen durumlarda ise bu “an” uzak coğrafyaların belirli alanlarında sermayenin kendisi tarafından temsil edilmektedir. Bölgesel ya da yerel ‘güçlü’ devlet oluşumlarının olmadığı Hindistan, Afrika, Amerika gibi bölgelerde sermayenin ilişki biçimi tarif edilen şekilde iken, örneğin

Osmanlı coğrafyasında olduğu gibi, yerleşik bir devlet ile karşılaştıklarında ise kendi devletlerini Tilly'nin betimlediği manada göreve çağırışlardır, fiili zoru kendileri genel olarak kullanamamışlardır.

¹⁵ Söz konusu dönemde iktisadın kendi dili olarak nitelendirilebilecek bir kavram kümesi söz konusu değildir. Dolayısıyla yazın çoğu zaman yazarın tercihleri doğrultusunda şekillenmektedir. Bu nedenle, örneğin büyük harfi diledikleri zaman, bazen vurgu amacıyla cümle içinde kullanabilmektedirler. Burada orijinal metinlerin yazım biçimleri ve kavramları değiştirilmemiştir.

¹⁶ Child'ın sözünü ettiği Denizcilik Yasaları'dır (*Navigation Acts*). İliki 1651'de kabul edilmiş, daha sonra defaten değiştirilmiş, güncelleştirilmiş ve yaklaşık iki yüzyıl boyunca İngiltere dış ticaretine yön vermiştir (Lipson 1961:121). 1651 Yasası'ndan çok kısada olsa bahsetmek yasaların amacını ortaya koymaya yeterli olabilir: Asya, Afrika ve Amerika'da üretilmiş veya yetiştirilmiş ürünlerin İngiltere veya İrlanda'ya krallığın ya da plantasyonların insanlarına ait gemiler dışındaki gemilerle ithalini yasaklar. Avrupa'da yetişen ya da üretilen ürünlerin de ithalatını benzer şarta bağlar ve ayrıca yeniden ihraç (*re-export*) olanaklarını da kısıtlar (Lipson, 1961:122-3). Sadece dış ticarete ait bir politika gibi değerlendirilebilse de Denizcilik Yasaları'nın teşvik ettiği, gemicilik sektörü gücün de kaynağı olarak değerlendirilir. Ticari taşımacılığın "deniz kuvvetlerinin (*navy*) temeli" değerlendirmesi az rastlanılan bir düşünce değildir. (Lipson, 1961:136) Gemilerin yapımında kullanılan keresteye ithafen "kereste yoksa krallık da yok" (*No wood no kingdom*) ve "kereste duvarları" (*walls of wood*) en iyi savunmamızdır biçiminde özlü sözlerle ifade edildiği de olmuştur (Davenant'tan aktaran Lipson, 1961:136). Her ne kadar dış ticarete getirdiği sınırlamaları eleştirse de, güç konusunda Denizcilik Yasaları'nın İngiltere açısından doğurduğu olumlu sonuçları, savunma bağlamında kısıtlayarak, Smith de takdir eder. "Savunma yine de bolluktan daha önemli olduğundan İngiltere'nin bütün ticari düzenlemeleri içinde belki de en akıllıcası Denizcilik Yasaları'dır" demektedir. (Smith, 1976). Ancak tabiatıyla bu yasalar için propaganda yapanlar onların sadece savunma konusundaki faydalarını gözetmiyordu. Kâr ve gücün birlikteliğini ön planda tutuyorlardı.

¹⁷ Bu görüşün pratik uygulamalarına yönelik ya da başka deyişle "sadece belirli şartlarda "saldırı" için kullanılan ve güce sahip olanlara ticaret özgürlüğü kazandıran örnekler için Mukherjee (1974) son derece zengin örnekler sunar.

¹⁸ Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin de (*Dutch East India Company*) hükümdarlık yetkilerini şirket adına kullandığı ve Doğu Hindistan Şirketi'ne benzer zor pratikleri için bkz. (Thomson, 1994).

¹⁹ Hollandalı hukuk düşünürü Hugo Grotius'un 1609 yılında yayınlanan uluslararası deniz hukuku eseridir. Denizlerin tüm ülkelerin kullanımına açık olduğunu savunur. Grotius'un eserinin yayınladığı dönemde *Dutch East India Company*'de görevli olması ilgi çekici olabilir. Bir başka ilgi çekici nokta da söz konusu eser, genellikle Özgür Deniz (*Mare Liberium* ya da *The Free Sea*) olarak kısaltılsa da eserin tam adı hukuk

düşünürünün niyetini daha açık ortaya koymaya elverişlidir. “*The Free Sea or A Disputation Concerning the Right Which the Hollanders Ought to Have to the Indian Merchandise for Trading*”

²⁰ Merkantilist metinler, “tüccar sınıfı tarafından ticaretin kontrolü üzerine yapılan uzun bir kampanyaydı, yani, yeni devlet gücü içindi” (Beer, 1967:186). Christopher Hill, örneğin denizcilik yasaları söz konusu olduğunda bunu herhangi bir muayyen baskı grubuna başarısı olarak değerlendirmez. “Bu yasalar, İngiltere’nin ticari çıkarlarının hükümetin ana meselesi olması gerektiği şeklindeki yeni düşüncenin zaferiydi” (Hill, 1980:134)

Kaynakça

Alvey J A (1998). Adam Smith’s Higher Vision of Capitalism. *Journal of Economic Issues*, 32, 441-448.

Alvey J (2003). Adam Smith’s view of history: consistent or paradoxical? *History of Human Sciences*, Vol. 16 No. 2, pp. 1–25.

Beer M (1967). *Early British Economics from the XIIIth to the middle of XVIIIth Century*. London: Augustus M.Kelley.

Bery J B (2013). *The Idea Commercial Society in the Scottish Enlightenment*. Edinburg: Edinburg University Press.

Braudel F (1981). *Civilization and Capitalis 15th - 18th Century V. I The Structure of Everyday Life: The Limits of Possible*. Çev. S. Reynolds, London: William Collins Sons & Co Ltd.

Braudel F (1983). *Civilization and Capitalis 15th - 18th Century V. II The Wheels of Commerce*. Çev. S. Reynolds, London: William Collins Sons & Co Ltd.

Braudel F (1977). *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. çev. P. M. Ranum, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Child J [1693] (1995). A New Discourse of Trade, içinde: Lars Magnusson (ed.), *Mercantilism V.III*, London: Routledge, 1-136.

Clark C M A (1992). *Economic Theory and Natural Philosophy: The Search for the Natural Laws of the Economy*. Aldershot, Edward Elgar.

Coats B (1979). Beyond Adam Smith’s Economics. *Kyklos*, 32, 603-605.

Coats B (1992). *On the History of Economic Thought*, v. 1. London: Routledge.

Cohen E S (1989). Justice and Political Economy in Commercial Society: Adam Smith’s “Science of a Legislator”. *The Journal of Politics*, 51, 50-72.

Coleman D C (1992). Adam Smith, Businessmen and the Mercantile System in England iç. Coleman D. C. ed. *Man Myth, History and Industrial Revolution*. London: The Hambledon Press, 153-163.

Davenant C [1696] (1995). An Essays on the East-India Trade. İçinde: L.Magnusson (ed.) *Mercantilism V.II*, London: Routledge, 211-238.

Elliott J E (2000). Adam Smith's Conceptualization of Power, Markets, and Politics. *Review of Social Economy*. LVIII, 4, 429-454.

Göçmen D ve Kaya G (2013). Adam Smith Siyaset Felsefesine Dair Bir Kuramsal Çerçeve. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 15:85-109.

Heckscher E F (1969). Mercantilism. İçinde: D.C. Coleman (ed.) *Revisions in Mercantilism*, London, Methuen & Co Ltd, 19-34.

Heilbroner R L (1999). *The Worldly Philosophers: The Lives, Times, and Ideas of the Great Economic Thinkers*. Newyork: Touchstone.

Hobbes T [1651] (2004). *Leviathan*. Çev. Semih Lim, İstanbul: YKY.

Hosbawm E (1998). *Devrim Çağı*. Çev. B. S. Şener, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Hill C (1980). *The Century of Revolution 1603-1713*. London: W.W. Norton & Company.

Jones H B (2010). Marcus Aureliuss, the Stoic Ethic, and Adam Smith. *Journal of Business Ethics*, 95:89-96.

Levy D (1978) Adam Smith's "Natural Law" and Contractual Society. *Journal of History of Ideas*, 39, 665-674

Lipson E (1961). *The Economic History of England: The Age of Mercantilism, V.III*. London: Adam and Charles Black.

Marx K (1993). *Ekonomi Politüğın Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Meek R L (1967). *Economics and Ideology and Other Essays: Studies in the Development of Economic Thought*. London: Chapman&Hall,34-50.

Mukherjee M (1974). *The Rise and Fall of the East India Company: A Sociological Appraisal*. New York: Monthly Review Press.

Mun T [1664] (1995). *England's Treasure by Forraign Trade or, The Ballance of our Forraign Trade is The Rule of our Treasure*, iç. Lars Magnusson (ed.) *Mercantilism V.I*. London: Routledge, 81-146.

Roberts L [1641](1995). *The Treasure of Traffike or, a Discourse of Forraign Trade etc*. İçinde: Lars Magnusson (ed.), *Mercantilism, V.I*, London: Routledge, 231-75.

Smith A (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Ed. E. Cannan, Two Volumes in One, Chicago: The University of Chicago Press.

Smith A (1984) [1759]. *Theory of Moral Sentiments*. Michigan: Edwards Brothers, Inc, Liberty Fund Edition.

Tanyılmaz K (2011). Piyasa ile Sosyalizm Arasında Bitmeyen Yolculuk: *Adam Smith Pekin’de Üzerine, Devrimci Marksizm*, 13/13, 48-67.

Tilly C (2001). *Zor, Sermaye ve Avrupa devletlerinin Oluşumu: 990-1992*. Çev. K. Emiroğlu, Ankara: İmge Yayınları.

Thomson H F (1964). Adam Smith’s Philosophy of Science. *The Quarterly Journal of Economics*, 79:2, 212-233.

Thomson J E (1994). *Mercenaries, Pirates, and Sovereigns: State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe*, Princeton: Princeton University Press.

Wallerstein I (1991) Braudel on Capitalism, or Everything Upside Down. *The Journal of Modern History*, 63, 354-361.

Winch D (1983). Science and Legislator: Adam Smith and After. *The Economic Journal*, 93, 501-520.

Winch D (2008). *Adam Smith’s Politics: An Essays in Historiographic revision*. Cambridge: Cambridge University Press.

Winch D (1992). Adam Smith: Scottish Moral Philosopher as Political Economist. *The Historical Journal*, 35, 91-113.

Wood E M (2003). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. Çev. Ş. Artan, İstanbul: İletişim Yayınları.

İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak¹

Senem Oğuz, Başkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü, e-posta: senemoguz27@gmail.com

Özet

Bu çalışma işgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasını Marx'ın yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus yaklaşımıyla yeniden ele almaktadır. İstatistiklerde bir kişinin istihdamda, işsiz ya da işgücünün dışında sayıldığı mevcut yaklaşım yerine; işgücü piyasası, kapitalist üretim biçiminin şekillendirdiği nüfus kategorileri üzerinden tanımlanmaktadır. Buna göre nüfus; üretim/geçim araçlarına sahip olanlar, aktif işgücü ordusu ve yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfus şeklinde üç temel kategoriye ayrılmakta ve nispi artı nüfusun akıcı, durgun, saklı ve yoksul biçimleri mevcut kategoriler üzerinden belirlenmektedir. Çalışmada ILO'nun işgücü çerçevesi yaklaşımı ile tanımladığı istihdam, işsiz, işgücüne marjinal bağlı gibi kavramlar ve bunların alt kategorileri baz alınarak farklı nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu biçimlerine hangilerinin karşılık gelebileceği incelenmekte ve istatistiklerdeki işgücü yaklaşımı yeniden değerlendirilerek farklı bir sınıflandırmaya ulaşılmaktadır. Nüfusun bu yaklaşımla yeniden sınıflandırılması doğrultusunda yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun resmî işgücü istatistikleri üzerinden belirlenmesi ve çoğunlukla soyut ve kuramsal bir çerçevede kullanılan bu kavramların somutlaştırılması amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım, resmî işgücü istatistiklerinin kapitalist üretim ve emek sürecinin somut bir göstergesi olarak yorumlanabilmesi açısından önem arz etmekte ve farklı bir soyutlama düzeyinde, bu istatistiklere ait verilerin, üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı bir toplum için açıklayıcı hale gelmesini sağlamaktadır. Çalışmanın bu şekilde özellikle nicel çalışmalarda yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus için kullanılan resmî işsizlik oranları yerine farklı bir ölçütün geliştirilmesine temel oluşturabileceği ve bu alandaki literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilk bölümde modern işgücü istatistiklerindeki mevcut sınıflandırma yöntemi açıklanmakta, bu istatistiklere ait kavram ve kategoriler tanımlanmaktadır. İkinci bölümde istatistiklerin gelişimi işsizlik yaklaşımının tarihsel ve kuramsal olarak nasıl değiştiği üzerinden incelenmektedir. Üçüncü bölümde nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları kuramsal bir çerçevede ele alınmakta ve farklı biçimleri tanımlanmaktadır. Son olarak nüfusun, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımına göre yeniden nasıl sınıflandırılabileceği ve farklı nispi artı nüfus biçimlerine hangi işgücü kategorilerinin karşılık gelebileceği tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Emek süreci, işgücü istatistikleri, işsizlik, nispi artı nüfus, yedek işgücü ordusu.

From Labour Statistics to Reserve Army of Labour: Reclassification of Population

Abstract

This study reconsiders the classification of labour statistics by referring to Marx's conceptualization of reserve army of labour and relative surplus population. It is aimed to redefine the main approach of statistics, thus, population is reclassified by three main categories, i.e., owners of means of production/subsistence, active army of labour and relative surplus population, which involves reserve army of labour. Relative surplus population, which has floating, stagnant, latent and pauper forms, is described and correspondence between the current concepts and relative surplus population categories is argued. Concepts of labour statistics and subcategories of employed, unemployed, out of the labour force, marginally attached, etc., are placed in these categories based on ILO's labour force approach. By reclassification of population, it is aimed to define the notions of reserve army of labour and relative surplus population through official labour statistics and to concretise the notions which are generally used within an abstract and theoretical framework. Defining reserve army of labour and relative surplus population through official labour statistics is crucial since it allows the official statistics to become interpretive for a society based on relations of production and of property, in a different realm of abstraction. In this study, it is thought that reclassification of population presented in labour statistics through these notions may contribute to the literature and may provide a different measure of reserve army of labour and relative surplus population instead of official unemployment rates especially for quantitative studies. Accordingly, first, today's classification of population in labour statistics is presented and the basic concepts and definitions laid down in these statistics are described. Second, development of labour statistics is discussed over historical and theoretical change of unemployment approach. Third, relative surplus population and industrial reserve army concepts and their different forms are discussed in a theoretical framework. Consequently, a different social classification, according to relative surplus population and reserve army of labour approach, is introduced and correspondence between the current labour force concepts and relative surplus population categories is argued.

Keywords: Labour process, labour force statistics, relative surplus population, reserve army of labour, unemployment.

Giriş

İşgücü istatistikleri günümüzde işgücü piyasasına ait verileri neredeyse tüm dünyada benimsenen ortak bir kavramsal çerçeve içerisinde sunmaktadır. Belirli kavramlar üzerinden temsil edilen işgücü piyasası kategorileri, devletlerin resmî kurumları tarafından yapılan istatistikler aracılığıyla ölçülmektedir. Bu istatistikler sadece istihdam veya işsizlik oranlarını değil, aynı zamanda

toplum ve nüfusun bu tanım ve yaklaşıma bağlı sınıflandırılma biçimini de yansıtmaktadır.

İşgücü istatistiklerinde benimsenen yaklaşım, çalışma çağındaki nüfusu istihdamda, işsiz ve işgücünün dışında olmak üzere üç temel kategoriye değerlendirmektedir. Bu kategoriler uluslararası standart kıstaslara göre belirlenmekte ve işgücü piyasası kavramları bu standartlara göre ölçülmektedir. İstatistiksel ölçüm ana akım iktisat kuramına bağlı olarak; işgücünün etkin kullanımı, iş arayanların iş bulma kapasitesi ve çalışma istekliliğine odaklanan işgücü çerçevesi yaklaşımı üzerinden yapılmakta, işgücü piyasası ve nüfus, üretim biçimine özgü tarihsel koşullardan bağımsız bir soyutlamayla ele alınmaktadır.

Bunun aksine, Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımında işgücü piyasası, tarihsel olarak üretim ve geçim araçlarına erişimi zorla engellenen insanların çalışma zorunluluğuna ve bu şekilde metalaşan emek gücü sonucunda ortaya çıktığı gerçeğine dayanmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasının açıklanışını ve nüfusun sınıflandırılmasını kapitalist üretim ilişkilerine ve sermaye birikimi koşullarına dayandırarak yapmaktadır. Buna göre işgücü piyasası, istatistiksel ve ana akım kuramsal yaklaşımda olduğu gibi, işverenler ve üretim araçları sahipleriyle işçileri eşit bir mübadele alanında kabul eden istihdam kategorisinden ve boş zaman ile ücret arasındaki bireysel tercihi sonucunda iş arayıp bulamayanları kapsayan işsizler kategorisinden oluşmamaktadır. Nispi artı nüfus, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olana nispeten artı (fazla) olan nüfus anlamına gelmektedir. Bu yaklaşıma göre nüfus ve işgücü piyasası kapitalist üretim biçiminin oluşturduğu koşullarda, üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı bir toplumun oluşturduğu kategorilerle tanımlanmaktadır.

Nüfusun işgücü istatistiklerinde ve nispi artı nüfus yaklaşımında sınıflandırılması iki farklı soyutlama düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma Marx'ın soyutlama düzeyinden yola çıkarak istatistiklerdeki işgücü yaklaşımının nüfusu sınıflandırma biçimini değiştirmektedir. Çalışmanın nihai amacı, aynı kavramsal araçlarla farklı bir soyutlama düzeyinde alternatif bir sınıflandırma sunmak ve nispi artı nüfus ile yedek işgücü ordusunun bu sınıflandırma çerçevesinde tanımlanabilmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda modern işgücü istatistiklerinde kullanılan kategorilerin nispi artı nüfusun akıcı, saklı, durgun ve yoksul kategorilerinden hangisine karşılık geleceği araştırılmaktadır. Mevcut yaklaşımı başka bir soyutlama düzeyinde ele almanın bazı kısıtlamalar getirdiği şüphesizdir. Burada mevcut veriler üzerinden farklı bir yaklaşımla toplumsal sınıflandırmanın boyutu değiştirilmekte, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu

bu kısıtlamayla belirlenmektedir. Ancak bu çalışma, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun değerlendirilmesinde kısıtların kaldırılabilceği sonraki çalışmalara temel oluşturmakta ve bu kavramların gözlemlenebilir verilerle sunulmasına, bu anlamda somutlaştırılmasına katkıda bulunmaktadır.

İlk bölümde modern işgücü istatistiklerinin nüfusu sınıflandırma biçimi ve kavramların tanımları ele alınmaktadır. İstatistikler için uluslararası standartlarla belirlenen işgücü kavramları, kapitalist üretim biçiminin karmaşıklaştırdığı işgücü durumlarıyla tartışmalı bir hale gelmiş ve bununla birlikte nispi artı nüfus kategorilerini oluşturmak için kullanılabilir olacak detaylı ve çeşitli veri setleri ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda temel olarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün oluşturduğu standartlar ele alınmaktadır. İkinci bölümde istatistiklerin gelişimi işsizlik yaklaşımının tarihsel ve kuramsal olarak nasıl değiştiği üzerinden incelenmektedir. Bu bölümde çeşitli ülkelerin istatistik kurumları ve Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferanslarının (ICLS) kararlarından, bunun yanında, çeşitli ülkeler için yapılan akademik çalışmalardan yararlanılmaktadır. Genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi ve bu yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistiklerine daha fazla yer verilmektedir. Üçüncü bölümde Marx'ın sermaye birikimi dinamikleriyle açıkladığı ve kapitalizme özgü nüfus yasası olarak tanımladığı nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı ele alınmakta, sermaye birikimi ve işgücü piyasası arasındaki ilişki açıklanmakta ve nispi artı nüfusun aldığı farklı biçimler tanımlanmaktadır. Son bölümde nüfus, nispi artı nüfus yaklaşımına göre yeniden sınıflandırılmakta, üretim/geçim araçları sahipleri, aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfus şeklinde üç kategoriye ayrılmakta ve hangi kategorilere hangi işgücü durumlarının karşılık gelebileceği tartışılmaktadır.

Modern İşgücü İstatistiklerinde Nüfusun Sınıflandırılma Biçimi

İşçi sayısı ve işçilerin uğraşları gibi işgücü piyasasına ait bilgilerin toplanması, ücretli emeğin ortaya çıkmasıyla birlikte ilgi gösterilen bir alan olmuştur. Ancak işgücü istatistiklerinin günümüzdeki halini alması uzun yıllar ve değişimlerle gerçekleşmiştir.

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişimiyle birlikte işgücü piyasasının işleyişinin kuramsallaştırılması ve bu kuramsal çerçevede tanımlanan kavramların ölçümü de değişmektedir. Özellikle işsizliğin hem toplumsal hem siyasi bir sorun olarak gelişmesi, kuramsal ve istatistiksel gelişmelerin de tartışmalı olmasına neden olmaktadır. Bu tartışmayı izlemek, aynı zamanda işgücü piyasasının zaman içerisinde nasıl ele alındığını, buradaki işleyişin nasıl tanımlandığını ve toplum ve nüfusun belirli bir kuramsal çerçevede nasıl sınıflandırıldığını anlamaya olanak tanımaktadır.

İşgücü istatistikleri nüfusu belirli tanımlamalar çerçevesinde kategorilere ayırarak işgücü piyasasına ait veriler sunmaktadır. Günümüzde ILO tarafından standartlaştırılmış tanımlar neredeyse tüm dünyada temel olarak alınmakta ve istatistikler, işgücü piyasasına ait temel göstergeler² çerçevesinde bu tanımlamaya bağlı olarak oluşturulmaktadır.

Mevcut istatistiklerde benimsenen yaklaşımın nüfusu sınıflandırma biçimi işgücüne dâhil olup olmama üzerinden yapılmakta ve bu sebeple “işgücü çerçevesi yaklaşımı” olarak anılmaktadır. Buradaki ilk sınıflandırma nüfusun iktisaden aktif olarak tanımlanan kısmı üzerinden yapılmaktadır. İktisaden aktif nüfus belirli bir referans dönemi boyunca Birleşmiş Milletler Milli Gelir, Muhasebe ve Denge Sistemleri’nde tanımlanmış iktisadi mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli olan işgücü arzını besleyen kadın ve erkekler³ olarak tanımlanmaktadır (ILO, 1990: 11). Aktif nüfus belirlenen minimum yaşın (genellikle 14, 15) üzerindeki nüfusu kapsamakta, bu anlamda çalışma çağındaki nüfus olarak da adlandırılmaktadır. Bir sonraki sınıflandırma, aktif nüfusun cari faaliyetine göre yapılmakta ve “cari aktif nüfus”, diğer adıyla işgücü belirlenmektedir⁴.

İşgücü, istihdamda olanlarla işsizleri kapsamakta; bunların dışında kalan nüfus ise işgücüne dâhil olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. İstihdam edilenler, ücretli istihdam edilenlerle kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır. Ücretli istihdam, ücret ya da maaş karşılığı bir işte çalışan insanları ve işle resmi bir bağlantısı olduğu halde geçici olarak iş başında bulunmayanları kapsamaktadır. Kendi hesabına çalışanlar; kazançlarını kâr elde ederek sağlayanlar (işverenler ve kendi işinde çalışanlar) ya da aile kazancı karşılığı çalışanlar (ücretsiz aile işçileri) ile kendi işyerine sahip olan ancak geçici olarak işte bulunmayanlardan oluşmaktadır. Kendi hesabına çalışanların işverenler ve kendi adına çalışanlar şeklinde ayrılması temelde kendisi adına işçi çalıştırma durumu üzerinden yapılmaktadır. İşsiz tanımı ise, referans döneminde işi olmama, iş başı yapmaya hazır olma ve iş arama kriterlerine dayandırılarak yapılmakta, işsiz kategorisi için bu üç kriterin de sağlanması gerekmektedir (ILO, 1990: 36).

Nüfusun bu kategoriler altında sınıflandırılması için işgücü çerçevesinde uygulanan kuralların üç temel özelliği bulunmaktadır: referans dönemi, faaliyet prensibi ve öncelik kuralları. Bu özelliklere göre, referans dönemi zamanın belirli bir anında işgücü arzını yansıtacak ölçüde kısa olmalı (bir hafta gibi), bu kısa referans döneminde kişilerin temel faaliyetleri (çalışma, iş arama, aktif olmama) belirlenmeli ve bu temel faaliyete göre kişilerin sadece bir kategoriye dâhil olmasını garanti edecek şekilde öncelik prensibi⁵ uygulanmalıdır (ILO, 1990: 36).

İşgücü çerçevesi davranışçı bir yaklaşıma dayanmakta ve nüfusu kişilerin cari faaliyetlerine göre sınıflandırmaktadır (Hauser, 1949: 340). Bu yaklaşım doğrultusunda referans haftasında belirli bir faaliyette bulunanlar (çalışmak ve çalışmıyorsa da iş aramak gibi) işgücüne dâhil edilmekte, bu faaliyetlerde bulunmayanlar ise işgücünün dışında kabul edilmektedir.

Bu sınıflandırmada oldukça tartışılan “iş arama faaliyeti”, işgücünün bir parçası olan işsizler ile işgücüne dâhil olmayanları ayırmakta yetersiz ve kısıtlayıcı olduğu için, bu kıstasın 1982 yılında belirli koşullar altında esnekleştirilebileceğine karar verilmiştir. Büyük ölçüde az gelişmiş ülkelerin işgücü piyasaları dikkate alınarak oluşturulan bu revizyona göre, geleneksel iş arama yöntemlerinin geçerli olmadığı, işgücü piyasasının büyük ölçüde örgütlenmemiş olduğu, işgücü fazlasının massedilmesinin yetersiz olduğu ve işgücünün büyük ölçüde kendi hesabına çalışanlardan oluştuğu durumlarda işsiz kategorisi için iş arama kıstası göz ardı edilebilmektedir (ILO, 1990: 105).

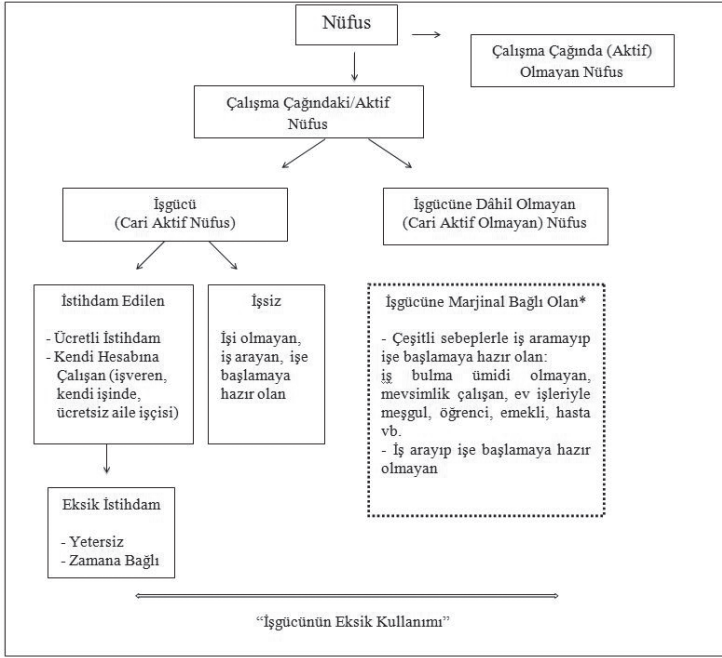
Uygulamada ise iş arama kıstası sadece belirli sebeplerle iş aramayan ve çalışmaya hazır olanlar için esnetilmeli ve standart tanımlar/ölçümler yanında alt kategori şeklinde sunulmalıdır. Bu alt kategori esnekleştirme şartlarının sağlandığı durumlarda işsiz kategorisine, şartlar sağlanmıyorsa da işgücüne dâhil olmayanlar kategorisine eklenmelidir. Bu anlamda alternatif tanım ve ölçümler, karışıklık yaratmaması amacıyla uluslararası standartlara ek ve tamamlayıcı olarak yer almalıdır (ILO, 1990: 106; Hussmanns, 2007: 16). Bunun sonucunda, iş aramayıp çalışmaya uygun/hazır olanlar, iş aramama sebeplerine göre işgücü istatistiklerinde yer almaya başlamış ve standart istihdamda/işsiz tanımlarına uymayan bazı durumlar için işgücüne “marjinal olarak bağlı” olanlar şeklinde ayrı bir kategori tanımlanmıştır. Standart sınıflandırmada bir kişi istihdamda veya işsiz değilse iktisaden aktif olmayan nüfusa dâhil edilmekte, başka bir deyişle işgücünün dışında sayılmaktadır. Genel olarak standart tanımlardan bir tanesi genişletildiğinde kişi iktisaden aktif olarak sayılabiliyorsa bu kişinin “işgücünün kıyasında” veya “işgücüne ek” olması anlamında işgücüne marjinal olarak bağlı olduğu kabul edilmektedir (ILO, 1990: 109).

İşgücüne marjinal bağlı olanlar; iş bulma ümidi olmama⁶, ev işleriyle meşgul olma, ailevi sebepler, mevsimlik çalışma, öğrencilik, emeklilik, hastalık gibi sebeplerle iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanları kapsamaktadır. Benzer şekilde iş arayan fakat referans haftasında iş başı yapamayacak olanlar da bu kategoriye eklenebilmektedir (ILO, 1990: 109, 113). Standart tanımlara göre işgücünün dışında kabul edilen bu nüfus, işgücü piyasasına girme olasılığı açısından değerlendirildiğinde; çalışmak isteyenler, iş aramasından ve işe başlamaya (referans haftası içinde) uygun olmamasından bağımsız olarak, “potansiyel/ek işgücü” şeklinde tanımlanmaktadır (ILO, 2013: 63).

Günümüz istatistiklerinde benimsenen sınıflandırma biçiminin bir başka özelliği işgücünün kullanımına odaklanmasıdır. İstatistikler iktisaden aktif nüfusu, işsizliği ve istihdamı ölçerken aynı zamanda mevcut insan gücü ve emeğinin ne ölçüde (etkin) kullanıldığını ölçmektedir (Husmanns, 2007: 1). Bu bakımdan istatistiklerde işgücünün eksik kullanımı konusu ön plana çıkmaktadır. İşgücü çerçevesi yaklaşımında işsizlik ölçümünün, aslında toplam iş açığını ölçtüğü kabul edilmekte ve buna tamamlayıcı olarak istihdam edilen nüfusun üretken kapasitesinin eksik kullanımını yansıtan eksik istihdam kavramı önerilmektedir. 1998 yılında yapılan on altıncı ICLS, eksik istihdam kavramını uluslararası standart olarak iki biçimde ifade etmektedir: zamana bağlı eksik istihdam ve yetersiz istihdam. Zamana bağlı eksik istihdam, referans haftasında istihdamda olan, esas işinde belirli bir saatten daha az süre çalışan (yarı zamanlı vb.), daha fazla süreli çalışmaya istekli ve hazır olduğunu belirten kişileri kapsamaktadır. Yetersiz istihdam ise, istihdamda olan kişinin esenliğiyle ilgili çeşitli sebeplerle (işin vasıflarına uygun olmaması, düşük ücret, uzun saatler, güvencesizlik, vb.) mevcut işini değiştirmek isteyen, iş arayan ve işe başlamaya hazır olan kişileri kapsamaktadır (ILO, 1998).

2013 yılında yapılan on dokuzuncu ICLS'te "işgücünün eksik kullanımı"; işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam ve potansiyel işgücünün (marjinal bağlılar) toplamı şeklinde ifade edilmektedir (ILO, 2013: 61). Bu bilgiler ışığında temeli 1980'lerde atılan işgücü çerçevesi yaklaşımının günümüzdeki nüfusu sınıflandırma biçimi ve kategorileri genel olarak Şekil 1'de özetlenmektedir.

Şekil 1. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımının Nüfusu Sınıflandırma Biçimi

* Marjinal bağlı kategorisinin sınıflandırmada nerede yer alması gerektiği, genişletilmiş/esnekleştirilmiş işsizlik tanımının yapıp yapılmadığına göre değişmektedir. Eğer istatistiklerde işsizliğin genişletilmiş, alternatif tanımları yer alıyorsa bu grup genişletilmiş işsiz kategorisine eklenmekte, fakat işgücü istatistiklerinde sadece standart tanımlamalar yer alıyorsa, marjinal bağlılar işgücüne dahil olmayanlar kategorisine eklenmektedir (ILO, 1990: 108). Bu sebeple bu kategori işsiz ve işgücüne dâhil olmayan kategorileri arasında kesikli çizgi ile belirtilmiştir.

Kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yeni ve esnek istihdam biçimleri zorunlu olarak işgücü istatistiklerinin daha derinlemesine, kapsayıcı ve bu açıdan daha karmaşık ve esnek olmasını gerektirmiştir. İşgücü istatistiklerinin dünya çapında standart olarak değişiminin neoliberal politikaların uygulanmaya başladığı 1980'lere denk gelmesi bu bakımdan anlamlı görünmektedir. Özellikle kısmi zamanlı, geçici, mevsimlik, düzensiz ve güvencesiz istihdam biçimleri, işsiz ve istihdam kavramlarını heterojenleştirmiştir (Özkaplan, 1999: 74). Dolayısıyla işsizliğin biçimi ve algısı değiştikçe istatistiklerin işgücü ve işsizlik tanımları da esnekleşmektedir. Bu tarihten geriye, istatistiklerin yeni oluşturulmaya başlandığı döneme bakıldığında kapitalist üretim biçiminin nasıl geliştiği daha açık görülebilmektedir. Özellikle işsizlik yaklaşımının değişimini izlemek hem tarihsel hem kuramsal açıdan oldukça açıklayıcı olmaktadır.

İşsizlik Yaklaşımının Tarihsel ve Kuramsal Değişimi

Modern işgücü istatistiklerinde işi olmayan, iş arayan ve işe başlamaya hazır olanları tanımlayan işsizlik kelimesinin gündelik dilde (İngilizce ve Almanca'da) yaygın olarak kullanılmaya başlaması dâhi 1890'lı yıllara denk gelmektedir. Bu tarihten önce, serbest veya boşta olan anlamındaki kelimeler dışında işsizlikle ilgili olarak, istihdam isteği veya gönülsüz başıboşluk gibi söylemler kullanılmaktadır (Garraty, 1986:4). Bu söylemlere paralel olarak işgücü piyasasının incelenmesinde de işsizliğin bu tarihlerde henüz öne çıkan bir konu olmadığı görülmektedir. İşgücü piyasasına dair ülke çapındaki ilk istatistikler, 1800'lerde sadece çalışan nüfusu belirlemeye yönelik yapılmıştır ve günümüzdeki yaklaşım ve tanımlara ulaşılması, ücretli emeğin tarihine kıyasla yakın bir zamana, 1930'lardan sonraya denk gelmektedir.

Bu tarihe kadar işgücü piyasası ilk olarak nüfus sayımlarından ve bazı ülkelerde sendika veya iş kurumlarına yapılan kayıtlardan belirlenmeye çalışılmıştır. Ülkelerin ölçüm yöntemleri birbirinden farklılaşsa da işsizliğe ve işgücü piyasasına genel yaklaşımın aynı olduğu ve tarihsel olarak aynı şekilde geliştiği görülmektedir. Bu sebeple işsizlik istatistiklerinin tarihsel gelişimi, hem genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi, hem de genel yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistikleri üzerinden izlenebilmektedir.

ABD'de çalışan nüfusu ölçmeye yönelik ilk girişim 1820'de yapılan nüfus sayımında tarım, ticaret ve üretim alanlarında çalışanların (köleler dâhil) sayılmasıyla gerçekleştirilmiştir. On yılda bir yapılan nüfus sayımlarında 1870'e gelindiğinde, saptama yöntemindeki toplumsal sınıflandırma biçimi, kazanç getiren bir işte (gainful occupation) çalışıp çalışmama üzerine kurulmuştur. Buna göre "genellikle" ücret veya ticari kazanç elde ettiği bir işte çalışan ya da pazarlanabilir malların üretimine katkıda bulunanlar, kazanç elde eden işçiler olmaktadır. Nüfusu kazanç elde eden işçiler ve bunun dışındakiler olarak iki büyük kategoriye ayıran ve daha sonra "kazanç getiren iş yaklaşımı" olarak adlandırılan bu ölçüm biçimi, modern işsizlik istatistiklerindeki işgücü çerçevesi yaklaşımının benimsenmesine kadar çoğu ülkede aynı şekilde devam etmiştir (Hauser, 1949: 339-340).

İşsizlik ilk defa 1880 sayımında on yaşından büyük olup kazanç getiren bir işle iştigal edenlere anket yılı içerisinde kaç hafta çalışmadıkları sorusu yöneltilerek saptanmaya çalışılmıştır. İşsizlik soruları bu yöntemde sadece kazanç elde eden işçilere sorulmakta ve dolayısıyla birçok insan anket dışında bırakılmaktadır. 1910 yılında bu sorular sektör ve sınıf (ücretli işçi veya kendi hesabına çalışan) bilgisini içerecek şekilde genişletilmiş ve anketlere kişilerin istihdam durumunun

(iŒi/iŒsiz) ne olduğu sorusu eklenmiŒtir. 1920 yılında iktisadi durgunluk ve ekonominin kötüye gitmesi sebebiyle, "ironik bir Œekilde" sayımlarda iŒsizlik sorularına yer verilmemiŒ, daha ayrıntılı ve kapsamlı ölçümler iin iŒgc piyasası istatistiklerinin geliŒtirilmesine karar verilmiŒtir (Card, 2011: 552-553).

1929 Büyük Bunalımı sonrasındaki kitlesel iŒsizlik, hem kamuoyunun hem de devletlerin ilgisinin iŒsizliĐe yoĐunlaŒmasına neden olmuŒtur. Bu tarihten sonra iŒgc istatistiklerinde yapılan deĐiŒiklikler, günümüzdeki istatistiklerin ve iŒsizlik yaklaŒımının temelini oluŒturmaktadır. Bu deĐiŒimle birlikte iŒsizlik kategorisi, insanların "alıŒmaya uygunluğu"nu ve "istekliliğini" esas almaya baŒlamıŒtır.

1930 yılında yapılan iŒsizlik anketlerinde, önceki anketlere ek olarak ilk defa, anket gününden önceki gün istihdamda olmayanlara alıŒmaya uygun olup olmadıkları, iŒ arayıp aramadıkları, ne kadar süredir iŒsiz oldukları ve iŒsizliĐin nedenleri gibi sorular getirilmiŒtir. Bu sorulara verilen yanıtlara göre iŒsizlik tanımı iki kategoriye ayrılmıŒtır. Buna göre iŒsiz olup alıŒmaya uygun olan ve iŒ arayanlar "A Sınıfı" olarak iŒaretlenmiŒ, iŒten ıkarılan ve henüz iŒ aramayanlar ise "B Sınıfı" olarak iŒaretlenmiŒtir (Card, 2011: 553).

Revize edilen anketlerle birlikte iki kategoriye ayrılan iŒsizlik tanımı, 1937 yılına gelindiğinde iyice sınırlandırılmıŒ ve B Sınıfı iŒsizlik kategorisi ortadan kaldırılmıŒtır. Bunun yerine eksik istihdam araŒtırması yapılmıŒ ve yarı zamanlı alıŒıp daha fazla alıŒmak isteyenler eksik istihdam edilenler Œeklinde deĐerlendirilmiŒtir. Bu sayımda anket haftasında alıŒmayanlara alıŒmak isteyip istemedikleri, eğer alıŒmak istiyorlarsa alıŒmaya uygun olup olmadıkları ve aktif olarak iŒ arayıp aramadıkları sorulmuŒtur. Artık yeni yaklaŒıma göre sadece bu son iki soruya "evet" cevabı verenler iŒsiz olarak sayılmaya baŒlamıŒtır. Her ne kadar 1939 yılında iŒ aramama nedeni sorulmaya baŒlanmış ve hasta olanlar ile uygun iŒ olmadığını dŒnenler (günümüzdeki iŒ bulma ümidi olmayan iŒiler) de iŒsiz sayılmıŒsa da, 1945 yılında tekrar revize edilen anketler iŒ aramama nedenini sormayı bırakmıŒ ve iŒ bulma ümidi olmayanlar, iŒsizlik tanımından ve sayımlarından dıŒlanmıştı. Bu tarihlerde aynı zamanda eksik istihdam araŒtırması da terk edilmiŒ, iŒsizlik istatistikleri giderek iŒ arama kıstasına yoĐunlaŒmaya baŒlamıŒtır (Card, 2011: 554-555).

Bu geliŒmelere paralel olarak ILO'nun yürüttüğü Uluslararası alıŒma İstatistikileri Konferanslarının (ICLS) raporlarında da benzer dnŒmler izlenebilmektedir. 1925 yılında düzenlenen ikinci ICLS'de iŒsizliĐin tanımı, kazanç getirici faaliyet yaklaŒımına uygun Œekilde alıŒma esasına dayanarak yapılmakta, iŒsiz sayılmanın gerekli ve yeterli koŒulunun hastalık veya zorunlu

sebepler dışında “en az bir gün işte bulunmama” olduğu belirtilmektedir (ILO, 1925: 72). 1947 yılında yapılan altıncı konferansın raporunda ise işsiz kelimesinin yanında “iş olmayan ve iş arayan” ibaresi yer almaktadır (ILO, 1948: 54).

ABD ve ILO raporlarında olduğu gibi diğer ülkelerde de işsizliğin saptanmasında aynı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir⁷. İşsizlik istatistikleri genel olarak 1800’lerin ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı’na kadar büyük ölçüde ücretli çalışmaya dayanan kazanç getiren iş yaklaşımına göre tutulmuş, savaş sonrası dönemde ise belirgin bir değişimle iş arama ve çalışmaya hazır olma esasına dayanır hale gelmiştir. İngiltere örneğinde 1920-1930 yıllarındaki aylık işsizlik ölçümlerinde kullanılan işsizlik ödeneklerini almak için «gerçek anlamda iş arıyor olmak» koşulu getirilmiştir. 1948 yılında ise resmi kurumlara işsiz olarak kayıt yaptıranların sayımı, işsizlik ödeneği alıp almadığına bakılmaksızın iş arayan, çalışmaya yeterli ve uygun olanları kapsamaya başlamıştır (Denman ve McDonald, 1996: 8).

Bu şekilde modern işsizlik istatistiklerinde kabul edilen, bir kişinin ya istihdam edildiği, ya iş aradığı ya da işgücünün dışında olduğu işgücü çerçevesi yaklaşımının temeli atılmıştır. Yıllar içinde istatistiklerden izlenebilecek işsizlik tanımlarının değişimi ABD örneklenerek genel bir şekilde Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1. İstatistiklerdeki İşsizlik Tanımının Tarihsel Değişimi

Kazanç Getiren İş Yaklaşımı	İşgücü Çerçevesi Yaklaşımı				
1880 - 1920	1920-1930	1930 - 1940	1940 - 1945	1945 - 1980	1980 - ...
Kazanç elde eden işçi olup işbaşı olmayan	İş olmayıp çalışmaya uygun olan ve iş arayan (ABD: A Sınıfı) İşten çıkarılmış olup henüz iş aramayan (ABD: B Sınıfı)	İş olmayan, çalışmak isteyen, çalışmaya uygun olan, iş arayan	İş olmayan, iş arayan ve çalışmaya hazır olan (ABD: İş aramama sebebi hastalık veya uygun iş olmadığını düşünmek olan)	İş olmayan, çalışmaya uygun/hazır olan, iş arayan	Standart işsizlik tanımı yanında genişletilmiş/ esnekleştirilmiş işsizlik tanımları (İşgücüne marjinal bağlı olanların işsizlik tanımına eklenebilmesi)

İstatistiklerdeki bu değişim günümüzde de devam eden pek çok tartışmaya

konu olmuştur. İşsizlik istatistiklerinin kuramsal bir işsizlik tanımı üzerine inşa edilmek yerine, işsizliği daha çok kavramsal bir yaklaşım olarak ele aldığı düşünülmektedir. Bu durum özellikle net bir işsizlik tanımını ortaya koyamayan iktisadi kuramın yetersizliğine bağlanmaktadır. İktisatçıların genellikle işsizliğin kaynağı ve açıklanması üzerine teorik modellemelere odaklandığı, işsizliğin tanımlanması ve ölçülmesi sorununu büyük ölçüde istatistikçilere ve bürokratlara bıraktığı (Card, 2011: 556) düşünülmektedir. İşsizliğin ölçümü, görevleri politika yapıcılara öneri getirmek olan insanlar tarafından yapıldığı için de, iş arama gibi kuramsal temeli olmayan kriterler üzerinden değerlendirildiği ve ölçümün asıl kaygısının analitik veya kuramsal olmaktan çok işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlikle ilgili olduğu (Long, 1942: 28-29; Bancroft, 1957: 63-65) düşünülmektedir.

Bu eleştirilere karşılık olarak istatistiksel gözlemin zaten işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlik gibi özelliklere sahip olmasının beklenmesi gerektiği, bu sebeple asıl önemli olanın kuramsal bir tanımlamadan ziyade bu tanımlamanın yerine geçebilecek akla yatkın ve kapsayıcı bir yaklaşımın olduğu da (Webb, 1939; Hauser, 1949) düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda işgücü çerçevesi yaklaşımının üstünlüğü, tam da iş arama faaliyeti gibi objektif, ölçülebilir ve işlevsel bir kıstasa sahip olması üzerinden savunulmaktadır.

İstatistiğin basit bir gözlemin ötesinde belirli bir düşünce sistemini ve kuramsal bir temeli de taşıması gerektiği düşünüldüğünde, işsizlik istatistiklerinin kuramsal bağlarının çok da zayıf olmadığı söylenebilir. Klasik ekonomi politişin işsizlik anlayışı ücret farklılığına dayalı düzensiz istihdam üzerinden açıklanmaktadır. Adam Smith'le (1776) başlayan düzensiz istihdam anlayışında, ortalamanın üzerine çıkan ve farklılaşan kâr ve/veya ücretler, serbest rekabet çerçevesinde bu alana yönelen sermaye ve işgücü ile tekrar ortalama oranlarına dönerler. Dolayısıyla işçilerin daha yüksek ücretli işlere yönelmesiyle istihdam sürekli ve kalıcı olmayan bir özelliğe sahiptir ve işsizlik; konjonktürel olarak işgücü arzının işgücü talebini aşmasıyla açıklanır. Buna göre, işgücü piyasasında tam istihdam varsayımı açıkça belirtilmemekle birlikte, sermaye birikiminin hızlanma oranıyla (ulusal zenginliğin sürekli artış göstermesi), işgücüne olan talebin bu oranda artacağı ve piyasada arz-talep eşitliği sağlanacağı yaklaşımı benimsenmektedir⁸ (Smith, 2001: 55-66). Malthus (1798) ise işsizliği geçim kaynaklarından daha fazla artan nüfus sonucu ortaya çıkan doğal bir seçim yasası olarak açıklamakta ve nüfus (işgücü arzı) fazlasının yoksullukla birlikte nüfus artış hızındaki düşmeyle dengeye geleceğini savunmaktadır. Malthus'un artı nüfus teorisine dayalı işsizlik tanımlaması, piyasa işleyişinin ve hareketlerinin bir sonucu olarak düşünülen işsizliği, bir doğa kanunu olarak açıklamaya yönelmektedir. Bu düşüncenin hemen kabul görmesinin sebebi ise, üst sınıflara

yoksullukla mücadele ve toplumsal ilerleme konusundaki sorumluluklarından kurtulma olanağı sağlaması olduğu (Mills, 1917: 15) savunulabilmektedir.

Neoklasik iktisat kuramı da, metodolojik ve kuramsal olarak (klasik) ekonomi politiktan günümüze uzanan büyük bir kopuşu temsil etmekle birlikte⁹ piyasada arz-talep dengesini, tam istihdam varsayımını kuramsallaştırarak devam ettirmiştir. Emek-değer kuramının yerine fayda-değer kuramını benimseyen neoklasik yaklaşımda işgücü arzı bir tüketici problemi olarak ele alınmakta ve azami fayda elde etme amacıyla olan insanların optimal tercihlerine (boş zaman ve çalışma) dayandırılmaktadır. Buna göre insanlar, çalışarak elde ettikleri gelire satın alabilecekleri mal ve hizmetlerin sağladığı fayda ile işten arta kalan boş zamanlarının sağladığı faydayı karşılaştırır ve bu karşılaştırma sonucunda en çok faydayı elde edecek şekilde çalışıp çalışmamaya veya ne kadar çalışacaklarına karar verirler (Cahuc ve Zylberberg, 2004: 5-9). Bu doğrultuda işsizliği, belirli bir ücretin altında çalışmamayı tercih edenlerin gönüllü olarak yarattığı kabul edilirken belirli bir ücret (işgücü arz ve talebinin piyasada eşitlendiği denge ücret) seviyesinde isteyen herkesin iş bulabildiği bir tam istihdam ortamının oluştuğu kabul edilir. Dolayısıyla kitlesel işsizliğin göz ardı edilemediği 1930'lara kadar kazanç getiren iş yaklaşımında çalışmaya istekliliğin/uygunluğun veya iş arama kıstasının getirilmemesi, işsizliğin gönüllü olduğu düşüncesiyle uyumlu görünmektedir. Çünkü zaten çalışmaya istekli ve uygun olanların kazanç elde eden işçi oldukları ve her isteyenin çalıştığı varsayılmaktadır. İş başında olmayanların araştırılması ise iktisadın etkin kaynak kullanımını esas alan yaklaşımıyla paralellik göstermektedir.

Büyük Bunalım sonrasında ise kitlesel işsizliğin artık bireysel tercih ve gönüllülük üzerinden açıklanamadığı ve mikro iktisadi kuramın yeniden makro temellere ihtiyaç duyduğu koşullar ortaya çıkmıştır (Milonakis ve Fine, 2009: 270-271). Bu ihtiyaca cevap veren Keynesyen yaklaşım, işsizliği müdahalesiz ve denetimsiz kapitalizmin bir sonucu olarak açıklamış, tam istihdam varsayımını ve ücrete bağlı işgücü arzı kuramını ortadan kaldırmasa da, gönülsüz işsizliğin var olduğunu kabul etmesiyle yeni bir yaklaşım getirmiştir (Shaikh, 1999). Buna göre, mevcut ücret düzeyine razı olduğu halde işsiz kalanlar, yani gönülsüz işsizlik mevcuttur, fakat uygun devlet müdahalesiyle tam istihdama yakın bir ekonomiye ulaşmak mümkündür. İşsizliğin resmî tanım ve ölçümünün bu tarihlere iş arama ve işe başlamaya hazır olma kıstaslarına yönelmesinin, bu sebeple gönüllü işsizlikten gönülsüz işsizliğe yönelen kuramsal değişime eşlik ettiği söylenebilir. Ayrıca, işsizliği azaltmaya yönelik sosyal refah devleti politikaları, istihdamı artırıcı ve sosyal güvenliği genişletici müdahaleleri kapsadığı için, insanlara işsizlik yardımı yapmaya yönelik kamu politikalarının bu yardım programını sadece iş arayan ve önerilecek işlerde çalışmaya hazır olanlarla kısıtlaması politika

açısından uygulanabilir olduğu kadar (Bancroft, 1957: 63-64), gönülsüz işsizlik yaklaşımıyla da uyumlu görünmektedir

Ancak, burada ön plana çıkarılan sorun işsizlik değil, çalışma üzerinden tanımlanan istihdamdır ve bireylerin zenginliğe, refaha ve toplumsal yaşamda bir yere ulaşmasını sağlayacak bir işi garanti etmenin devletin görevi olduğu görüşü hâkimdir; herkesin istihdam edilmesi, herkesin çalışması veya çalışmayı istemesi önemlidir (Meda, 2012: 137-138). İşsizlikle ilgili devlet politikaları da bu doğrultuda mevcut koşullara “rıza gösterecek” şekilde istihdam isteğine (aktif olarak iş aramak veya her işte çalışmaya hazır olmak gibi) karşılık verilen ödeneklerle sınırlandırılmıştır. Özellikle İngiltere’de bu, işsizlik ödeneğinin sadece aktif olarak iş arayanlara ve çalışmaya hazır olanlara verilmeye başlamasından da görülebilmektedir.

Değişimiyle birlikte tüm bu yaklaşım, işsizliği bireysel tercihlere veya yanlış devlet politikalarına dayandıran ve toplumu üretim ilişkilerinden bağımsız tek tek bireylerin toplamı, ekonomiyi de birimler arası bir ilişki olarak gören bir soyutlamayla ilişkilidir. Bu yaklaşım aynı zamanda, kapitalist üretim biçiminin dayandığı “özgür” işçinin tek yönlü olarak ön plana çıkarılmasıyla ilişkilidir. Buna göre serflikten ve kölelikten kurtulan insanlar özgürce onlara sunulan iş imkânlarından yararlanabilecek, serbest girişimci olabilecek veya hayatını kazanmak için çalışabilecek ve tüm bunlar için devletin desteğini alabilecek bir piyasaya eşit koşullarda sahiplerdir. Ancak özgür işçinin aynı zamanda zorunlu ve muhtaç olduğu, bu anlamda sözü edilen eşit koşulların üretim ilişkileri bağlamında asla var olmadığı gerçeği tamamen göz ardı edilmektedir.

Özgür işçi kavramı, bu işçinin muhtaç biri olduğunu da örtük olarak içerir. İşçi, ekonomik varlığı bakımından salt bir canlı emek kapasitesidir ve dolayısıyla hayatı ihtiyaçlardan başka bir şeyi yoktur. Varlığı, tüm yönleriyle ihtiyaçlardan ibarettir; emek kapasitesi olarak, bu kapasiteyi gerçekleştirecek nesnel varlıktan yoksundur. Kapitalist, [onun] artık emeğine ihtiyaç duymadığı takdirde, kendi zorunlu emeğini harcayamaz, hayati ihtiyaç maddelerini üretemez. Böyle olunca, onları mübadele yoluyla da elde edemez... İşçi olarak yaşamını, ancak emek kapasitesini, sermayenin emek fonu olarak ayrılan kısmıyla mübadele ettiği takdirde sürdürebilir... Dolayısıyla işçi özünde muhtaç biridir. Bundan da öte, sermayeye dayalı üretimin koşulu durmaksızın daha fazla artık emek üretmesi olduğuna göre, giderek daha fazla zorunlu emek serbest kalacaktır. Muhtaçlık şansı böylece daha da artacaktır. (Marx, 2014: 513)

Dolayısıyla istatistiklerdeki işsizlik, iş arayan ve çalışmak isteyen insanlara işgücü piyasasının veya devletin iş sağlama performansının bir göstergesi olarak algılanmalıdır (Cain, 1978: 2) ve bu, kapitalist üretim biçimine özgü

somut koşulların istatistiklerde yer alan çok küçük bir bölümüdür. Marx bunu, “durmaksızın daha fazla artık emek üretme” koşulu olarak nispi artı nüfus yasasında ortaya koymaktadır.

Nispi Artı Nüfus ve Yedek İşgücü Ordusu

Nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu Engels ve Marx tarafından kapitalist birikimi açıklarken pek çok kez ve farklı biçimlerde kullanılmışsa da, bu kavramlar daha detaylı olarak ve kuramsal bir çerçeveye içerisinde Kapital’in birinci cildinde ele alınmıştır.

Nispi artı nüfusu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasası olarak tanımlayan Marx, bu yasayı “kapitalist birikimin genel yasası” bölümünde sermaye birikiminin işçi sınıfı üzerindeki etkisi olarak ele almış ve bunu, birikim sürecinde sermayenin bileşiminin¹⁰ emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişeceğini göstererek açıklamıştır. Buna göre nispi artı nüfus kapitalist birikim sürecinde sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir emekçi nüfusu kendisiyle birlikte durmadan üretmesi anlamına gelmektedir (Marx, 1997: 601).

Marx öncelikle işgücü piyasasının özel tarihsel koşulların gelişimiyle oluşan özgül bir üretim biçimine, kapitalist üretim biçimine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Emek gücünün metalaşmasıyla ücretli emek sisteminin ve işgücü piyasasının ortaya çıkışı, toplumun büyük bir kesiminin üretim araçlarından ayrıldığı, geçim araçlarından yoksun bırakıldığı uzun, çatışmalı ve kanlı bir tarihsel sürecin sonucunda gerçekleşmiştir (Marx, 1997: 678-680). Bu şekilde ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ürünleri kendisi üretemeyen, bu ürünlere erişmek için emek kapasitesini üretim araçları sahiplerine ücret karşılığında kullandırması gereken büyük bir insan kitlesi yaratılmıştır. Ancak emek kapasitesinin üretim aracı sahipleri tarafından satın alınmasının sebebi, kendisinin veya bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak değil, üretim sürecinde yaratılan artı değere el koymak ve bunu sürdürmektir. Bu üretim biçiminin tarihteki diğer örneklerden ayrıldığı en önemli özelliği, üretimin ihtiyaçlar için değil, sürekli artı değer (veya kâr) için yapılmasıdır ve üretim aracı sahibi ancak bu koşul sağlandığı ve devam ettiği müddetçe emek gücünü satın almaktadır. Dolayısıyla emek gücünün metalaşması ve ücretli emeğin ortaya çıkışı, üretim araçlarının da sermayeye dönüşmesi süreciyle gerçekleşmiştir. Bu süreç ücretli emekle sermayenin birbirinin koşulu olduğu, karşılıklı olarak birbirini yarattığı ve yeniden ürettiği kapitalist üretim sürecinin kendine özgü yapısının temelini oluşturmaktadır. Emek ve sermaye arasındaki bu karşılıklı ilişki, diğer üretim biçimlerinde görünür olan sömürü ilişkisinin özgür ve eşit koşullarda bir mübadeleye evrildiği izlenimini yaratsa da, Marx’ın çözümlemesi en başta bunun zorunlu ve eşitsiz

bir mübadeleye ve tarihsel olarak eşitsiz koşullara dayandığını göstermektedir. Buna göre, işgücü talebi veya emek gücünün satın alınması kapitalistler açısından bir mecburiyete dayanmamakta, buna karşılık hem üretilen ürünleri satın alıp tüketmek zorunda olan işçilerin sürekli emek sürecine katılmasını, hem de bu şekilde sermayesinin yeniden üretilmesini garanti altına almaktadır. İşgücü arzı ise, modern işgücü piyasasının kuramsal ve istatistiksel varsayımının aksine, istekliliğe veya bireysel tercihlere değil; tarihsel, toplumsal ve iktisadi bir zorunluluğa dayanmaktadır (Marx, 1997: 541-552).

Kapitalist birikimin bu özelliği, işgücü talebini daha fazla artı değere ve kâra el koyma dürtüsüne dayandırmakta ve bununla sınırlandırmaktadır. Bu dürtü, aynı zamanda, teknik ilerlemeyi ve üretkenliği olabildiğince arttırma eğilimini de yaratmakta, sermayenin bileşenleri açısından birikimin tarafsız (nötr) bir şekilde ilerlemeyip emek tasarruf eden araçları geliştirmesini sağlamaktadır (Mandel, 2008: 80). Bu şekilde üretim sürecine giren değişen ve değişmeyen sermaye, birikim ilerledikçe artmakta beraber, değişmeyen sermaye, değişen sermayeye göre daha fazla artmakta, daha fazla üretim aracı giderek daha az emekle birleşmektedir.

Marx bu süreci, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin “gerekli emek zaman” ve “artı emek zaman” arasındaki ilişkiye yansımaları üzerinden açıklamaktadır. Buna göre, üretim sürecinde kullanılan sermayenin çoğalması, işçinin bir işgünü içerisinde kendi emek gücünün değerini ürettiği gerekli emek zamanının ötesine geçen artı emek zamanda ürettiği artı değere dayanmaktadır (Marx, 1997: 215-216). Dolayısıyla birikimin temelinde karşılığı ödenmemiş artı emek zamanı içeren metallerin satışıyla elde edilen artı değerlerin çoğaltılması, yani karşılığı ödenmemiş artı emek zamanının arttırılması (veya gerekli emek zamanının azaltılması) yatmaktadır. Elde edilen artı değerlerin bir kısmı, yeniden başlangıç sermayesinin değişmeyen ve değişen kısmına eklenerek toplam sermayeyi büyütmede, birikim ilerledikçe hem üretim araçlarına hem de emek gücüne ayrılan sermaye eskisine göre artmaktadır. Bu durumda sermaye birikiminin ilk etkisi daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulması, yani emek gücü talebinin artması olmaktadır. Bunun sonucunda ücretli emeğin istihdamında ve ücretlerde bir artış gerçekleşebilmekte, ancak bu artış, karşılığı ödenmemiş emek zamanının azalması anlamına geldiği için, birikimin devam etmesini tehdit edecek bir seviyeye her zaman sınırlı olmaktadır (Marx, 1997: 590).

Sermaye birikiminin bir diğer etkisi, kendisini hâlihazırda bu sınırlamanın dışına çıkaracak güçleri, emeğin üretken güçlerini geliştirmesi olmaktadır. Toplam sermayenin büyümesi, emek kitlesiyle birleşen üretim araçlarını arttırırken, aynı zamanda emeğin üretkenliğinin artmasını da sağlamaktadır. Her tekil

sermayeyi karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanı olabildiğince azaltmaya ve artı emek zamanı olabildiğince uzatmaya yönelten daha fazla artı değer ve kâr elde etme isteği bir yandan emek üretkenliğindeki artışın sonucunda mümkün olurken¹¹, diğer yandan üretkenlik artışının koşulunu oluşturmaktadır. Bu koşulu oluşturan unsur, toplam sermayenin büyümesiyle artan üretim araçlarının, üretkenliğin artmasını sağlamasıdır. Emeğin üretkenliği, ister iş bölümüyle ister makine kullanımıyla artsın, belirli bir sürede aynı emeğin daha fazla üretmesi anlamına geldiğinden, bu artış her zaman daha fazla hammadde ve ara mal gibi yardımcı öğelerin üretim sürecine girmesiyle sağlanmaktadır. Dolayısıyla üretkenliğin artışı, aynı emek kitlesiyle giderek daha fazla üretim aracının birleşmesi anlamına gelmektedir. Bu şekilde başlangıç sermayesine eklenen artı değerın üretim araçlarına ayrılan kısmı görece artmakta, birikim ilerledikçe sermayenin bileşimi sabit kalmayarak, emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişmektedir (Marx, 1997: 593-594). Marx bu şekilde, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ilişki bakımından sermaye birikiminin hızına göre bir yandan artan emek gücü talebi sonucunda ücretlerin artabileceğini, daha fazla emeği kendine çekebileceğini, öte yandan birikimin devamı için bu artışı sınırlandırma ve emeği kendinden uzaklaştırma eğiliminde olduğunu anlatmaktadır.

Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu her zaman küçülen bir oranda olur. (Marx, 1997: 600)

Bu eğilim, bireysel sermayeler arasındaki rekabet sonucunda bir zorunluluk hâlini almaktadır. Rekabetin en belirgin biçimi meta fiyatlarının düşürülmesi üzerinden yürütülmekte ve bu da büyük ölçüde emeğin üretkenliğine bağlı olmaktadır. Üretkenliğin artması, kapitalist birikim sürecinde sermayenin örgütlenme biçiminin değişimiyle giderek genişleyen üretim ölçeği sonucunda gerçekleşmektedir. Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme şeklinde yeniden örgütlenmesi, üretim ölçeğinin ve yöntemlerinin üretkenliği arttırıcı şekilde değişmesini sağlamaktadır. Birikim arttıkça büyüyen bireysel sermayeler bölünme ve başka alanlara girme yoluyla yeni sermayeler ortaya çıkararak sermayenin yoğunlaşması biçiminde üretimin ölçeğini büyütmektedir. Bununla birlikte ortaya çıkan farklı büyüklüklerdeki sermayelerin rekabet halinde olması sonucunda, pek çok küçük sermaye birleşme veya devralma yoluyla büyüyerek sermayenin merkezileşmesi biçiminde üretim ölçeğini daha da fazla genişletmektedir. Bu şekilde birikimdeki ilerleme, yoğunlaşmayla bireysel

sermayeleri arttırırken merkezileşme için elverişli bir ortamı da yaratmakta, başta bölünen sermayeler sonra büyük bir kitle halinde tek elde toplanmaktadır. Güçlü bir kitle halini alan sermaye bu sayede bireysel sermayelerin yapamayacağı büyük yatırımları tek seferde yaparak üretkenliği arttırıcı teknik değişim için gerekli değişmeyen sermaye artışını sağlayabilmektedir. Sonuçta, daha az emek gücüyle daha fazla hammadde ve makinenin harekete geçirilmesi sağlanmakta, birikim ilerledikçe bir yandan yeni yatırımlar için giderek daha az emeğe ihtiyaç duyulurken, diğer yandan eski yatırım alanlarında da üretkenlik artışı sonucu istihdam edilen emek miktarında azaltmalara gidilmektedir (Marx, 1997: 596-599).

Sermaye birikimi, işgücü talebini arttırmakla birlikte üretim koşullarının gereksiz hale getirdiği ölçüde serbest bıraktığı işçilerle işgücü arzını da arttırmaktadır (Marx, 1997: 610). Sermaye birikiminin bu özelliği, gerekli emek zamanının varlığı ile artı emek zamanının birbirine koşullu olmasına dayanmaktadır. Birikimi sağlayan artı değer üretimi, artı emek zamanının yaratılmasına bağlıdır, ancak sermaye bunu sadece belli miktarda gerekli emeği harekete geçirerek, yani işçiyle mübadeleye girerek yapabilmektedir.

[Sermaye yasasının] eğilimi, o halde, gerekli emeği en aza indirmekle birlikte mümkün olduğu kadar çok emek yaratmaktır. Sermaye bir yandan emekçi nüfusu arttırmaya yönelirken, bir yandan da bunun bir kısmını sürekli bir artı nüfus -sermaye tarafından kullanılmadıkça varlığı lüzumsuz olan fazlalık bir nüfus- olarak ortaya koyar. Sermayenin eğilimi bir yandan insan emeğini (nispi olarak) gereksiz hale getirirken, bir yandan da insan emeğini sınırsız bir şekilde arttırmaktır. (Marx, 1973: 333-334)

Dolayısıyla nispi artı nüfus, Malthus'un nüfus teorisinin aksine işsizliği, kaynaklardan daha hızlı artan nüfusun doğal bir sonucu olarak değil, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olan nüfustan daha fazlası olarak açıklamaktadır (Marx, 1997: 601).

Bu nüfus sermaye birikiminin sonucu olduğu gibi, onun varlık ve devamlılık koşulunu da oluşturmaktadır. Kapitalist birikim, hızına göre yeni istihdam olanakları yaratmakla birlikte istihdamın tehdit edici bir seviyeye ulaşmaması için gerekli olanakları da yaratmaktadır: büyük bir işsizler ve "yarı işsizler" ordusu, başka bir ifadeyle yedek işgücü ordusu. Yedek işgücü ordusu sermaye birikimi süreciyle yaratılan nispi artı nüfusla aynı anlama gelmemekle birlikte bu nüfusun büyük bir parçasını oluşturmaktadır. Marx, yedek işgücü ordusu ile nispi artı nüfus arasındaki ayrımı, nispi artı nüfusun en dipteki tortusu olarak tanımladığı sefalet alanını açıklarken belirtmiştir. Buna göre, aktif işgücünde yer almayıp çalışabilecek durumda olanlar ve sermaye birikiminin hızlandığı

canlanma dönemlerinde aktif işgücü ordusuna katılabilenler, özellikle “yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklar”, “yedek işgücü ordusunun adayları” olarak belirtilmiştir (1997: 613). Nispi artı nüfusun sefalet alanında bulunan diğer yoksullar ise çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Dolayısıyla yedek işgücü ordusu, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde işgücü piyasasına çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde işgücü piyasasından itilebilen bir nüfus olarak yedek oluştururken, nispi artı nüfus işgücü piyasasından tamamen dışlanmış ve çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Benzer şekilde nispi artı nüfusun farklı biçimlerinin anlatıldığı bölümde Marx, nispi artı nüfusun olası her biçimde var olduğunu ve her emekçinin “yarı ya da tam işsiz”¹² olduğu zaman bu nüfusta yer aldığını belirtmiştir (1997: 610). Buna göre nispi artı nüfusun işgücü piyasasıyla kısmen bağlantısı olan yarı işsizler, yani yedek işgücü ordusunun yanında işgücü piyasasıyla bağlantısı olmayanları (günümüzde işgücünün dışında kabul edilen nüfusu) da kapsadığı söylenebilir.

Yedek işgücü ordusu, buna göre, hangi işgücü durumunda olduğu fark etmeksizin (hâlihazırda aktif işgücü ordusunda veya işgücünün dışında olabilir) sermaye birikimi koşullarına göre bir sömürü tabanı haline gelebilecek, bunu genel işgücü talebinde, dolayısıyla ücretlerde (zararlı) bir artış yaratmadan gerçekleştirebilecek ve bu anlamda hem aktif orduyu hem de nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini baskı altında tutabilecek bir nüfusa karşılık gelmektedir. Yine sermaye birikimi koşullarına göre, işgücü piyasasından dışlanan emekçilerle işgücü arzında bir “fazlalık” hâlinde görünen bu nüfus, ortaya çıkan yeni yatırım alanlarına gereken emek gücü için birikim koşullarının izin verdiği ölçüde hazır bir emek kapasitesi görevini görmekte ve bu sayede ihtiyaç duyulan istihdam artışı, ücretleri arttırmadan sağlanabilmektedir (Marx, 1997: 603). Marx’ın bu tarifi, işgücü arzını, talebini ve işsizliği ücretlerin belirlediğini savunan işgücü piyasası yaklaşımını tersine çevirerek ücretlerin piyasada belirlenmesini sermaye birikiminin şekillendirdiği yedek işgücü ordusunun hareketine dayandığını açıklamaktadır (Linder ve Sensat, 1977: 217). Dolayısıyla işgücü arzı, işgücü talebi ve işsizlik; ücretlere değil, sermaye birikimi koşullarına bağlı değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. “Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir” (Marx, 1997: 591).

Marx, yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfusun üç biçimini; akıcı, saklı ve durgun artı nüfus olarak belirtirken bu nüfusun “en dipteki tortusunu” da sefalet alanındaki yoksul artı nüfus olarak tanımlamaktadır (Marx, 1997: 610-613). Akıcı kategorisi makineleşmeyle, değişen yatırım alanlarıyla ve sermayenin değerlendirme koşullarına göre işlerinden çıkarılıp ihtiyaç halinde (çoğunlukla daha kötü şartlarla) işe alınanları kapsamakta, bu anlamda sermaye

birikimine bağlı çevrimlere göre işgücü piyasasına çekilip salınabilen bir yedek işgücü özelliği taşımaktadır. Bu kategori günümüzde teknolojik ve yapısal işsizlik şeklinde tanımlanan işsizlik türleri olarak kabul edilebilir.

Saklı kategorisi, özellikle tarım gibi sermaye birikimine dâhil olmayan alanların kapitalistleşmesi veya tarım alanlarının tasfiyesiyle burada tarımla geçinen nüfusun topraktan kopup proleterleşmesi sürecini yansıtmaktadır. Saklı artı nüfus, tarımsal üretimin kapitalistleşmesiyle tarım emekçilerine duyulan talebin azalması ve tarımsal alanların tasfiyesi sonucunda tarım dışı sektörlerle yönelmek durumunda olan, bu anlamda daha çok kıır-kent arasında hareket halinde olmasıyla gözlemlenebilen ve geçim araçlarını sağlamak amacıyla işgücü piyasasına dâhil olmak için hazırda (düşük ücret, kötü çalışma koşullarına razı olabilecek) bekleyen bir nüfusa karşılık gelmektedir. Saklı artı nüfus da, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde çeşitli üretim kollarında ihtiyaç duyulan emekçi kitlesi için çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde salınabilen bir yedek işgücü özelliği taşımaktadır.

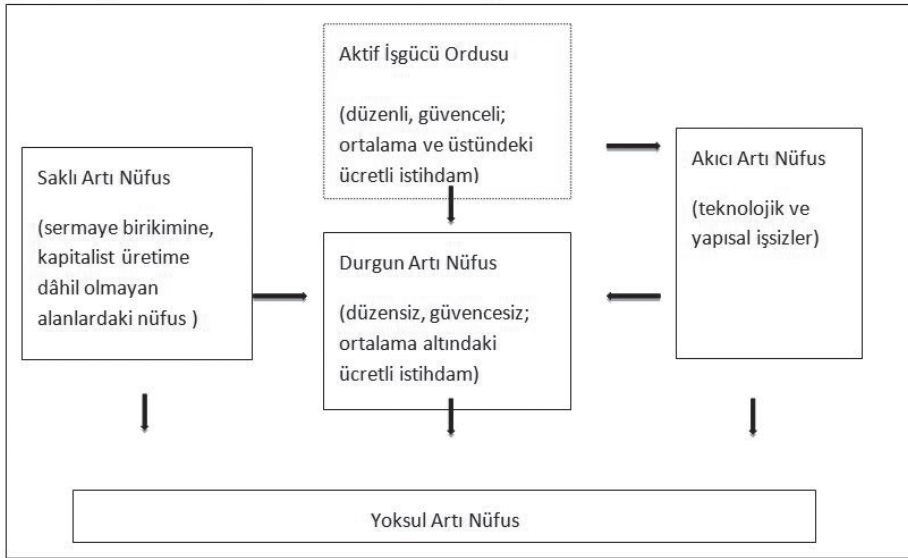
Nispi artı nüfusun bir başka kategorisi olan durgun artı nüfus, oldukça düzensiz ve kötü şartlar altında çalışan nüfusu kapsamaktadır. Aktif işgücü içerisinde yer almakla birlikte durgun artı nüfus, çalışma süresinin olabildiğince uzun, ücretlerin olabildiğince düşük olmasıyla kapitalist sömürünün geniş tabanı haline gelmekte ve sermayeye her an “bitip tükenmez bir emek gücü deposu sağlamaktadır”. Durgun artı nüfus, saklı artı nüfusun aktif işgücüne çekilme kanallarının gelişmesi gibi, sermaye birikimi sürecine göre çökmekte olan alanlardan gelen “fazlalık halindeki” nüfusla bağlantılıdır ve kötü çalışma koşullarına razı olma durumunda olan, işçi sınıfının ortalama yaşam koşullarının altında yaşayan emekçileri kapsamaktadır. Bu anlamda durgun artı nüfus da sermaye birikiminin hızına ve koşullarına göre bir yedek işgücü sağlamaktadır.

Son olarak yoksul artı nüfus; serseriler, suçlular, seks işçileri gibi lümpen proletarya (Türkçe çevirisinde “tehlikeli sınıflar”) dışında, çalışabilecek durumda olan yoksulları; yetim, öksüz, yoksul çocukları, ayrıca yaşlılar, morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler, zavallılar, iş kazası geçirip sakat kalanları kapsamaktadır. Marx (1997: 613) yoksul artı nüfusu, aktif işgücü ordusunun hastanesi ve yedek işgücü ordusunun safrası olarak belirtmektedir. Yoksul artı nüfus, çalışabilecek durumda olmayanları da kapsamakta, bu anlamda kapitalizmin sadece işgücüne yedek oluşturacak bir nüfusu değil, işgücü piyasasına giremeyecek, çalışamayacak ve geçimini emek gücünü satarak sağlayamayacak bir nüfusu da yarattığını açıklamaktadır. Buna göre yoksul artı nüfusun sadece bir kesiminin, sermaye birikimi koşullarına göre işgücü piyasasına çekilebilecek, çalışabilecek durumda olan kesiminin, yedek

işgücü ordusu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Nispi artı nüfusun farklı biçimleri arasında sermaye birikimi koşullarına göre sürekli bir ilişki ve hareketlilik bulunmaktadır. Özellikle akıcı nüfusta yer alıp eski işlerine dönemeyenler ve saklı kategorisindeki, durgun nüfusu besleme eğilimindedir ve birikimin hızlanıp genişlemesiyle birlikte bu durgun nüfusun büyüyeceği beklenmektedir (Marx, 1997: 612). Bu doğrultuda nispi artı nüfus kategorileri ve aralarındaki ilişki Şekil 2'deki gibi gösterilebilir.

Şekil 2. Nispi Artı Nüfus Kategorileri ve Aralarındaki İlişki

Kaynak: Duggan, Reserve Army of Labor and Migration, 2013. (Düzenlenmiştir).

Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması

Nispi artı nüfus ve bu nüfusun oluşturduğu yedek işgücü ordusu, sermaye birikimi sürecinde üretilen ve bu sürecin koşullarına göre işgücü piyasasına çekilip, dışına itilen ve gerektiğinde tekrar çekilebilen bir nüfusun toplamını temsil etmektedir. Buna göre hâlihazırda işi olan işçiler aktif işgücü ordusunu oluşturmakta, nispi artı nüfus ise sermaye birikiminin yarattığı koşullarda bir kısmı yedek bir işgücü ordusunu oluşturan büyük bir nüfusa karşılık gelmektedir.

Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları ve bunların aldığı farklı biçimler, sermaye birikiminin dinamik süreci içerisinde değişkenlik ve geçişkenlik gösteren bir soyutlamanın ürünleridir. Bu sebeple günümüzde işgücü ve nüfus anketlerinde yer alan sabit ve statik kategorilerin hangi nispi

artı nüfus biçimine dâhil olduğunu söylemek kesin ve değişmez olmamakla birlikte ancak genel çerçeveler çizerek mümkün olmaktadır. Öncelikle nüfusun kapitalist üretim biçimi altında sınıflandırılması üretim ve geçim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar şeklinde iki büyük kategoriye ayrılmasını gerektirmektedir. Elbette üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı olarak bu iki sınıfın arasında yer alan ara sınıflar da mevcuttur ancak nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı temelde iki sınıfın çelişmesine dayanmaktadır ve bu, ücretli emek ile sermayenin çatışmalı ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple burada işgücü piyasası incelenirken bu iki sınıf ayrımı temel alınmakta, ara sınıflar geçim araçlarına doğrudan erişimden yoksun olma ve kapitalist emek sürecine dâhil olma durumu üzerinden ele alınmaktadır.

Bu doğrultuda, üretim araçlarına sahip olmayan ve geçim araçlarına doğrudan erişimi bulunmayanlar, emek-güçlerini kullandırma zorunluluğu ile işgücü piyasasına ücretli emek olarak dâhil olanlardır ve kapitalist emek sürecinde aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini oluştururlar. Dolayısıyla istatistiklerde istihdam kategorisindeki ücretliler aktif işgücü ordusuna karşılık gelecek şekilde değerlendirilebilir.

Üretim araçları sahipliği ve geçim araçlarına doğrudan erişim konusunda özellikle kendi hesabına çalışanlar tartışmalı bir konu olmakta ve nüfus sınıflandırmasındaki yeri açısından sınıfsal konum olarak ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Üretim araçlarına sahip olanlar, işgücü istatistiklerinde istihdam kategorisinde ve kendi hesabına çalışanlar arasında yer alan işverenler olarak geçimini kâr üzerinden sağlayanlar şeklinde ayrıştırılabilirken yine aynı kategoride yer alan kendi adına çalışanlar çok geniş bir sınıfa karşılık gelmektedir. Uluslararası İşteki Durum Sınıflamasına (ICSE, 1993) göre kendi adına çalışanlar; yanında işçi çalıştırmayan, kendi işinde çalışıp geçimini üretilen mal ve hizmetlerin satışından elde ettiği kâr (veya kâr potansiyeli taşıyan gelir) ile sağlayanlar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre kendi adına çalışanların da işverenler gibi sermayedar sınıfta konumlanması gerektiği düşünülebilir. Ancak, özellikle az gelişmiş ülkelerde istihdam biçiminin büyük bir çoğunluğunu oluşturan kendi adına çalışma; avukatlık, doktorluk, mühendislik vb. profesyonel meslek gruplarını içerdiği gibi, nitelik gerektirmeyen işlerde, güvencesiz, düşük gelirli, düzensiz ve süresiz çalışanları da kapsamaktadır. Örneğin işportacılar gibi tarım, zanaat ve ticaret vb. çeşitli alanlarda kendi adına çalışan, yine kâr ile geçimini sağlayan ancak geçimlik düzeyde yaşayanlar bu sebeple işgücü piyasasına düzensiz bir şekilde ücretli emek olarak dahil olmak durumunda kalabilmektedir. Bu açıdan ücretli emekle de sermayeyle de ortaklıkları bulunmaktadır. Mandel (2008: 183)'in bu konudaki yorumu şöyledir:

İlginç bir sınır çizgisinde olma durumu yarı-proletarya diye adlandırılan tabakanın– yani kendi üretim araçlarının mülkiyetini kısmen elinde tutan tabakanın durumudur. Toplumsal ortalamanın çok çok altında bir emek üretkenliğinde özel üretim ürün tarım ve zanaat metallerinden çıkarılan geliri üretim maliyetini zar zor aşar ve bu nedenle kuru geçimini garanti etmekte yetersiz kalır. Böylece yarı-proletarya zamanının bir bölümünde ücretli-emekçi olarak çalışmaya zorlanır.

Kendi adına geçimlik düzeyde çalışan ve ücretli emek şeklinde kapitalist emek sürecine dâhil olma durumunda olan işçiler, hem ücretli emekçiler olarak aktif işgücü ordusuna katılma potansiyeli açısından, hem de durgun artı nüfusun tanımına uygun olarak “sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinimlerini karşılamak üzere her zaman sömürülmeye hazır bir insan malzemesi kitlesi yaratması” açısından aktif işgücü ile yedek işgücü ordusunun kesişimi sayılabilecek durgun kesime dâhil edilebilir. Buna göre; hamallık, ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık vb. gündelik geçici işlerde kendi adına çalışan işçiler, istatistiklerde kendi hesabına çalışanlar kategorisinden örneğin çalıştığı yerin durumu, yaptığı iş, ek işi, geliri, işin sürekliliği ve meslek bilgisi gibi bilgiler mevcutsa, bu bilgiler üzerinden ayrıştırılıp sınıflandırmada durgun artı nüfus kategorisinde (veya ara kategori olarak da) değerlendirilebilir¹³. Benzer şekilde, zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakiler hâlihazırda aktif işgücü ordusunda yarı zamanlı, kayıt dışı, güvencesiz, düzensiz ve kötü ücret, çevre, sosyal haklar vb. koşullarda olduklarından durgun artı nüfusa dâhil edilebilir. Bu aynı zamanda işgücü anketlerinde tespit edilen, çeşitli nedenlerle ikinci veya ek iş arayan nüfusu da yansıtmaktadır ve anketlerden bu şekilde de belirlenebilir.

Bir diğer nispi artı nüfus biçimi olan akıcı artı nüfus, aktif işgücü ordusundan ve işgücü piyasasından çıkarılan ve işlerine veya başka işlere geri dönmeyi bekleyen emekçileri kapsamaktadır. Bu sebeple genel olarak işgücü çerçevesi yaklaşımında işsiz sayılanlar, ücretli çalışabilecekleri işler arayan ve bulmuş olsa bile başlamayı bekleyenleri kapsadığı için akıcı artı nüfus olarak değerlendirilebilir.

Nispi artı nüfusun bir başka biçimi olan saklı artı nüfus, kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan üretim biçimlerindeki emek kapasitesinin, sermayenin bu alanlara nüfuz etmesiyle kapitalist emek sürecine sürüklenebildiği bir nüfusu temsil etmektedir. Saklı nüfus bu anlamda, özellikle sermayenin genişlediği dönemlerde gereken emek kapasitesinin saklı bir kaynağını temsil etmektedir. Bu doğrultuda, istatistiklerde sezon dışında ya da çalışmadıkları zamanlarda işgücünün dışında veya işgücüne marjinal bağlı olduğu kabul edilen mevsimlik işçilerin saklı artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Başta tarım sektörü olmak üzere, inşaat ve turizm gibi sektörlerde mevsimlik çalışmayla

geçimlerini sağlayan mevsimlik işçiler ve özellikle mevsimlik tarım işçileri, büyük ölçüde tarımsal üretimin kapitalistleşmesi, tarımsal alanların tasfiyesi ve mülksüzleşme doğrultusunda genellikle kırdan kente göç yoluyla kapitalist emek sürecine katılmaktadırlar (Sidar ve Lordoğlu, 2011). Mevsimlik işçilerin emek sürecine katılımlarının taşeronluğa dayalı, güvencesiz, esnek, uzun çalışma süreli ve düşük ücretli işler üzerinden olduğu (Akbiyık, 2008) ve sezon dışında veya kente yerleşme sürecinde de büyük oranda bu çalışma koşullarındaki işler için saklı bir yedek işgücü oluşturduğu söylenebilir. Bu anlamda istatistiklerde istihdamda belirlenen mevsimlik işçiler çalışma koşullarına göre durgun artı nüfusta kapsanabilir ve bu durumun, Marx'ın belirttiği gibi saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı söylenebilir.

Benzer şekilde işgücü istatistiklerinde, çalışmıyorlarsa işgücünün dışında kabul edilen veya ev ve bakım işleriyle uğraştıkları için iş aramayıp çalışmaya hazır olmaları doğrultusunda marjinal bağlılar içinde yer alan ev kadınlarının da saklı biçimdeki nispi artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği savunulabilir¹⁴. Buna göre; kadınlara yüklenen ve iktisadi bir faaliyet olarak değerlendirilmeyen ev içi üretim, ev ve bakım işleri, kadınların karşılıksız ev içi emeğine dayanan, patriyarkal üretim biçimi olarak tarımsal üretim gibi pre-kapitalist bir üretim biçimini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, ev içi üretimin sermayenin nüfuz ettiği alanlardan biri hâline gelmesi, kadınların ev içinde ürettikleri tüketim mallarına sarf ettikleri emek kapasitesinin, ev ve bakım işlerine ek olarak, ev dışına yönelmeye başlamasına katkıda bulunmuştur. Kapitalist üretimin gelişimi, kadınlara yüklenen ev ve bakım işlerinin azalmasını veya ataerkil ideolojinin değişmesini sağlamamakla birlikte, kadınların evin geçimi için yaptıkları maddi katkının sadece sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda değil, tarihsel olarak değişimine neden olmuştur (Power, 1980). Önceden ev yapımı olan pek çok tüketim malının piyasadan sağlanması daha ucuz hâle gelirken, ev içi üretim için gerekli araçların da metalaşmasıyla kadınların eve sunduğu katkı, üretici faaliyetlerinin ev dışına da taşınmasıyla evrimleşmiştir. Bu süreçte kadınların ücretli emek olarak da yaptıkları katkı, genellikle hane gelirinin ortalama hayat standartlarını sağlama ve sürdürmede yetersiz kalması sonucunda ortaya çıkan bir zorunlulukla birlikte yürümüştür (Ecevit, 1985: 84). Dolayısıyla, saklı kategorisinin tanımına uygun olarak, önceden kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan bir alandakiler, tarihsel olarak ve sermaye birikiminin ihtiyaçları ve zorlaması doğrultusunda ücretli emek biçiminde kapitalist emek sürecine dâhil olabilmektedir. Ancak bu süreç, ataerkil toplumun ve bu doğrultuda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkisini taşımaya devam etmekte ve bu etkiyi ücretli kadın emeği üzerinden çeşitli istihdam biçimlerine ve çalışma koşullarına yansıtmaktadır. Kadınların güvencesiz, esnek, yarı zamanlı, prestijsiz

ve düşük ücretli işlerde çalıştırılması, doğum, çocuk/yaşlı/hasta bakımı ve ev işlerinin “kadının işi” ve “kadının görevi” olduğu gibi cinsiyetçi yaklaşımlarla meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Özellikle günümüzde ücretli temizlik ve bakım emeği, kadınlara hem evde hem işte aynı rollerin yüklenmesiyle sonuçlanmakta (Acar-Savran, 2009: 61), kriz veya durgunluk zamanlarında ailenin önemi ve kadınların görevleri gibi gerekçelerle işten ilk çıkarılanlar olarak (Ecevit, 1985: 84) ataerkil ideoloji ile sermayeye daha ucuz emek, daha esnek sömürü alanları yaratılmaktadır. Bu bakımdan mevsimlik işçiler gibi, ev kadınlarının da kapitalist emek sürecine katılımlarının saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı ve bu eğilimin ataerkil toplum yapısının etkilerini taşıdığı söylenebilir.

Aynı şekilde, mevsimlik tarım işçilerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan, işgücü istatistiklerinde sürekli veya belirli süreli işlerde çalışmasa bile bir saat olsa da gelir elde etmek için aileye ait iş yeri, atölye, tarla vb. yerlerde çalışmış olan ve ayrı bir kategori şeklinde ücretsiz aile işçisi olarak istihdamda kabul edilenlerin büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda ücretsiz aile işçilerinin, ev içi ve ev dışı üretime ücretsiz katkıda bulunduğu, aynı zamanda patriyarkal üretim biçimini yansıtmasıyla pre-kapitalist bir üretim biçiminden ücretli emek olarak kapitalist emek sürecine doğru bir eğilimi olması açısından tıpkı ev kadınları konusunda olduğu gibi saklı artı nüfusa dâhil olması gerektiği savunulabilir.

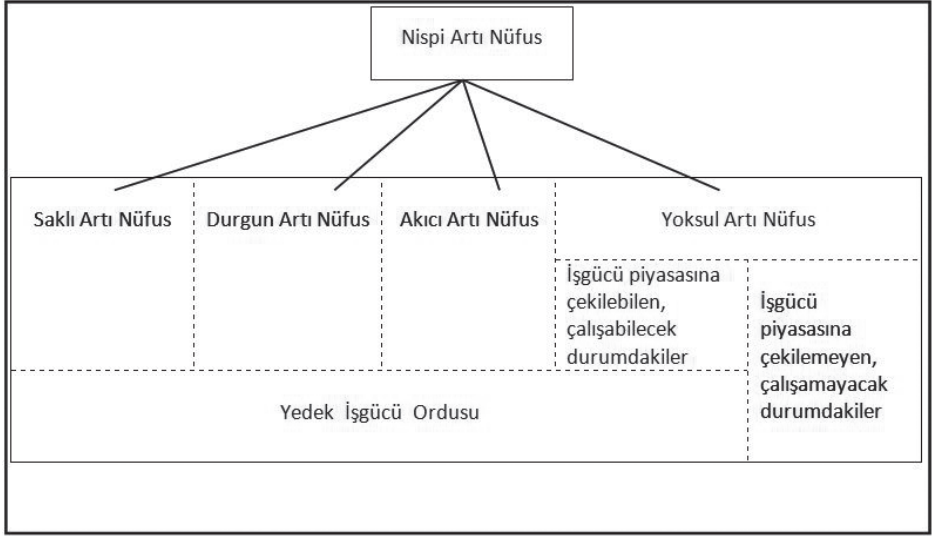
Saklı artı nüfusun yedek işgücü ordusunda kapsanması doğrultusunda, bu nüfusta yer alan mevsimlik işçiler, ev ve bakım işleriyle uğraşan kadınlar ve ücretsiz aile işçileri; istatistiksel sınıflamada işgücünde, işgücünün kıyısında veya dışında olup olmadığına bakılmaksızın işgücü anketlerinde tespit edilip yedek işgücü ordusuna dâhil edilebilir. Bu şekilde mevsimlik işçiler, işgücü anketlerinin yapıldığı dönemde, işgücü çerçevesi yaklaşımına göre ayrı ayrı incelendiği için, çalışıyorlarsa durgun nüfusta, çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilebilir. Aynı şekilde kadınlar da, anket döneminde çalışıyorlarsa, istihdam biçimlerine göre durgun nüfusta, iş arıyorlarsa akıcı nüfusta ve çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilerek ayrıntılı bir şekilde kapsanabilir.

Yoksul artı nüfus için ise, Marx'ın “morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler” şeklinde bahsettiği kesimin günümüzde işgücünün dışında veya marjinal bağılılar arasında kabul edilen iş bulma ümidi olmayanlarla benzeştiği düşünülebilir. Günümüzde yoksul artı nüfusa karşılık gelecek işgücü kategorileri düşünülürken buradaki “yoksulluk” kavramının salt gelir düzeyinde bir yoksulluktan çok, insanların çalışma zorunluluğunu fakat işgücü piyasasından dışlandığı ve buraya çekilme kanalları nispeten kapalı olduğu için “dışlanmış ve çaresiz” olmalarını yansıttığı

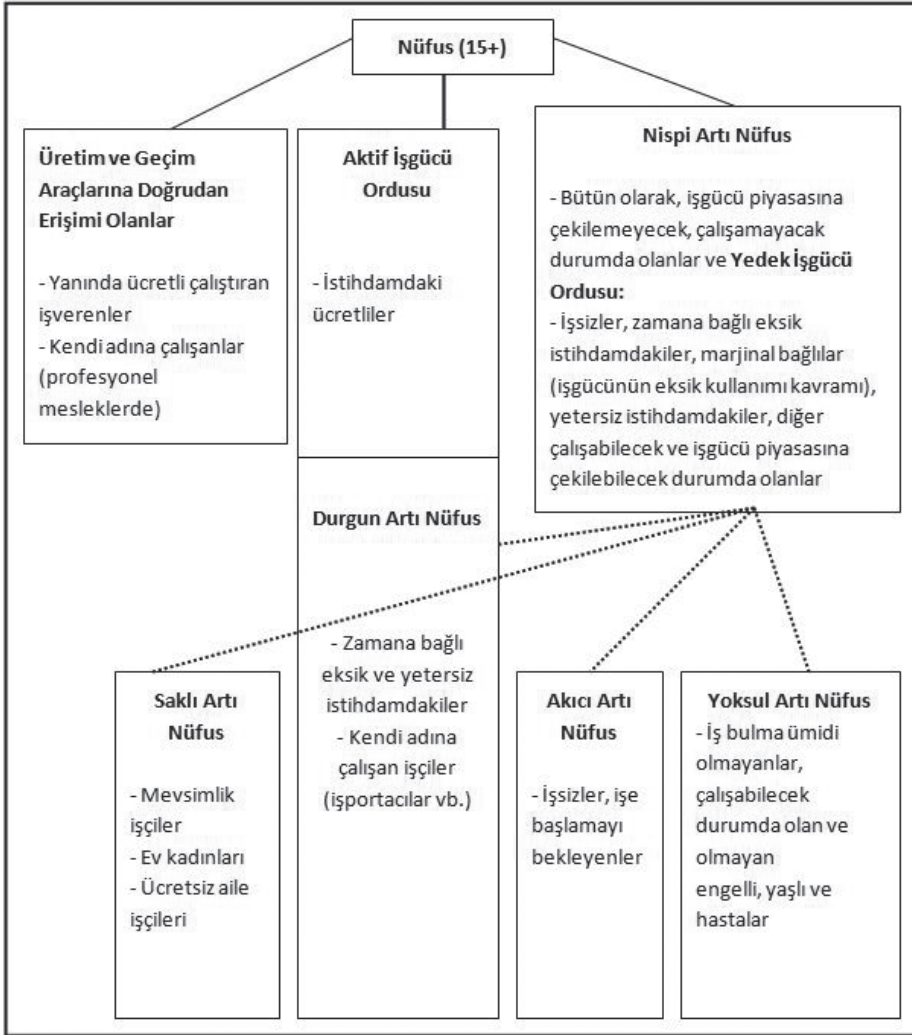
düşünülebilir. İş bulma ümidi olmayanlar işgücüne marjinal bağlı olarak kabul edilen ve iş aramayıp çalışmaya hazır olduğunu belirtenlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu nüfusun “çalışabilir durumda” olduğu düşünüldüğünde, Marx’ın yoksul nüfusta yedek işgücü ordusunun adayları olarak belirttiği kesime dahil olduğu düşünülebilir. Benzer şekilde marjinal bağlılar arasında, çalışmaya hazır olduğunu belirten emekli, yaşlı, hasta ve engelli olanlar da bu kesime dahil edilebilir. Son olarak, iş aramayıp çalışmaya hazır olmadığı için işgücü ve işgücünün kıyası dışında kabul edilenler arasındaki engelli, hasta ve yaşlıların Marx’ın yoksul artı nüfusun içinde belirttiği ve yedek işgücü ordusu dışında tuttuğu çalışamaz halde olan insanlara karşılık geldiği söylenebilir.

Nispi artı nüfus genel olarak, “gerek zorunlu araçlardan, gerekse bunları kendi emekleriyle elde etmek imkânından yoksun insanlardan” (Marx, 2014: 513) ve bununla birlikte, sermayenin kendini genişletmesinde bir fazlalık haline gelen ve sermaye birikimi koşulları doğrultusunda üretilen ve yedek işgücü olarak kullanılabilen bir nüfustan oluşmaktadır. Dolayısıyla nispi artı nüfusun genel olarak yedek işgücü ordusu ile, çalışamayacak, işgücü piyasasına çekilemeyecek durumda olanları kapsadığı söylenebilir. İşgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasında işgücünün kıyasında olduğu kabul edilen ve “potansiyel/ek” işgücü şeklinde tanımlanan marjinal bağlıların, ayrıca işgücünde kabul edilen zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakilerle işsiz kategorisindekilerin, ya da “işgücünün eksik kullanımı” kavramının yedek işgücü ordusuna genel olarak karşılık gelebileceği söylenebilir¹⁵. Bunun dışında kalan nüfus, istatistiklerde cari aktif olmayan, yani işgücünün dışında kabul edilen nüfusa karşılık gelmektedir. Bu nüfus nispi artı nüfusun yedek işgücü ordusuna dâhil olmayan kısmı olarak düşünülebilir. Ancak, standart işgücü çerçevesi kategorileri bu şekilde kullanıldığında yedek işgücü ordusunu belirlemede yetersiz kalmaktadır. Özellikle saklı artı nüfusun büyük bir yedek işgücü özelliği taşıdığı düşünüldüğünde, mevcut kategorilerle saklı nüfus, ya işgücü piyasasına durgun kesimde girdiği, ya da marjinal bağlılar kategorisinde içerildiği zaman yedek işgücü ordusu olarak görülmektedir¹⁶. Bu sebeple, yedek işgücü ordusunun bu kategoriler dışında, çalışabilecek ve kapitalist emek sürecine katılabilecek durumda olanların sermaye birikimi sürecinde işgücü piyasasına çekilme olasılığı göz önünde bulundurularak iş aradığı ve çalışmaya (2 hafta içinde) hazır olmadığı için işgücünün dışında kabul edilen ve büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu nüfusun da yedek işgücü ordusunda içerilmesi sağlanabilir. Bu doğrultuda nispi artı nüfusun farklı biçimleri ile yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki Şekil 3’te; mevcut işgücü kategorilerini kullanarak nüfusun nispi artı nüfus yaklaşımıyla sınıflandırılması ise Şekil 4’teki gibi sunulabilir.

Şekil 3. Nispi Artı Nüfus ile Yedek İşgücü Ordusu Arasındaki İlişki

Şekil 4. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımındaki Kategorilerin Nispi Artı Nüfus Yaklaşımıyla Yeniden Sınıflandırılması

Değerlendirme ve Tartışma

Buraya kadar tartışılan kategoriler nispi artı nüfus veya yedek işgücü ordusunun tamamına karşılık gelmemektedir. Modern işgücü istatistiklerinde benimsenen farklı yaklaşım ve soyutlama düzeyinin yansıttığı kategorilerle nüfusu sınıflandırma biçimi, bu farklılığa bağlı olarak nispi artı nüfusun tüm bileşenlerini yansıtmayacak kavram ve kategorileri içermemektedir. İşgücü istatistikleri genellikle

on beş yaşın üzerindeki kurumsal olmayan nüfusu kapsamakta ve nispi artı nüfusun tam olarak belirlenmesinde yetersiz kalmaktadır. Örneğin çocuk işçiler, cezaevlerindeki tutsak işçiler¹⁷, yurtlardaki öğrenciler, göçmen işçiler gibi nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun parçasını oluşturabilecek büyük bir kitle, tek başına işgücü istatistiklerinden gözlenememektedir. Buradaki amaç daha önce belirtildiği gibi, işgücü istatistiklerindeki nüfusun sınıflandırılma biçimini nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu üzerinden değiştirmek ve mevcut işgücü kategorilerinin hangi nispi artı nüfus kategorilerine karşılık gelebileceğini tartışmaktır. Bu sebeple nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun tam olarak belirlenmesi için işgücü çerçevesi yaklaşımında içerilmeyen nüfusun da belirlenmesi gerekmektedir.

Başka bir tartışma konusunu da Türkçeye “tehlikeli sınıflar” şeklinde çevrilen ve Marx’ın lümpen proletarya olarak tanımladığı nüfus oluşturmaktadır. Lümpen proletarya, genellikle sermaye birikiminin varlık koşulu olmaktan çıkmış, işgücünün ve toplumun dışına atılmış ve geçim araçlarına kendi yöntemleriyle (çoğunlukla yasal olmayan, kayıt dışı veya “kötü” kabul edilen biçimlerde olduğu söylenebilir) ulaşan insanları kapsamaktadır. Dilenciler, çöp toplayıcılar, seks işçileri, hırsızlar, çeteler gibi sayılabilecek; “kötü”, yasa dışı veya zor durumlarda olsa da, geçimlerini işgücü piyasası dışında sağlayabilen insanların, Marx’ın nispi artı nüfus analizinde kapsamadığı söylenebilir. Ancak ayrıntılarına girmemekle birlikte Marx, nispi artı nüfusun en dip tortusunda, sefalet alanında bulunan toplum katmanını açıklarken lümpen proletaryaya işaret etmektedir (1997: 613). Dolayısıyla bu insanların işgücü piyasası dışında olmalarının da yine kapitalist üretimin gelişiminin bir sonucu olduğu, bu sebeple işgücü piyasasından atılan ve dışlanan nüfusu da içeren nispi artı nüfusun kapsamına girdiği düşünülebilir. Bu tartışma konusu, işgücü istatistikleri üzerinden konuyu ele alan bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, önemli ve ufuk açıcı bir tartışma olarak başka çalışmaları konusunu oluşturabilir.

Sonnotlar

¹ Bu metin, 28-30 Haziran 2016 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen *Uluslararası Ekonomi Politik Konferans*’nda “Nispi Artı Nüfus: İşgücü İstatistiklerine Yeniden Bakmak” başlığı ile bildiri olarak sunulmuş olup içerik, kapsam ve kaynakça bakımından genişletilip güncellenmiştir.

² İşgücüne katılma oranı, istihdam oranı, işteki durumu (ücretli-maaşlı, işveren, kendi hesabına çalışan, ücretsiz aile işçisi ve son ikisinin oranını gösteren kırılğan istihdam), sektöre göre istihdam, mesleğe göre istihdam, yarı zamanlı işçiler, çalışma süresi, kayıt dışı istihdam, işsizlik, genç işsizliği, uzun dönemli işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam,

işgücüne dâhil olmayanlar, eğitim durumu, ücret ve işgücü maliyeti, işgücü verimliliği, yoksulluk-gelir dağılımı ve çalışanlar. Ayrıntılar için bkz. “Guide to Understanding the KILM (İşgücü piyasasının temel göstergelerini anlama rehberi)”;

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf

³ Burada önemli bir tartışma konusu iktisadi faaliyetin nasıl tanımlandığıdır. İktisadi mal ve hizmet üretimi çoğunlukla piyasaya dönük faaliyetlerden oluşmakta, buna kısmi olarak kişisel tüketime yönelik birincil mal üretimi ve işlemesi de dâhil edilmektedir, Ancak, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı olarak kadınların ev içi üretimi ve eve ait faaliyetler iktisadi faaliyet olarak tanımlanmamakta ve işgücü anketlerinde bu sebeple kadınların işgücüne katkıları göz ardı edilmektedir. Bu konu özellikle görünmeyen emek kavramsallaştırmasıyla literatürde yer almakta ve kadınların hane içi karşılıksız emeği görünür kılınmaya çalışılmaktadır. Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve çeşitli ülkelerin istatistik kurumlarının son zamanlarda yürüttüğü zaman kullanım araştırmaları bu konuda ev işlerinde harcanan zamanın cinsiyete dayalı eşitsizliğini saptamakta ve kadınların karşılıksız emeğinin boyutunu göstermektedir. Türkiye’de ise zaman kullanım araştırması olarak TÜİK’in 2006 ile 2014-2015 yılları için yaptığı “Zaman Kullanım Anketi”ne ait istatistikler bulunmaktadır. Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) Platformunun Türkiye ve dünyadan çeşitli zaman kullanım araştırmalarına dayanarak hazırladığı bilgi notu için bkz. <http://docplayer.biz.tr/6369250-Haneici-karsiliksiz-emek-1-keig-platformu-nedir.html> ve daha ayrıntılı bir rapor için bkz. Başak vd. (2013). Bu konuda genel bilgi veren derlemeler için ise bkz. Acar-Savran ve Demiryontan (2016) ile Dedeoğlu ve Öztürk (2010).

⁴ ILO, istatistiklerde genellikle kullanılan bu ölçüt dışında aktif nüfusun bir ölçütü olarak “genellikle aktif nüfus” kavramını da önermektedir. Genellikle aktif nüfus da cari aktif gibi istihdamda/işsiz/işgücünün dışında şeklinde aynı üç kategoriye göre sınıflandırılmaktadır fakat kişilerin istihdamda, işsiz ya da aktif olup olmadığını belirlerken (öncelik prensibi yerine) bir yıl gibi uzun bir referans döneminde bu kategorilerde geçirilen sürenin uzunluğu baz alınmaktadır. Ayrıntıları için bkz. ILO (1990: 47-67).

⁵ Buna göre üç kategorinin öncelik sıralaması, istihdamda – işsiz – işgücüne dâhil olmayan şeklinde yapılmalıdır.

⁶ Uzun süre iş aradığı halde bulamayan veya kendi vasıflarına/yaşına uygun bir iş bulamayacağını düşünen “cesareti kırılmış” işçiler, iş bulma ümidi olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır (ILO, 1990, s. 107).

⁷ Avustralya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, Hollanda, Norveç ve İsveç üzerine ayrıntılı işsizlik istatistikleri için bkz. Galenson ve Zellner (1957: 439-584).

⁸ Bu konuda Ricardo’nun üretimde makinelerin kullanıma girmesiyle işgücü talebinde azalma olabileceğini, işten çıkarmaların yaşanabileceğini ve bu işçileri farklı iş kollarına

ve sektörlere çekebilecek istihdam olanaklarının da olmayabileceğini, bu sebeple makinelerin genel yararlılığı yanında, talep miktarına kıyasla emeği bir fazlalık haline getirmesi anlamında “nüfus fazlası” yaratabileceğini söylemesi, klasik ekonomi politüğün istihdam ve işsizlik yaklaşımında farklı ve önemli bir katkıyı yansıtmaktadır. Ayrıntıları için bkz. Ricardo (2008: 347-357).

⁹ Neoklasik yaklaşım, klasik ekonomi politüğün makro boyutta ve dinamik bir çerçevede incelediği toplam gelirin toplumsal sınıflar arasındaki bölüşümü sorununun terk edildiği, mikro ölçekte ve statik bir yaklaşımla rasyonel insan davranışını temel alan ve “diğer her şey sabitken” farklı denge durumlarını inceleyen bir iktisat kuramı geliştirmiştir. Bu değişim aynı zamanda, pozitivizmin hâkim olduğu, “sosyal yapıdan uzaklaşmış ve tarihsizleştirilmiş” bir iktisat anlayışının sosyal bilimlerden uzaklaşma sürecini de yansıtmaktadır. Bu sürecin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Milonakis ve Fine (2009).

¹⁰ Burada ayrıntılarına girilmemekle birlikte Marx, özellikle kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını açıklarken kullanacağı önemli kavramları bu bölümde tanıtmıştır. Bu doğrultuda sermayenin değer ve büyüklük olarak iki bileşeninden bahsetmiştir. Değer bileşimi, üretim araçlarının değerini yansıtan değişmeyen sermaye ile emek gücünün değerini (ücret) yansıtan değişen sermayenin oranıyla belirlenmektedir. İkinci bileşim ise üretim sürecinde sermayenin bölündüğü üretim araçları kitlesi ile bu kitleyi harekete geçiren emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenen teknik bileşimdir. Marx, teknik bileşim tarafından belirlenen ve teknik bileşimdeki değişimleri yansıtan değer bileşimine, bu ilişkiyi vurgulamak için “sermayenin organik bileşimi” demektedir (1997: 584). Sermayenin organik bileşiminin artması sürecinde aşırı birikim anlamındaki sermaye fazlalığı ile bunun zıt kutuptaki karşılığı olan nispi aşırı nüfus ilişkisi için bkz. Marx (1997b: 222-229).

¹¹ Marx, karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanda bir azalma/üretkenlikte bir artış olmadan, iş gününü uzatarak (veya mola sürelerini kısaltarak) doğrudan artı emek zamanının arttırılmasıyla elde edilen artı değeri mutlak artı değer olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte işgününün fiziksel ve yasal sınırlamaları da aşarak, iş günü sabit kalsa dahi artı değerin arttırılması gerekli emek zamanının kısaltılmasıyla dolaylı olarak sağlanmaktadır. Bu şekilde iş gününün işçiye ve kapitaliste ait olan kısımlarındaki değişim sonucunda elde edilen artı değeri de nispi artı değer olarak tanımlamaktadır (1997: 306). Daha fazla artı değer üretimi, mutlak ve nispi artı değer üretiminin bir bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır ve bunun için üretimin örgütlenme biçiminin değiştirilmesi, üretkenliğin artması kaçınılmaz olmaktadır (1997: 485-486; 1973: 333-34).

¹² Türkçeye yarı ve tam işsizler olarak çevrilen ifade İngilizce metinlerde “partially employed” ve “wholly unemployed” olarak geçmektedir. Bu ifade, günümüzün standart işsizlik tanımına karşılık gelmemekte, Kapital’in Almanca versiyonunda “halb oder gar nicht beschäftigt” (half or not busy) olarak, bir işle kısmen meşgul olanlarla hiç bir işle meşgul olmayanlar anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda, yedek işgücü ordusunun sadece süresiz/düzensiz çalışarak işlerinden çıkarılanlar veya iş arayıp bulamayanlara

karşılık gelen işsizlik ifadesi ile eş anlamlı olarak düşünülmemesi gerektiği savunulabilir. İngilizce ve Almanca versiyonlarının birlikte yer aldığı Kapital metni için bkz. <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/cap1.pdf> (son erişim tarihi, 03.07.2016).

¹³ Bu konuda Lewis (1954), sermaye birikiminin geniş bir yedek işgücü ordusuyla gerçekleştiğini gösterirken nitelik gerektirmeyen gündelik işlerde çalışan işçileri yedek işgücü ordusunun büyük bir parçası olarak kabul etmektedir. Ayrıca ILO'nun, kendi adına çalışan işçileri; güvencesiz, düzensiz ve kötü çalışma koşullarına sahip olma açısından "korunmasız/kırılgan istihdam" (vulnerable employment) tanımlamasına dahil etmesi de kendi adına çalışanların belirli bir kısmını durgun artı nüfusa eklemek konusunda örnek teşkil edebilir (bkz. http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/features/WCMS_120470/lang-en/index.htm).

¹⁴ Bu argümanın farklı yaklaşımlarla temellendirildiği ve oldukça tartışıldığı geniş bir literatür bulunmaktadır. Özellikle 1970'li yıllarla birlikte (Marksist) feminist çalışmalarda kadınların yedek işgücü ordusu içerisinde değerlendirilmesi konusu oldukça tartışılmaktadır. Bu tartışmalar özellikle evli kadınların eşlerinin gelirlerinden ve sosyal yardımlardan yararlandığı gerekçesiyle geçici, süreksiz, esnek ve düşük ücretlerle istihdam edilmesinin sermayenin çıkarları açısından daha tercih edilir olduğu, teknolojik gelişmeyle birlikte pek çok sektörde erkek işgücünün kadın işgücü ile ikame edildiği, ev içi üretimin kapitalistleşmesiyle doğan iktisadi zorunluluklar doğrultusunda ve tarihsel olarak kadınların kapitalist emek sürecine zamanla daha fazla çekildiği, kadın istihdamının iktisadi dalgalanmalara daha duyarlı olduğu, kadınların kolayca işten çıkarılıp işe alındığı gibi argümanlarla yedek işgücü ordusu içerisinde; pre-kapitalist ev içi üretimden kapitalist emek sürecine çekilmesiyle saklı nüfusta değerlendirilebileceği üzerinedir. Humphries (1983), bu görüşlerin teknolojik işsizlik ve ikame yönünün altını çizerek ücretli kadın emeğinin saklı nüfustan çok acı nüfusta değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Buna karşın Anthias (1980), yedek işgücü ordusu kavramının işsizliği ifade ettiği, bunda da mutlak bir emekçi sayısını belirten işgücü tanımının hayati önemde olduğu, bu sebeple aktif işgücünde hiç yer almamış, dolayısıyla buradan itilmemiş insanların (ev kadınları örneği gibi) sadece fizyolojik olarak işgücüne katılmaya uygun ve hazır olmalarıyla yedek işgücü ordusu olarak değerlendirilemeyeceği, bunun için farklı bir analize ihtiyaç olduğu görüşündedir. Diğer bazı önemli tartışmalar için bkz. Beechey (1977), Simeral (1978), Bruegel (1979), Power (1983), Ecevit (1985). Bunlar dışında ev içi emeği tartışmaları üzerine önemli eleştirel bir çalışma için bkz Molyneux (1979).

¹⁵ İstatistiklerde yer alan tanımıyla işgücünün eksik kullanımı kavramı yetersiz istihdamı kapsamamakta, bu sebeple yedek işgücü için ayrıca yetersiz istihdam kategorisi de eklenmelidir. Ancak, bu kavramlar insanların daha fazla veya başka işlerde çalışmaya istekliliğiyle ya da "istihdam edilebilir" olmalarıyla ilgilidir. Yedek işgücü ordusu, bu kavramdan ve işgücü yaklaşımından farklı olarak istihdam edilebilme veya isteklilik koşuluyla ilgili değildir ve dolayısıyla burada içerilen nüfustan daha fazlasına karşılık gelmektedir. Ancak, yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfusun bütününden ayıran,

işgücü piyasasına çekilebilme ve aktif işgücü ordusuna dâhil olma potansiyelini barındırması özelliği açısından, ILO'nun işgücünün eksik kullanımı ve yetersiz istihdam kavramlarının bu potansiyeli kısmen de olsa yansıttığı düşünülebilir ve ILO verileri kısıtlamasında bu kavramlar özellikle yoksul artı nüfusta yer alanlarda çalışabilecek durumda olanlar açısından yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfustan genel olarak ayırma yöntemi olarak kullanılabilir.

¹⁶ Bu konuda, ABD için standart işgücü kategorilerini kullanarak genişleyen biçimde dört farklı yedek işgücü ordusu hesaplaması yapan Basu (2012: 6), saklı kesim bu kategorilerle her zaman eksik belirleneceği için, yedek işgücü ordusu üzerine yaptığı ölçümlerin de eksik olacağını belirtmektedir.

¹⁷ Basu (2012), ABD için yedek işgücü ordusunu incelediği çalışmasında cezaevlerindeki tutsakları da modeline eklemiştir. Bu konuda, yedek işgücü veya nispi artı nüfusun incelendiği diğer çalışmalar için Foster vd. (2011), Magdoff, F. ve Magdoff, H. (2004)'e bakılabilir.

Kaynakça

Akbıyık N (2008). Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(24), 220-237.

Anthias F (1980). Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechy. *Capital and Class*, 10, 50-63.

Acar-Savran G (2009). *Beden Emek Tarihi: Diyalektik bir Feminizm İçin*. İstanbul: Kanat.

Acar-Savran G ve Demiryontan N T (2016). *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine*. 3. Baskı, İstanbul: Yordam.

Bancroft G (1957). Current Unemployment Statistics of the Census Bureau and Some Alternatives. İçinde: *The Measurement and Behavior of Unemployment*. Princeton NJ: Princeton University Press, 63-119.

Basu D (2012). The Reserve Army of Labor in the Postwar US Economy. *Science & Society*, 77, 2, 179-201.

Başak S vd. (2013). Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya.

<http://ankakadin.org/download/Kad%C4%B1n%C4%B1n%20G%C3%B6r%C3%BCnmeyen%20Eme%C4%9Fi%20%C4%B0kinci%20Vardiya.pdf>. Son erişim tarihi, 10.09.2016.

Beechy V (1977). Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production. *Capital and Class*, 3, 45-60.

Braverman H (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi*. Çev. Ç Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.

Oğuz S (2016). İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 31-67.

Bruegel I (1979). Women as a reserve army of labour: a note on recent British experience. *Feminist Review*, (3), 12-23.

Cahuc P ve Zylberberg A (2004). *Labor Economics*. 1. Baskı, Londra: The MIT Press.

Cain G G (1978). Labor Force Concepts and Definitions in View of Their Purposes. <http://www.irp.wisc.edu/publications/sr/pdfs/sr20.pdf>. Son erişim tarihi, 24.08.2016.

Card D (2011). Origins of the Unemployment Rate: The Lasting Legacy of Measurement without Theory. *American Economic Review*, 101, 3, 552-557.

Çınar S ve Lordoğlu K (2011). Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine. <http://www.sosyalhaklar.net/2011/bildiri/sidar-lordoglu.pdf>, Son erişim tarihi, 26.10.2016.

Dedeoğlu S ve Öztürk M Y (2010). *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*. İstanbul: Sav Yayınları.

Denman J ve McDonald P (1996). Unemployment Statistics From 1881 to the Present Day. <http://terencebunch.co.uk/articles/globalisation-the-united-states-empire-the-rise-of-thatcherism-and-the-uks-descent-into-dependency/unemployment-statistics-from-1881-to-1995-the-government-statistical-service-uk.pdf>. Son erişim tarihi, 20.07.2016.

Duggan M C (2013). Reserve Army of Labor and Migration. http://www.academia.edu/6222930/Reserve_Army_of_Labor_and_Immigration. Son erişim tarihi, 24.08.2016.

Yıldız E (1985). Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği. *Yapıt*, 9, 72-93.

Foster J B vd. (2011). The Global Reserve Army of Labor and the New Imperialism. *Monthly Review*.

<http://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/>. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

Galenson W ve Zellner A (1957). International Comparison of Unemployment Rates. <http://www.nber.org/chapters/c2649.pdf>. Son erişim tarihi, 18.08.2016.

Garraty J A (1986). *Unemployment in History: Economic Thought and Public Policy*. New York: Harper Torchbooks.

Hauser P M (1949). The Labor Force and Gainful Workers – Concept, Measurement, and Comparability. *American Journal of Sociology*, 54, 338-355.

Humphries J (1983). The Emancipation of Women in the 1970's and 1980's: From Latent to the Floating. *Capital and Class*, 20, 6-28.

Hussmanns R (2007). Measurement of Employment, Unemployment and Underemployment: Current International Standards and Issues in their Application.

http://www.geostat.ge/cms/site_images/_files/georgian/methodology/socialuri/Measurement%20of%20employment,%20unemployment%20and%20underemployment%20-.pdf. Son erişim tarihi, 23.08.2016.

International Classification by Status in Employmenti (1993). <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/icsee.html>. Son erişim tarihi, 12.07.2016.

ILO (International Labor Office) (t.y.). Guide to Understanding the KILM.

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1990). Surveys of Economically Active Population, Employment, Unemployment and Underemployment. <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/download/lfs.pdf>. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1925). 2. ICLS. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_N8_engl.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1948). 6. ICLS. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_NS7_engl_part.4.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1998). Resolution Concerning The Measurement Of Underemployment And Inadequate Employment Situations, Adopted By The Sixteenth International Conference Of Labour Statisticians.

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087487.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (2013). Statistics of Work, Employment and Labour Underutilization, Report II. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_220535.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

Lewis W A (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22, 2, 139-191.

Linder M ve Sensat J (1977). *Anti-Samuelson*. New York: Urizen Books.

Long C D (1942). The Concept of Unemployment. *Quarterly Journal of Economics*, 57,1, 1-30.

Magdoff F ve Magdoff H (2004). Disposable Workers: Today's Reserve Army of Labor. *Monthly Review*, 55, 11. <http://monthlyreview.org/2004/04/01/disposable-workers-todays-reserve-army-of-labor/>. Son erişim tarihi, 17.08.2016

- Malthus T (1798). An Essay on the Principle of Population. <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>. Son erişim tarihi, 12.07.2016.
- Mandel E (2008). *Marx'ın Kapitali*. Birinci Baskı. Çev. O S Binatlı, İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx K (1973). Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>. Son erişim tarihi, 04.08.2016
- Marx K (1997). *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. Cilt I, 5. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (1997b). *Kapital: Ekonomi Politüğün Eleştirisi*. Cilt 3, 3. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (2014). *Grundrisse: Ekonomi Politüğün Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. 3. Baskı, Çev. S Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Meda D (2012). *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değeri mi?* 2. Baskı, Çev. I Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mills F C (1917). Contemporary Theories of Unemployment and Unemployment Relief. <http://dspace.gipe.ac.in/xmlui/bitstream/handle/10973/26175/GIPE-047736.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. Son erişim tarihi, 24.08.2016.
- Milonakis D ve Fine B (2009). *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*, New York: Routledge.
- Molyneux M (1979). Beyond the domestic labour debate. *New Left Review*, 116, 3.
- Özkaplan N (1999). İşgücü Piyasasına Ait Kavramların Sorgulanması. *Ekonomik Yaklaşım*, 10, 32, 61-85.
- Power M (1983). From Home Production to Wage Labor: Women as a Reserve Army of Labor. *Review of Radical Political Economics*, 15, 1, 71-91.
- Ricardo D (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 1. Baskı, Çev. B Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shaikh A M (1999). Explaining Inflation and Unemployment: An Alternative to Neoliberal Economic Theory. <https://drive.google.com/file/d/0BxvNb6ewL7kOYzRsRzINbFVmWTA/view?pli=1>. Son erişim tarihi, 13.08.2016.
- Simeral M H (1978). Women and the Reserve Army of Labor. *Critical Sociology*, 8, 164-179.

Smith A (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. http://www.ifaarchive.com/pdf/smith_-_an_inquiry_into_the_nature_and_causes_of_the_wealth_of_nations%5B1%5D.pdf. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

Smith A (2001). Ulusların Zenginliği. 3. Baskı, Çev, A Yunus ve M Bakırcı, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Webb J N (1939). Concepts Used in Unemployment Surveys. *Journal of the American Statistical Association*, 34, 49-59.

Klasik Politik İktisattan Ekonomik Coğrafyaya Mekânın Seyri

Fırat Gündem, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: firat.gundem@deu.edu.tr

Özet

Dünyaya ait olan ve geçmişten beri insanlığın en temel ortak paydalarından birini oluşturan iktisadi faaliyet hem dengesiz hem de kesikli olarak yeryüzüne yayılmıştır. Kaynaklar ve nüfus da aynı şekilde herhangi bir denge ya da pürüzsüz işleyen bir süreç gözetmeksizin yeryüzüne dağılmıştır. Yeryüzünün bazı bölümlerinde üretim ve tüketim odaklanmaları görülürken bu süreç yoğunlaşmalar, kümelenmeler ve çeşitlenmeler gibi birbirlerinden farklı mekânsal süreçlere sahne olmuştur. Bu durum ister istemez mekânsal özgünlükleri ortaya çıkarmış, bilimsel araştırmalarda bu özgünlüklerin dikkate alınmasının önemini artırmıştır.

Bu çalışmanın amacı birbirinden zaman içinde farklılaşmış iktisadi gelenekleri mekânı analiz etme biçimleri dolayısıyla karşılaştırmaktır. Klasik politik iktisat mekânı ulaşım, yer seçimi, rant vb. kavramlar çerçevesinde analiz ederken Marksist ekonomi politik, kapitalizme içkin eşitsiz gelişmenin, sermaye birikimindeki yoğunlaşma ve merkezîleşme eğilimlerinin mekân üzerindeki etkilerini dikkate almıştır. Neoklasik iktisadın ana akım haline gelmesi ile birlikte mekânsal özgünlüklere ilişkin vurgu ortadan kaybolmuştur. Sonraları heterodoks ve Marksist unsurları bünyesinde barındıran “Ekonomik Coğrafya” yaklaşımıyla beraber teori içinde kendine tekrar yer bulan mekânsal analizler, ana akım iktisadın mekâna ilişkin modern versiyonlarından “Yeni Ekonomik Coğrafya” yaklaşımıyla dejenere edilmiştir. Mekânsal alanı kapitalizmin gelişme dinamikleri bağlamında analiz eden Klasik ve Marksist ekonomi politik kökenli saptamalar ise hâlâ güncelliğini korumaktadır.

Anahtar Sözcükler: Klasik politik iktisat, Marksist ekonomi politik, ekonomik coğrafya, yeni ekonomik coğrafya, mekân.

The Course of Space from Classical Political Economy to the Economic Geography

Abstract

Economic activity that belongs to world and forms one of the common denominator of humanity is distributed on the world both unbalanced and discrete. Resources and population has also been distributed without a certain pattern as well. We are observing concentration of production and consumption in some certain areas. However, this contains some different spatial processes such as, clustering, diversifications, and condensations. This situation reveals the importance of spatial characteristics and tells the researcher to take these characteristics into consideration.

The aim of this paper is to compare different approaches of economic research by applying new methods related with spatial characteristics. Classical political economy analyses the space with the concepts of transportation, location selection and rent whereas Marxist political economy focuses on the effects of capital accumulation concentration, centralization and unequal development intrinsic to capitalism on space. With the dominance of neo-classical economy the emphasis of spatial differences disappears. Later on, together with "Economic Geography" approach that inherits Marxist elements allows the availability of spatial analysis. However, spatial elements made degenerated with "New Economic Geography" which is a modern version of mainstream economics' approach to space. Some results rooted from Classical and Marxist political economy that analysis space within the dynamics of capitalist development still preserves their up-to-datedness.

Keywords: Classical political economy, Marxist political economy, Economic geography, new economic geography, space.

Giriş

16. yüzyıldan itibaren Rönesans ve reform hareketleri ve coğrafi keşiflerin yoğunlaşmasıyla dünya ticareti daha önce görülmemeyen bir hız ve hacim kazanmıştır. İktisadi hâsıla sürekli ve eşitsiz olarak büyümüş, özellikle kapitalist üretim ilişkileri kendinden önceki sosyoekonomik yapıyı tasfiye ederek yerini kâr ve kazanma güdüsüne dayalı piyasa mekanizmasına bırakmıştır. Bu süreç Avrupa'da daha belirgin bir şekilde yaşanırken feodal beylikler tasfiye olmuş, feodalizmin mekânsal örgütlenmesi olan malikâneler dağılmış, özellikle kıyı bölgelerinde kapitalist şehirlerin oluşmasına yol açmış, geçimlik değil fakat piyasa için üretim ön plana çıkmıştır.

Bu süreçte klasik politik iktisadi gelenekte mekânın bağımsız bir araştırma öznesi haline gelmesi ulaşım, yer seçim teorileri ve rant üzerinden gerçekleşmiştir. Özellikle rant teorisi klasik yaklaşımda başlı başına bir yer tutmaktadır. Rant bir kara parçasının geliri olarak tanımlandığında, bu gelirin oluşumu, farklı kara parçalarına ait rant gelirlerinin farklılaşması ve bu gelirin üretim faktörleri arasında dağılımı Smith, Ricardo, Von Thünen gibi klasik politik iktisatçıların ilgi alanına girmiştir. Yine iktisatçıların endüstriyel faaliyetlerin belirli bölgelerde yoğunlaşmasına yönelik ilgisi, firmaların yer seçiminde dışsallıkların etkisine vurgu yapan Marshall'dan (1890) bu yana kayda değer bir biçimde artış göstermiştir.

Burada Marshall'ın iktisat teorisinde yaratmış olduğu kırılma üzerinde durmak gerekir. Klasik politik iktisattan neoklasik iktisada evrilme sürecinde Marshall'ın yapmış olduğu müdahale iktisat teorisinde emek değer teorisinin gözden düşmesiyle sonuçlanmıştır. Marshall kendinden önce gelen Bentham, Ricardo,

Jevons, Menger ve Walras'ın kullanmış olduğu bir dizi dağınık analiz ve tekniği bir araya getirerek hepsinin ticarete ait kavramlarını fayda, uyum, maksimizasyon ve denge ile birleştirmiş ve bunları tekel firmanın denge koşullarını tanımlamada kullanmıştır (Dowd, 2006: 167). Marshall'ın bu müdahalesinden sonra klasik politik iktisat içinde kendine yer bulabilen kapitalist gelişme ve mekân ilişkisi neoklasik analizle birlikte ortadan kaybolmuştur. Neoklasik yaklaşımın ölçeğe göre sabit, üretim faktörlerine göre azalan getiri varsayımları ve iktisadi faaliyetin gerçekleştiği mekâna ilişkin homojen bakış açısı, mekânı analiz dışı bırakmıştır. Bu gelişmeler mekâna olan ilginin sosyal bilimlerden doğa bilimlerine kaymasına yol açmıştır. Doğâ bilimleri ile sosyal bilimler arasında bir yer tutan Weber (1929), Christaller (1933), Lösch (1940) ve Isard (1956, 1960) gibi kuruluş yeri teorisyenleri, Von Thünen'in analizlerini yer seçim teorilerine uygulayarak bağımsız bir bölge biliminin (regional science) oluşmasına kaynaklık etmişlerdir. Bölge bilimi belli endüstrilerin belli mekânlarda kümelenmesinden kent merkezlerinin oluşumuna kadar pek çok teorik konuya konunun sosyal veçhesine girmeden yoğun matematik yöntemler kullanarak açıklık getirmeye çalışmıştır.

Diğer taraftan Karl Marks'ın çalışmaları ise hâkim politik iktisadın bütünlüklü bir eleştirisi olmuştur. 1867 yılında yayınladığı Kapital isimli çalışmasının alt başlığı olan "Ekonomi Politîğin Eleştirisi" de Marks'ın o dönemki adıyla Ekonomi Politik olan klasik politik iktisat bilimine nasıl yaklaştığının bir göstergesidir. Marks'a göre toplumların içinde buldukları her türlü maddi koşul, o toplumların üretim yapısıyla doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla bir alt yapı kavramı olarak toplumsal üretim biçimi olan kapitalizmin tahlili, aynı zamanda kapitalizmin açmazlarından kurtulma yolunda çok önemli bir takım teorik ve pratik çıkarsamalar yapmaya imkân tanıyacaktır. Bu bağlamda Marks'ın analizleri sadece iktisat teorisi olmakla kalmayıp toplumsal üretime dair devrimci bir takım reçeteler sunmaktadır. Söz konusu devrimci analiz ve önermeler sadece toplumsal yapıyı değil aynı zamanda kapitalist üretimin gerçekleştiği mekânsal alanı da içermektedir. Bu bağlamda Komünist Manifesto'da kapitalizmin gelişmesiyle mekânsal dönüşüm arasındaki ilişki net bir şekilde vurgulanır (Marks, 2015: 44-46):

Ürünleri için durmadan genişleyen bir pazara gerek duyması burjuvaziye yeryüzünün dört bir bucağına salar. Her yerde yuvalanmak, her yere yerleşmek, her yerle bağlantılar kurmak zorundadır burjuvazi.

...

Burjuvazi kırsal alanı kentin boyunduruğuna soktu. Koca koca kentler yarattı, kırsal nüfusa oranla kent nüfusunu büyük ölçüde artırdı ve böylece nüfusun hatırı sayılır bir parçasını kır hayatının yalıtılmışlığından kurtardı. Tıpkı kırsal

alanı kente bağımlı kıldığı gibi barbar ve yarı barbar ülkeleri uygar ülkelere, köylü halkları burjuva halklara, Şark'ı Garp'a bağımlı kıldı.

1960'lardan sonra gerek neoklasik araçları bölge bilimine uyarlamaya çalışan bölge bilimcilerin (Isard, 1960) gerekse de dengesiz birikime dair Marksist nosyonları mekânsal bir perspektifle inceleyen ekonomik coğrafyacıların çalışmalarıyla mekânsal analiz tekrardan popülerlik kazanmıştır. Neoklasik iktisat ise her zamanki gibi popülerlik kazanan mekânsal analize kendi varsayımlarını katarak mekâna ilişkin özgünlükleri birer matematik forma indirgemıştır. Bu eğilim “Yeni Ekonomik Coğrafya” akımının doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmada da mekâna ilişkin klasik ve Marksist politik iktisat geleneklerinde yapılan tartışmaların hala özgünlüğünü koruduğu, ana tartışmanın kapitalizmin gelişme dinamikleri ve mekân arasındaki etkileşim olduğu vurgulanacaktır. Böylelikle mekânın kendisinin iktisat teorisinden dışlanması ve sonra da neoklasik araçlarla içinin boşaltılmasının ideolojik bir yaklaşım olduğu belirtilecektir. İzleyen bölümde mekânın klasik politik iktisat içerisindeki seyri incelenecek, ikinci bölümde mekânsal analizin klasik politik iktisat içerisinde bağımsızlaşması tartışılacak, üçüncü bölümde Marksist iktisadın mekânsal analize ilişkin teorileri aktarılacak, dördüncü bölümde mekânsal analizlerin yeniden popülerleşmesi ve ana akım müdahaleye ilişkin modern gelişmeler vurgulanacak ve son bölümde ise söz konusu yaklaşımlara ilişkin bir değerlendirme yapılacaktır.

Klasik Politik İktisat ve Mekân

Ana akım iktisatçılarca politik iktisadın kurucusu olarak da anılan Adam Smith (1723-1790) kendi döneminde iktisadi hayata dair gözlemlediği konuları ünlü “*Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir Araştırma*” adlı kitabında incelemiştir. Adam Smith ünlü eserini beş kitaba ayırmıştır. Her biri bir bölüm olan bu kitapların ilki “*Emeğin Üretici Güçlerini Geliştiren Nedenler ile Emek Ürününün Türü Halk Tabakaları Arasındaki Doğal Dağılımının Bağlı Olduğu Düzen Üzerine*” adını taşımakta ve ilk bölüm “İş Bölümü Üzerine” adını almaktadır. Smith'e göre ekonomik hâsılanın temeli emek gücü, emek gücüne dayalı üretimin olmazsa olmazı ise işbölümüdür. İş bölümü Smith'e göre emeğin verimini artıran yegâne unsurların başında yer alıyordu. Ancak emeğin işbölümü sayesinde verimliliğinin artmasını sınırlandıran unsurlar da bulunmaktaydı. Smith kitabının ilk bölümünde bunu “İşbölümünün Piyasa Genişliğine Göre Sınırlandığı” başlığı altında inceleyerek piyasa alanının genişliğinin önemine işaret ediyor, böylelikle iktisat teorisinde mekâna yönelik ilk vurguyu yapıyordu. Smith'e göre;

İşbölümüne yol açan, mübadele gücü olduğuna göre, bu bölünüşün alanı her zaman için mübadele gücü ile yahut başka deyişle, piyasanın genişliği ile

sınırlanmak gerektir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek ürünü fazlasının hepsini, elde etmek isteyeceği başkalarının benzeri ürün fazlası ile değiş tokuş edemeyeceği için, kimse kendini, bütünü tek bir işe vermeye özenmez (Smith, 2008: 19).

Smith'e göre piyasanın genişliği kentsel mekânın genişliği ile doğru orantılıydı. Hatta çok basit bazı üretim çeşitleri dahi sadece şehirlerde mümkün olabilmekteydi. Öte yandan Smith şehir hayatının gelişimini de ticaretin kıyı kentlerinde yoğunlaşmasına bağlamaktaydı. Kıyı kentleri ticarete elverişliliği ve ulusal pazarın dünya pazarıyla bütünleşmesini sağladığı ölçüde gelişme potansiyelini de elinde bulunduruyordu. Smith'e göre bu tarz yerleşim yerlerinin kırsal kesimlere göre daha gelişmiş olması normaldi. Kıyılardaki zenginliğin iç kesimlere yayılması ise Smith'e göre ulaştırma ağının kapasitesine bağlıydı. Smith temel ulaştırma şeklinin suyolu ile ulaştırma olduğu görüşündeydi. Smith'e göre;

Suyolu ile ulaştırma, yalnızca karadan taşımanın sağlayabileceğinden daha geniş bir piyasayı her çeşit zanaata açık tuttuğundan, her türlü zanaat, doğal olarak, deniz kıyılarında kullanışlı ırmaklar boyunca bölümlere ayrılıp gelişmeye başlar (Smith, 2008: 20).

Bu yaklaşım belli başlı iktisadi üretim faktörlerinin doğası gereği yakın lokasyonlarda yer alması anlamında daha sonraları iktisat teorisi içinde bağımsız bir yer edinecek olan kümelenme analizlerinin ilk nüvesi olarak değerlendirilebilir. Smith'e göre suyolu ile taşımacılık öncelikle belli liman kentlerinde emek ve sermaye birikimine yol açmaktadır. Daha sonra bu birikimin ülkenin iç kesimine yayılımı da yine taşımacılığa uygun akarsuların varlığına bağlıdır. Eğer suyolu ile taşımacılık ülkenin içlerinde elverişli değilse pazarın iç bölgelere yayılmasının çok sonra olması doğaldır.

Smith'in mekânı tekrardan analizine konu etmesi birinci kitabın XI. Bölümü olan "Rant Üzerine" kısmında olur. Smith'e göre rant "*topraktan yararlanmak için ödenecek paha*" dır. Smith bu bölümde rantı açıklamaya çalışırken bir yandan rantın ücret ve kârlarla olan ilişkisini, diğer yandan da rantın kaynağı olan toprağın/doğanın bir şehrin içindeki konumuna göre gösterebileceği farklılıkları açıklar. Smith'e göre;

bir kentin dolayındaki toprak, taşranın ücra bir yerindeki eşit derecede bereketli topraktan daha çok rant sağlar. Birini ekip biçmek, ötekini işlemekten daha çok emeğe mal olmasa da, ücra toprağın mahsulünü pazara ulaştırmak her zaman daha pahalıya mal olur (Smith, 2008: 164).

Burada Smith ücra toprakların ekimini ve ürünlerinin pazara ulaştırılmasını sağlayacak olan ulaşım hizmetlerinin aslında piyasa mekanizmasını canlandıracağını söyleyerek bunu olumlamıştır. Ülke içinde minimize olmuş ulaşım hizmetlerinin taşranın ücra bölgelerini ekonomik olarak gelişmiş bölgelere yakınlaştıracığını vurgular (Smith, 2008: 164-165). Smith'e göre kent merkezlerinin gelişiminin ilintili oldukları kırsal bölgelere üç faydası bulunmaktadır. Birinci olarak kırların işlenmemiş mahsulleri için kentler büyük bir pazar olmakta, ikinci olarak kentliler edindikleri servetle işlenmemiş arazilere talep yaratarak o arazileri satın almakta, son olarak da feodal bağımlılık ilişkisi içinde olan kır ahali arasında kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olmasıyla iyi yönetim, özgürlük ve kır ahalesinin birey olması gibi faydalar sağlamaktadır (Smith, 2008: 440-442).

Smith'in mekândan tekrardan bahsetmesi ise onun uluslararası dış ticaret teorisi dolayımı ile olmaktadır. Literatürde mutlak üstünlükler teorisi olarak da adlandırılan Smith'in dış ticaret teorisine göre bir ülke hangi malın üretiminde mutlak üstünlüğe sahipse o malın üretiminde uzmanlaşmalı, mutlak olarak dezavantaja sahip olduğu malın üretimini ise terk etmelidir. Bu teori aynı zamanda ülkeler arasında üstünlüklere bağlı olarak bir ülkede üretilecek olan mal çeşidini de belirlemektedir. Smith'e göre mutlak üstünlüğün kaynağı ise kuruluş yeri faktörleri tarafından belirlenmektedir. Ekonomik faaliyetlerin belli yerlerde yoğunlaşmasında (kuruluş yeri seçimi) hammadde ve enerji kaynaklarının varlığı gibi faktörler yanında, coğrafi konum ve bu konuma bağlı olarak ulaşım olanaklarının kolaylığı ya da zorluğu önemlidir (Dinler, 1998: 10).

Klasik iktisadın bir diğer kilometre taşı olan David Ricardo da, o zamanlar adı henüz "politik iktisat" ya da "ekonomi politik" olan iktisat bilimi ile toplum ilişkisini açık bir dille ortaya koymaktadır. Ricardo'ya göre ekonomi politığın temel sorunu, dağılımın ya da bölüşümün doğal yasalarının saptanmasıdır. Ricardo "*Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*" isimli eserinin önsözünde buna vurgu yapar:

Yeryüzünün tüm ürünleri, dünya üzerinde emek, makine ve sermayenin bir arada kullanılması sonucu elde edilen her şey toplumdaki üç sınıf arasında bölüşülür; bu üç sınıf toprak sahibi, toprağı ekmede gereken mal mevcudu ya da sermayenin sahibi, son olarak da çalışmalarıyla toprağı işleyen emekçiler olarak adlandırılır. Bununla birlikte, toplumun geldiği aşamaya göre yer yüzünün toplam ürününden bu sınıfların her birine rant, kâr ve ücret adları altında dağılan payların oranları da bir hayli farklı olacaktır; toprağın gerçek bereketi, sermaye ve nüfus yoğunlaşması, beceri, ustalık ve ekimde kullanılan araçlar dağılımda belirleyicidir. Söz konusu dağılımı düzenleyen yasaların saptanması ekonomi politığın temel sorunudur (Ricardo, 2008: 1).

Ricardo'nun mekânı analizlerine dahil etmesi onun uzun uzadıya üzerinde durduğu rant teorisi ve karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan dış ticaret teorisi dolayısıyla olmaktadır. Ricardo'ya göre rant *“toprağın özgün ve yok edilemez güçlerini kullanmanın karşılığında mahsulden toprak sahibine ödenen pay”*dır. Ricardo toplumun gelişmeye aşamasında gerek nüfusun azlığı gerekse toprakta henüz özel mülkiyetin oluşmamış olması nedeniyle rantın olmayacağını vurgulamaktadır. Öte yandan nüfusun artması toplumsal ihtiyaçların artmasına yol açacak ve bu da tedarik edilmesi zorunlu bir besin sorununu ortaya çıkaracaktır. Bu aşamadan itibaren öncelikle verimli toprakların kullanımından kaynaklı bir rant ortaya çıkacak, aşamalar ilerledikçe her seferinde öncekine göre daha az verimli toprakların kullanımına gereksinim duyulacak ve böylelikle en verimli toprağın rantı en verimsiz toprağa göre fark edecektir. Ricardo'ya göre;

Tüm arazilerin özellikleri aynı olsaydı, topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olsaydı, çok özel ve elverişli bir konumda bulunmadıkça, toprağın kullanılması karşılığında hiçbir fatura çıkarılamazdı. Öyleyse tam da topraklar sınırsız nicelikte ve aynı nitelikte olmadıklarından; ayrıca nüfus arttıkça daha düşük nitelikte olan yada daha az elverişli konumda bulunan topraklar da ekime açıldığından, toprağın kullanılması karşılığında rant ödenmektedir. Toplum ilerleyip bereketi bakımından ikinci sınıf topraklar ekime açılır açılmaz birinci sınıf topraklar için rant ödenmeye başlar; bu rantın tutarı da söz konusu iki toprak arasındaki nitelik farkına bağlı olarak belirlenir (Ricardo, 2008: 46).

Ricardo'nun burada bahsettiği rantı yaratan birinci sınıf topraklar genellikle yerleşim yerlerinin merkezinde yer alan topraklar olmaktadır. Dolayısıyla Ricardo'ya göre iktisadi faaliyetlerin mekâna dağılımı merkezden çevreye doğru olmakta, en merkezdekiler rantın en yüksek olduğu arazilerden oluşmaktadır. Böylece Ricardo, rantı açıklarken alanda ussal yerleşme (coğrafi nüfus dağılımı) teorisini de ortaya koymaktadır (Dinler, 1998: 11).

Ricardo'nun mekânsal analize dair daha makro düzeyde çıkarım yapılabilecek bir diğer yaklaşımı da onun karşılaştırmalı üstünlüklere dayalı dış ticaret kuramıdır. Ricardo bu teoriyle uluslararasıdaki işbölümünün temellerini açıklayarak hangi ülkelerin hangi endüstrilerde uzmanlaşması gerektiğini ortaya koymaktadır. Smith'in geliştirdiği mutlak üstünlüklere dayalı dış ticaret teorisi farklı faktörlerde üstünlüğe sahip olan ülkeler arasındaki ticareti açıklamaktaydı. Fakat Smith'in teorisi üstünlüğün karşılıklı olmadığı durumlarda dış ticareti açıklamamaktaydı. Sözgelimi bir ülke hem emek hem de sermaye yoğun mallarda dezavantaja sahip ise üretim yapmayı bırakıp gereksindiği malları karşı ülkeden ithal etmesi gerekecekti. Ricardo ise bir ülkenin bütün üretim faktörleri açısından dezavantajlı olması durumunda bile dış ticaretin taraflara

fayda sağlandığını öne sürmüştür. Dolayısıyla Ricardo üretimin uluslararası dağılımını açıklayan bir teori geliştirmiştir. Öte yandan Ricardo ülke içinde üretim faktörlerinin mekânsal dağılımını açıklamamış, teorisi sadece uluslararasındaki endüstriyel farklılaşmaya vurgu yapmıştır.

Mekânsal Analizin Bağımsızlaşması

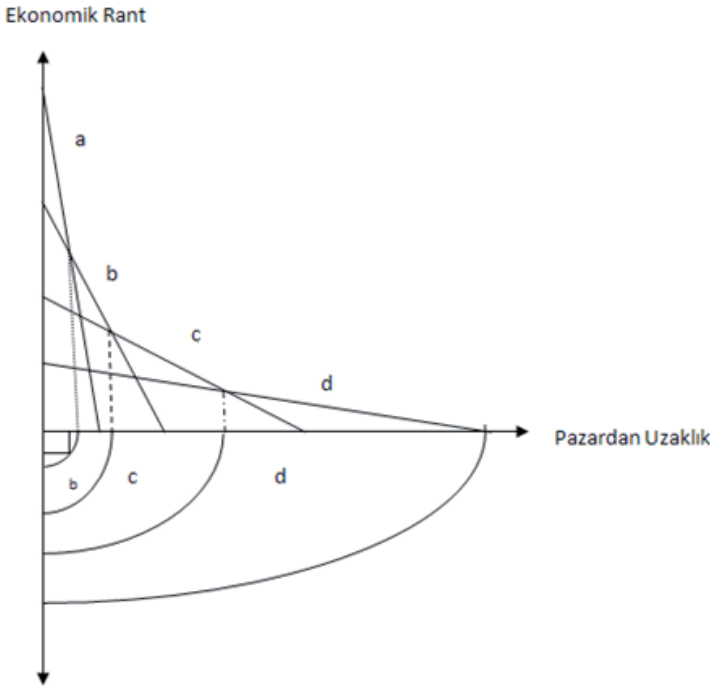
Mekânın politik iktisat disiplini içerisinde bağımsız bir konu olarak ele alınmasını Von Thünen ile başlatmak yanlış olmaz. Von Thünen Baltık Denizi'ndeki Rostok Limanının 37 km uzağındaki Neklembourg kasabasında 340 hektarlık toprağı işleten bir çiftçidir. Kendi çiftliğindeki çalışmalarından edindiğı tecrübe ve hesapların ışığı altında 1826 yılında "The Isolated State" (İzole Devlet) adlı kitabı yazarak teorisini geliştirmiştir (Dinler, 1998: 13). Von Thünen rant kuramını mekânsal bir düzleme oturtan ilk klasik iktisatçı olmuştur. Von Thünen'den önce gelen Smith, Ricardo gibi klasik politik iktisatçılar genellikle rantın kaynağını açıklamaya çalışırken Von Thünen, oluşturduğu soyut modelde izole bir devlette merkezden çevreye doğru eşit verimlilikteki toprakların rantsal farklılaşmasını açıklamaya çalışmış, böylelikle merkezden çevreye yayılan mekânsal organizasyona ilişkin sistematik fikirler geliştirmiştir.

Von Thünen rant kavramını incelerken bu kavrama önemli bir öge olan ulaşım harcamalarını eklemiştir (Reiner ve Wilson, 2002: 175). Von Thünen'in demiryolu öncesi ve ürünün pazara ulaşımının büyük ölçüde coğrafi şartlara bağlı olduğu bir dönemde yaşadığı düşünülürse ulaşım harcamalarının onun analizinde neden önemli bir yer tuttuğı da anlaşılabilir. Von Thünen modelini geliştirirken şu varsayımları yapmıştır:

- Şehir "İzole Devlet"'in oluşturduğu bir merkezi yapıya sahiptir
- "İzole Devlet" etrafıyla herhangi bir bağlantı kurmasına izin vermeyecek şekilde vahşi doğayla sınırlandırılmıştır.
- Arazi tamamen düzdür, herhangi bir nehir ya da dağ bulunmamaktadır.
- Toprak kalitesi ve iklim "İzole Devlet"'in her yerinde aynıdır.
- "İzole Devlet"'teki çiftçiler ürünlerini at arabasıyla, direkt olarak arazi üzerinden, şehir merkezindeki pazara ulaştırmaktadır. Yol bulunmamaktadır.
- Çiftçiler rasyonel bir şekilde kârlarını maksimize etmeye çalışmaktadırlar.

Von Thünen'e göre "İzole Devlet"'in sınırları ekonomik aktivitenin rasyonel olmadığı yerde bitmektedir. Öte yandan taşıma giderleri arttıkça ürünün fiyatı yükselmektedir. En dıştaki en bereketsiz topraktan elde edilen ürünün, şehir merkezine geldiğindeki ulaşım masraflarının da dâhil olduğu fiyatı merkezdeki ürünün fiyatına eşit olmaktadır. Hâlbuki merkeze yakın olan topraklar daha bereketli, ulaşım masrafı da olmadığı için üretim daha düşük maliyetli olmaktadır. Öyleyse mekânsal farklılığa dayalı ortaya çıkan bu fark rant olmaktadır. Ulaşım maliyetlerindeki farklılık nedeniyle, pazar kentine yakın olan tarımsal alanların sahipleri, bu konumları nedeniyle bir "mevki rantı" ya da "lokasyon rantı" elde etmektedirler. Von Thünen'in bu formülasyonu hem mekân merkezine göre farklılaşan lokasyon rantını analiz etmekte hem de tarımsal faaliyetin mekânda rasyonel dağılımının bilgisine ulaşmaya imkân vermektedir. Şekil 1'de bu durum açıklanmaktadır.

Şekil 1: Von Thünen'e Göre Rant ve Lokasyon İlişkisi

Şekil 1'de Von Thünen modeline göre ekonomik rant ve pazardan uzaklık arasındaki ilişki gösterilmektedir. "a, b, c, d" ise farklı tipteki toprak verim ve kullanımlarını göstermektedir. "a" tipi toprak şehir merkezine en yakın ve en

verimli toprağı, “d” tipi toprak ise şehir merkezine en uzak ve en bereketsiz toprağı temsil etmektedir. Şekle göre merkeze en yakın toprak en yüksek verimi, dolayısıyla en yüksek mevki rantını, merkeze en uzak toprak ise en düşük verimi ve dolayısıyla en düşük mevki rantını temsil etmektedir. Bu bağlamda en düşük verimliliğı ve en düşük rantı sağlayan toprak aynı zamanda “İzole Devlet”in sınırını oluşturmaktadır.

Von Thünen modelinde en yüksek verimliliğe, dolayısıyla en yüksek mevki rantına sahip “a” toprak kullanımını incelendiğinde bu alanın şehir merkezine en yakın alan olduğu için herhangi bir ulaşım masrafı içermediğı görülmektedir. Ayrıca bu alan verim bakımından da en yüksek ürünü sağlamaktadır. Von Thünen’e göre tüketim merkezini çevreleyen bu dairede meyve ve sebze başta olmak üzere toprak ve iklim koşullarının olanak sağladığı her türlü ürünün yetiştirilebilmesi mümkün olmaktadır. Öte yandan bu modele göre ürün farklılaşması için rasyonel bir karar alım süreci gerekmektedir. Şekle göre “a” ve “b” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerde her iki ürünün sağladığı toprak rantı ve pazara olan uzaklık eşitlenmektedir. Bu noktadan itibaren merkezden uzaklaştıkça ekonomik rant düşmekte, taşıma maliyetleri artmaktadır. Von Thünen’e göre bu bölgede taşınması güç, yükte ağır, pahada hafif ürünlerin yetiştirilmesi avantaj sağlayacaktır. Von Thünen’in yaşadığı döneme göre şehrin enerji ihtiyacını sağlayan odun, ağaç, tahta gibi ürünler bu bölgeden sağlanır. Yine şekle göre “b” ve “c” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerden sonra tahıl ve kök bitkileri yetiştirilebilir. “c” ve “d” tipi toprak parçalarının kesiştiğı yerden daha ilerideki bölgeler “İzole Devlet”in sınırlarını oluşturan sadece otlak olarak yararlanılacak olan bölgelerdir.

Von Thünen’in ekonomik ranttan anladığı “lokasyon” ya da “mevki” rantı idi. Von Thünen lokasyon rantını marjinalist bir analize tabi tutarak da iktisatta bir başka özgünlük göstermiştir. Von Thünen’e göre lokasyon rantı şu şekilde hesaplanabilir.

Burada sırasıyla L lokasyon rantını, Y getiriye, P ürünün piyasa fiyatını, C ürünün üretim maliyetini, D pazardan uzaklığı, F ise ulaşım maliyetini göstermektedir. Thünen’in soyutlamasına göre ürünün getirisini Y, ürünün piyasa fiyatını P, ürünün üretim maliyeti C ve ürünün ulaşım maliyeti F sabit olduğu için, pazardan uzaklaştıkça ürünün pazara uzaklığı olan D artacağı için lokasyon rantı düşecektir. Lokasyon rantının düşmesi de toprak sahibinin rant gelirinde bir azalmayı ifade etmekte, dolayısıyla rantı çok düşük olduğu alanlar üretimin iktisadi olmadığı alanları temsil etmektedir. Bir başka ifadeyle Von Thünen’in modeline göre üretim, tüketim alanı (pazar) ile üretim yapılan alan arasındaki mesafenin fonksiyonu olmaktadır. Von Thünen’in bu analizi “İzole Devlet”in

sınırlarının içsel bir şekilde belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Buna göre ürünün getirisi ile pazardan uzaklığın eşitlendiği yerde lokasyon rantı sıfırlanmakta, dolayısıyla da “İzole Devlet”’in en uzak sınırları belirlenmiş olmaktadır. Von Thünen’in geliştirmiş olduğu bu marjinalist analiz sonraları bölge biliminde çokça başvurulan bir yöntem olmuştur.

Von Thünen’in analizi modern kuruluş yeri teorilerine kaynaklık etmiş, başlı başına bir bölge biliminin doğmasına yol açmıştır. Öte yandan Von Thünen’in modeli pek çok açıdan eleştirilmiştir. İlk olarak Von Thünen analizini aşırı basitleştirici varsayımlara dayanarak yapmıştır. İklim, yer şekilleri, tek pazar gibi varsayımlar analizin monoton olmasına yol açmıştır. Ayrıca Von Thünen, her ne kadar kitabının adı “İzole Devlet” olsa da, analizinde devletin üretime ya da yerleşim yerlerine müdahalesine yer vermeyerek devletin mekân üzerindeki potansiyel rolünü göz ardı etmiştir. Von Thünen’in analizine konu olan çiftçi üreticiler de kâr maksimizasyonu amaçlayan tek tip birimler olarak tasarlanmıştır. Son olarak da Von Thünen’in analizi teknolojik ve sosyolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır. Gerek ulaşımda ileri teknolojiler kullanılması, gerekse günümüzde yüksek rant nedeniyle merkeze yakın olan arazilerin tarım dışı amaçlarla kullanımı onun öngörmediği değişimlendendir. Fakat yine de Von Thünen’in yöntemi kendinden sonra gelen bölgesel iktisatçılarda derin etkiler yapmıştır.

Von Thünen’in mekânsal analize yapmış olduğu katkı bir başka açıdan Marshall’ın çalışmalarıyla zenginleşmiştir. Alfred Marshall Cambridge İktisat Okulunun ve neoklasik iktisat ekolünün kurucusudur. Marshall o zamana kadar “Politik İktisat” adını taşıyan iktisat bilimine getirdiği marjinalist analiz tarzıyla iktisadın neoklasik ana akım üzerine yükselmesinde ciddi bir rol oynamıştır. 1890 yılında yayınladığı “Ekonominin Prensipleri” isimli kitabında Marshall “endüstriyel bölgeler” kavramını kullanarak modern kümelenme analizlerinin de ilk teorik nüvesini oluşturmuştur. Marshall iktisadi faaliyetlerin belli bölgelerde yoğunlaşmasına dair yaptığı teorik analizlerle hem mikro iktisat teorisine hem de endüstrilerin yerleşim yeri teorisine katkılar yapmıştır. Marshall’ın alan ekonomileri ve ölçek ekonomileri gibi kavramları daha sonraları çokça çalışılacak bir alan olan “kümelenme” analizlerine kaynaklık etmiştir.

Marshall ilk olarak iş bölümüne ve iş bölümünün neden olduğu uzmanlaşmaya dikkat çeker. İş bölümü firma içinde içselliklerin ortaya çıkmasına imkân verecek ve firma kendisi için uygun bir endüstriyel organizasyon gerçekleştirecektir. Ardından Marshall işbölümünü endüstriyel yerleşime yardımcı bir olgu olarak iki farklı mekanizmanın ortaya çıkmasına neden olacak şekilde açıklar. İlk olarak iş bölümü beraberinde büyük ölçekli üretimi getirecek ve büyük kapitalist

işletmenin doğuşuna yol açacaktır. Büyük işletmenin ortaya çıkması Marshall açısından önem taşımaktadır. Çünkü büyük ölçekli firma kendi konumunu belirleme gücüne sahip olacaktır. Firma ölçeği büyük olduğu sürece gerek hammadde gerek firmanın ihtiyaç duyduğu nitelikli iş gücü gerekse firmanın ürettiği malları talep eden tüketiciler firmaya doğru yönelecektir. Marshall'a göre bu tarz avantajlar özellikle imalat sanayinde hemen göze çarpmaktadır. Bunun tek istisnası hammadde mekânına bağlı üretim yapan madencilik vb. sektörlerdir. Ardından büyük ölçekli firmanın başlangıçta uzmanlaşmaya dayalı olarak yaşadığı avantajlar diğer küçük firmaları da büyük firmanın yanına çekecek ve böylelikle benzer iş kollarındaki firmaların kümelenmesi dışsallıkları ortaya çıkacaktır (Marshall, 1890: 150-160). Sonraları literatürde "Marshallyan Dışsallıklar" olarak anılan bu dışsallıklar Marshall tarafından şöyle sıralanmıştır: Uzmanlaşmış emek gücü için işgücü havuzu, uzmanlaşmış girdi ve hizmetlerin sağlanabilirliği ve teknolojik yayılma (Krugman, 1991: 484). Marshall'a göre bu süreçte ortaya çıkan dışsallıkların büyüklüğü içselliklerden daha büyük olacaktır. Bu da yeni firmaların kuruluş yerlerinin birbirlerine yakın olacak şekilde gerçekleşmesine neden olacak ve firmalar açısından mekânsal bir yoğunlaşma meydana gelecektir. Marshall mekânsal açıdan yoğunlaşmanın yaşandığı ve birçok firmanın kümelenildiği bu yerlere "sınaî üretim bölgesi" adını vermiştir (Harvey, 2010: 169).

Marshall mekânsal yoğunlaşmayla sonuçlanacak endüstriyel yer seçiminin iki ana öğesinin olduğunu söylemiştir. Bunlardan ilki iklim koşulları, hammaddeye yakınlık ya da kara ve su taşımacılığına uygunluk gibi maddi unsurlardır. İkinci unsur ise krallıklar ya da feodal beylerin ikamet ettikleri bölgelerdeki kaliteli ürünlere karşı oluşturdukları taleptir. Bu talep neticesinde zamanla bölgeye doğru nitelikli bir işgücü akışı da olmaktadır (Marshall, 1890: 161). Marshall'ın bu belirlemesi Von Thunen'in modelinde eksik olan idari yönetim biriminin kapitalist anlamda mekânsal gelişmeye olan önemli etkisini de vurgulamaktadır.

Marshall gerek iktisat teorisine yaptığı katkılarla gerekse mekânsal analize dair geliştirdiği teorilerle kendisinden sonra gelen mekânsal analizciler için iyi bir yol gösterici olmuştur. Endüstrilerin mekânsal yoğunlaşmasını işbölümüne dayandırması ve bunu yaparken ölçek ekonomilerini kullanması Marshall'ın analizinin özgün yanlarından. Öte yandan Marshall'ın teknolojinin kullanımı ve yayılması konusunda geliştirdiği teoriler de, daha sonraları geliştirilen, "yeni endüstriyel bölge" (*new industrial district*) yaklaşımının ana kaynağını oluşturmuştur.

Daha önce de değinildiği gibi Marshall'ın katkıları klasik politik iktisatta köklü kırılmalara neden olmuştur. Marshall'ın gerek fiyatların oluşumunda gerekse

dış ticarete konu olan malların değerlerinin belirlenmesi ve dış ticaretin açıklanmasında emek değer teorisinin yerine marjinalist analizi ikame etmesi klasik politik iktisadın sadece “iktisat”a dönüşmesine ve neoklasik iktisadın ana akım haline gelmesine yol açmıştır. Öte yandan Marshall’ın teoride zamanı mekâna ikame etmesi de, mekânın iktisadi analizde bağımsızlaşma sürecinde Marshall’ın mekânsal analize yapmış olduğu bütün katkılara rağmen olumsuz bir rol oynamıştır. Marshall’ın deyişle; “Piyasanın genişlemesi sorunu mekânsal alanın farklılığına ve zamana bağlıdır ve fakat zaman mekândan daha temel bir belirleyicidir” (Marshall, 1895: 548).

Bu bağlamda Marshall’dan sonra gelişen ve neoklasik olarak adlandırılan ana akım iktisadi analiz mekânsal boyuttan bağımsız, marjinal analize dayalı, mikro ölçekteki konulara önem veren, yerleşimin ve mekânsal etkilerin ekonomi dışı olduğu, soyutlamalara dayalı bir temel üzerinde yükselmiştir. Bu durum neoklasik iktisadın işini çok kolaylaştıran bir işlev görmüştür. Neoklasik iktisat belli bir gerçekliğe tekabül eden fakat analiz edildiğinde neoklasik önermeleri desteklemeyecek pek çok unsuru görmezden gelmiştir. Bu eğilim tıpkı emek değer teorisinin iktisadi analizden dışlanması gibi mekânın da analiz dışı kalmasıyla sonuçlanmıştır. Böylelikle neoklasik iktisat hem emek değer teorisini kullanmaktan kaynaklı sömürü ve artık değer gibi unsurları hem de kapitalistleşme sürecinde çok önemli bir yere sahip olan şehirleşme, kentsel rant üretim ve aktarım mekanizmaları, emeğin mekânsal bölünmesi gibi alanları analiz dışı kılmıştır.

Marksist Ekonomi Politik ve Mekân

Çağdaş olan diğer politik iktisatçılar gibi Marks da emek değer teorisini analizlerinin temeline oturtmaktadır. Öte yandan çağdaşlarından farklı şekilde Marks’ta emek değer teorisi ulaştığı sonuçlar itibariyle “sömürü” kavramının anlaşılmasında vazgeçilmez bir unsur halini almaktadır. Marks’a göre kapitalist sistemin temel unsuru sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise artı değer olarak sermayedara kalıp işçiden sömürülen emektir. Marks’ın bu güçlü eleştirisi sonraki yıllarda ana akım iktisadın emek değer teorisinden uzaklaşmasına neden olacaktır. Marks kapitalist üretim ilişkilerinin bütüncül bir analizini yaparken direkt olarak mekâna, bölgesel farklılaşmaya vurgu yapmamıştır. Ancak onun teorisi kapitalizmin hareket yasalarını açıklamaktadır. Dolayısıyla kapitalizme içkin olan sermaye birikim baskısı, tekelleşme ve kriz eğilimi Marks’ta çokça yer tutan konulardır. Dolaylı olarak Marks bu konuları incelerken sermayenin krizi ötelemek için başvuracağı yöntemler arasında emeğin verimliliğinin artışı, teknolojik gelişme, firmaların tekelleşme eğilimi, daha kolay sömürü olanakları için dış ticaret gibi konulara girerek aslında takipçileri için Marksist bir mekânsal analizin teorik nüvelerini oluşturmuştur.

Marks'a göre kapitalist toplumun temel birimi sınıflardır. Ona göre tarih sınıf savaşımının tarihidir. Dolayısıyla her sınıflı toplumda olduğu gibi ve hatta en yüksek düzeyde kapitalist toplumda muazzam bir sınıfsal gerilim barınmaktadır. Bu gerilim sürekli sermaye birikimini garantilemek durumunda olan kapitalist sınıf ile sürekli sömürüye maruz kalan işçi sınıfı arasında gerçekleşmektedir. Bu alt yapısal realitenin toplumun bütün üst yapılarını kuşatması kaçınılmazdır. Dolayısıyla geliştirilecek bir Marksist coğrafya teorisi mekânsal ve coğrafi farklılıkları bu sınıfsal yapıya oturtmak durumundadır.

Marksist mekânsal teorilerin derli toplu tek bir kaynağı olduğunu söylemek zordur. Öte yandan mekân ve coğrafyayı konu edinen Marksist çalışmaların genel gelişim hatları sunulabilir. İlk çıkış olarak Marks'ın sermayenin yoğunlaşması, kapitalist kriz eğilimi ve sermayenin emek gücü ve ücret seviyesini kontrolü dolayımında nüfus kullanımına yönelik krizden çıkma stratejileri ele alınabilir. Bu bağlamda kapitalizm ve doğanın üretimi, tüketimi, yeniden üretimi gibi teorik kökenler incelenebilir. Marksist mekânsal yaklaşım için bir diğer kaynak ise emperyalizmi dikkate alan yaklaşımlardır. Kapitalizmin sınırlar ötesi yayılımı bağlamında emperyalizm ve onun yarattığı dönüşümleri inceleyen politik bir alan mevcuttur. Daha sonraları ise özellikle 1970'li yıllarda ekonomik coğrafya yaklaşımıyla karşılıklı etkileşime giren Massey, Keat, Urry, Harvey gibi coğrafyacı ve iktisatçılar Marksist rant teorisini kente uyarlamışlardır.

Marks'ın analizinin temeli sermaye birikim sürecindeki toplumsal çelişkilerin açığa çıkarılabilmesine dayanır. Marks'a göre kapitalist üretim biçimi doğasında uzlaşmaz çelişkiler barındırmaktadır. Marks Kapital'in birinci cildine "*kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumların zenginliği muazzam bir meta birikimi olarak kendini gösterir...*" sözleriyle başlar. Burada Marks'ın meta birikiminden kastettiği aynı zamanda meta olarak kendini gösteren sermaye birikimidir. Sermaye birikiminin kaynağı ise emektir. Marks'a göre bu süreç kendi içinde birçok çelişkiler barındırmaktadır. Kapitalist sistemin olmazsa olmaz unsuru olan sermaye birikim süreci aynı zamanda sermaye sahibi sınıfların çıkarlarını olumsuz etkileyecek şekilde bir "*aşırı birikim eğilimi*" barındırmaktadır. Sermayenin aşırı birikmesi ise aynı zamanda sermayenin değersizleşmesi olgusunu beraberinde getirecektir. Bundan başka sermaye birikimi sürecinin taşıdığı bir diğer uzlaşmaz çelişki ise sermaye ve emek arasındaki çelişkidir. Sermaye birikimi kapitalistin işçiye ödemediği, aslında ücretin bir parçası olan, artı değer birikimiyle sağlanmaktadır. Sermaye sınıfının sermaye birikim zorunluluğu artı değer artan oranlarda birikimini zorunlu kılmaktadır. Öte yandan bu süreç işçi sınıfının alım gücünü düşürdüğü ölçüde, bu sefer sermayenin ürettiği ürünlerin realizasyonu önünde bir engel barındırdığı için aşırı üretim-eksik tüketim eğilimi doğurmaktadır. Marks'a

göre kapitalist sistemde kriz sürekli bir olgudur. Kapitalizm ise kendi içinde bu krizlerden kaçınma eğilimi taşımaktadır. Bunlardan ilki kapitalizmin ücretlerin fazla yükselmemesinin bir aracı olarak yedek işgücü ordusunu bünyesinde barındırmasıdır. Dolayısıyla işsizlik hem ücretler üzerinde bir baskı aracı olarak sermaye birikiminin garantisi, ama aynı zamanda eksik tüketimin de bir nedenidir. Burada kapitalizm bir bıçak sırtı denge tutturmak durumunda kalmaktadır. Öte yandan yedek işgücü olgusu göç olgusuyla yakından ilintilidir. Artan kapitalistleşmeyle beraber sermaye birikiminin merkezleri olan kentler oluştuğu, kentteki sermaye birikiminin kaynağı kırdan kopan yedek işgücünden karşılanacaktır. Bu sürecin kendisi eşitsiz coğrafi gelişmeyle sonuçlanmaktadır.

Marksist teorinin coğrafya ile ilişkisi sermayenin krizlerden kaçınabilme eğilimi olarak tezahür eder. Marks'a göre sermayenin kâr hadlerindeki düşüşe verebileceği birkaç cevap mevcuttur. Teknolojik ilerleme yoluyla emeğin verimliliğinin artışı bunlar arasındadır. Yine sermayenin merkezleşme eğilimi ve kredi mekanizmasının varlığı da artı değer birikimini kısa süreli garanti eden araçlardır. Bütün bu araçlar "*sermayenin dolaşım hızını*" artırmak açısından işlevseldir. Marks'a göre uzak mekânlara ticaret ve nakliye sermayenin hızını başlangıç aşamasında yavaşlatan unsurlardır. Daha uzak piyasalar, sermayeyi dolaşım sürecine daha uzun süre bağlar ve böylece belirli bir sermaye için artı değerın gerçekleştirilmesini azaltıcı etkisi vardır. Aynı şekilde, dolaşım sürecindeki herhangi bir kısılma, ihtiyaç fazlası üretimi artırır ve birikim sürecini büyütür (Harvey, 2012: 295). Burada artı değer birikimi açısından iki tezat süreç bulunmaktadır. Ulusal sınırlar içinde artı değer birikiminde bir kriz emaresi görüldüğünde uzak mekânlara ulaşım hem bu krizi aşma olanağı sağlar hem de bu süreçte nakliyede ortaya çıkacak iyileşmeler yani teknolojik gelişme, zamanın mekânsal engellere galebe çaldığı bir süreçle noktalanır.

Marks'a göre kapitalistler arasındaki rekabet kaotik bir takım süreçler barındırmaktadır. İlk olarak "*Her birikim, yeni bir birikimin aracı olur. Sermaye olarak iş gören servetin kitlesindeki artışla birlikte yükselen birikim, bu servetin bireysel kapitalistlerin elinde yoğunlaşmasını artırır ve böylece, boyutları genişlemiş bir üretim ile kapitalist üretime özgü yöntemlerin dayandığı temeli genişletir*" (Marks, 2007: 596). Marks'a göre sermayenin yoğunlaşması, toplam toplumsal sermayenin artışının bir sonucu olarak bireysel kapitalistlerin sayısını ve bunlar arasındaki rekabeti artıran bir etki yapar. Bireysel kapitalistler arası rekabet, küçük kapitalistlerin büyük kapitalistler tarafından yutulduğu sermayenin merkezleşmesini beraberinde getirir. Bu sürecin belirgin özelliği tek bir kapitalistin elinde sermayenin büyük kitleler halinde toplanmasıdır. Bu süreç, rekabete dayanamayan küçük kapitalistlerin merkezleşme eğilimlerinin henüz oluşmadığı bölgelere kaçışıyla devam eder. Marks'a göre merkezleşme

“sanayici kapitalistlere, iş alanlarının boyutlarını genişletme olanağı sağlayarak, birikim işini tamamlar” (Marks, 2007:598). Bu coğrafi yoğunlaşma ve dağılmaya dönük birbirine zıt eğilimler birbirine karşıt şekilde hareket ederler ve bunların arasında istikrarlı bir denge halinin ortaya çıkacağıın garantisizdir (Harvey, 2012: 502).

Marks'ın kapitalizmin merkezleşme eğilimi üzerine teorileri daha sonraları gelen takipçilerince emperyalizm tahlillerinde sıkça kullanılmıştır. Onlara göre emperyalizm, sermaye birikimi baskısı, ulusal anlamda sıkışan merkezleşmiş kapitalistlerin ulusal zincirlerinden koparak yatay genişlemesinin yolunu açması bağlamında oldukça işlevseldir (Buharin, 2005; Lenin 1995). Lenin'e göre emperyalizmin beş temel özelliği bulunmaktadır (Lenin, 1995: 92):

- 1- Üretimin ve sermayenin yoğunlaşması ekonomik yaşamda tayin edici rol oynayan tekelleri yaratacak kadar yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.
- 2- Banka sermayesi sanayi sermayesiyle iç içe geçmiş ve bu mali sermaye temelinde bir mali oligarşi oluşmuştur.
- 3- Meta ihracından farklı olarak sermaye ihracı özel bir önem kazanmıştır.
- 4- Dünyayı aralarında paylaşan uluslararası tekelci kapitalist birlikler doğmuştur.
- 5- Kapitalist büyük güçler tarafından dünyanın *bölgesel* paylaşımı tamamlanmıştır.

Merkezleşen kapitalizmin iktisadi sistemini savaş, işgal ya da anlaşmalar yoluyla dünyanın geri kalanına yayması coğrafi ve bölgesel eşitsizlikleri genişletmiştir. Bu durum hem gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasında görülürken hem de her iki gruptaki ülkelerin kendi içlerindeki farklı sınıflara yansımıştır. Bu bağlamda emperyalizm teorisini savunanlara göre bölgesel eşitsizliklerdeki artış sermayenin merkezleşmesi ve artan sömürünün görüngüsü olarak ortaya çıkmaktadır.

Harvey'e göre sermaye birikimi olgusu coğrafi bir meseledir. Ona göre *“coğrafi yayılma, uzamsal düzenlemeler ve eşitsiz coğrafi gelişmenin bünyevi imkânları olmasaydı eğer, kapitalizm bir siyasal ekonomik sistem olarak işlerliğini kaybederdi. Belirli bir coğrafi bölgede aşırı sermaye birikimi olarak tezahür eden kapitalizm içsel çelişkilerini aşmak için uzamsal çözüme başvurur. Farklı bölgeleri ve toplumsal oluşumları kapitalist dünya pazarına eşitsiz bir şekilde katar” (Harvey, 2011: 40).* Harvey'e göre bu durum Marksist bir kavramsallaştırmayla *“eşitsiz coğrafi gelişme”*dir. Harvey'e göre bu süreçler zıtlıklar içeren ikilemler

şeklinde ortaya çıkar. Kentleşme ile bölgesel ve uluslararası gelişme gibi olgular kent ve kırsal, merkez ve çevre, gelişme ve az gelişmişliğin gelişimi vb. gibi zıtlıklar dışarıdan dayatılmış ya da tesadüfî değildir. Bunlar sermayenin dolaşım sürecine dair genel bütünlük içinde faaliyet gösteren çeşitli kesişen güçlerin bütünlüklü ürünüdürler (Harvey, 2012: 499-503).

Emperyalist yayılmacılık döneminden sonra, Keynesyen kamu müdahalesinin yoğun olarak uygulandığı, Fordist üretim biçiminin hâkim birikim rejimi olduğu gelişmiş kapitalist ülkeler 1970'li yıllarda bir başka birikim kriziyle karşı karşıya kaldılar. Sonraları post Fordizm olarak adlandırılacak olan bu dönemde Marksist coğrafya da sınıfsal ve bölgesel dengesizliklere vurgu yapmayı sürdürmüştür (Harvey, 2011-2012; Massey, 1984; Smith, 1984). Bu dönemde anılması gereken bir diğer ekol de Fransız Düzenleme Okulu (*regulation school*)'dur. Marksist kökenli Düzenleme Okulu Fordist ve post-Fordist üretim süreçlerini birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri bağlamında analiz etmiştir. Düzenleme Okulu kütleli üretime dayalı Fordist üretim biçiminin düzenleyici olarak başta devlet olmak üzere ulusal kurumların rolüne ağırlık verirken post Fordist dönemde ise ulusal kurumların yerini yerel bölgesel yapılara bıraktığını ifade etmiştir (Peet ve Hartwick, 2009).

Ekonomik Coğrafya ve Yeni Ekonomik Coğrafya

Gerek bölge bilimi (*regional science*) gerekse ekonomik coğrafya (*economic geography*) kaynağını Alman yer seçimi teorilerinden almıştır. 1950'li yılların sonlarında yer seçimi teorileri Isard'ın (1956, 1960) çalışmalarıyla farklı bir kulvara girmiştir. Isard çalışmalarında ekonomik faaliyetlerin yerleşimini matematiksel iktisat teorisine dayandırarak coğrafi ve mekânsal bir analiz geliştirmiş ve adına da bölgesel bilim (*regional science*) demiştir. Bölgesel bilim kavramını bu bağlamda ilk kullanan Isard olmuştur (Martin, 1999: 66). Isard'ın bu çalışmaları küçük bir grupça anlaşılabilir yüksek matematik teknikler içermesi ve mekânı denge unsuru olarak görmesi sebebiyle eleştirilmiştir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı da 1960'lardan sonra özellikle bu matematiksel ve dengeli unsurlarla mekânsal farklılaşmanın anlaşılmasının mümkün olamayacağı görüşü üzerinden kendini ifade etmiştir.

1960'ların başlarında ekonomik coğrafya, daha çok coğrafyacıların ilgi duyduğu bir alan olan beşeri coğrafyanın bir parçasıyken zamanla iktisatçıların da ilgisini çekerek başlı başına bir disiplin haline gelmiştir. 1970'lerin başlarında Marksist politik iktisadın da etkin olmasıyla ekonomik coğrafya yaklaşımı heterodoks ve interdisipliner bir gelişim sergilemiştir (Sheppard ve Barnes, 2003: 4). Ekonomik coğrafya içerdiği farklı bakış açıları ve eklektik yöntemiyle interdisipliner bir alan olarak hem kaynaklandığı yer seçimi teorilerinden hem de neoklasik

modellerden farklılık göstermektedir. Ekonomik coğrafya yaklaşımı, iktisadın diğer alanlarıyla etkileşiminden sonra, zamanla neoklasik yer seçim teorisini (location theory) dışlamıştır. Keynesyen konjonktür modelleri (business cycle), Myrdalian birikimli nedensellik (cumulative causation) teorisi ve dengesiz birikime ve eşitsiz gelişime dair Marksist teoriler ekonomik coğrafya yaklaşımı içinde geniş bir yer almıştır (Martin, 1999: 66). Ekonomik coğrafya yaklaşımı mekânı ya da bölgeyi konu alan büyüme ve yer seçimi teorilerinin soyut ve dengeli unsurlarına ters olarak bütün interdisipliner ve heterodoks bakış açısıyla ekonomik hayatın mekânsal ve yerel kaynaklarına odaklanmaktadır (Scott, 2000: 19). Bunu yaparken de evrimsel ve kurumsal yaklaşımlardan, emeğin mekânsal bölümlenmesini içeren Marksist ekonomi politikten (Massey, 1984), kültürel ve feminist iktisattan ve yine Marksist kökenli Düzenleme Okulundan faydalanmaktadır.

Ekonomik Coğrafya yaklaşımının heterodoks ve interdisipliner gelişme eğilimi, mekânı ana akım analize dâhil eden iktisatçılarca görmezden gelinmiştir. Hatta bu konuda bir kavram karmaşası dahi yaşanmıştır. Çoğu sınıflandırmada “Ekonomik Coğrafya” yaklaşımı “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) ya da kısaca “Coğrafi Ekonomi” (Geographical Economics) adları altında incelenmekte, bu iki yaklaşımın birbirlerinden farklı olmadıkları vurgulanmaktadır (Brakman, 2011; Pike ve diğerleri, 2006; Combes ve diğerleri, 2008). Bu iddianın sahiplerine göre Ekonomik Coğrafya ile Yeni Ekonomik Coğrafya arasında sadece bir zaman (tarih) farkı vardır. Hatta Nobel ödüllü ana akım iktisatçılardan Krugman (1998) doğrudan Ekonomik Coğrafya (economic geography) kavramını ana akım olarak kullanarak, Ekonomik Coğrafya yaklaşımının heterodoks bakış açısıyla geliştirdiği aşırı soyutlamacı modellere yaptığı eleştiriyi görmezden gelmiştir. Örneğin mekânsal analize dair ana akım eserler arasında önemli bir yere sahip olan “Development, Geography and Economic Theory” (Kalkınma, Coğrafya ve Ekonomi Teorisi) isimli çalışmasında Krugman (1998) “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) yerine doğrudan “Ekonomik Coğrafya” (Economic Geography) kavramını kullanmaktadır (Krugman, 1998: 31-67). Krugman’ın “Yeni Ekonomik Coğrafya” (New Economic Geography) kavramını kullanışı daha sonraki tarihlere rastlamaktadır. Ana akım Yeni Ekonomik Coğrafya’nın bu ihmali Ekonomik Coğrafyacılarca eleştirilmiştir. Martin (1999)’a göre ana akım iktisatçıların coğrafyaya olan yükselen ilgisi olumlu bir durumdur. Ancak aşırı soyutlamacı modeller kurarak hayalî mekânlarda gerçekleşen optimizasyon modellerinin kullanımı mekânsal analizin gerçekliğine uymamaktadır (Martin, 1999: 67).

Yeni Ekonomik Coğrafya’nın mekânı matematiksel unsurlara indirgeyen, mekânı analiz ederken kapitalizmin mekânsal örgütlenmesine dair en ufak

bir söz söylemeyen ve kapitalist gelişme dinamiklerinin sosyal topluluklarda yarattığı dönüşümü görmezden gelen yaklaşımı eleştiriye uğramıştır. Özellikle Ekonomik Coğrafyacılar Martin (1999), Martin ve Sunley (1998, 2011) Yeni Ekonomik Coğrafyanın gerçek mekânların varlığını ihmal ettiğini, yüksek düzeyli matematik kullanan, soyut modellerden ibaret olduğunu vurgulamıştır. Onlara göre gerçekliğe en uzak soyutlamalar da kümelenme ile ilgili analizlerde yapılmaktadır. Yeni Ekonomik Coğrafyanın kullandığı yöntemler, tarihteki gerçek topluluklarla şekillenen, gerçek insanlar tarafından üretilen sosyal ve kültürel uygulamaları tamamen görmezden gelmektedir. Kümelenme literatürünün kaynağını Marshall'a kadar götüren Yeni Ekonomik Coğrafyacılar Marshall'ın tanımladığı şekilde gündelik hayatın sıradan işlerini (*ordinary bussiness of life*), bunun coğrafya üzerindeki etkilerini tamamen görmezden gelmektedir. Çünkü bu tarz gerçeklikler formel matematiksel modellere içerilememektedir. Dolayısıyla yeni ekonomik coğrafya yaklaşımı Ron Martin'in (1999) sözleriyle "ne yeni ne de coğrafya"dır.

Sonuç

Klasik politik iktisat teorisinde mekânın araştırma konusu haline gelmesi kapitalizmin gelişmesi ve şehirlerin doğuşuyla yakından ilgilidir. Smith şehir mekânının genişliğini piyasanın genişliği ile sınırlandırmakta, dolayısıyla mekân şehirdeki iktisadî hayat üzerinde temel bir belirleyici haline gelmektedir. Ricardo da rant teorisi dolayısıyla mekânı analiz ederken rantın doğuşunu toprakta özel mülkiyetin doğuşuna bağlamakta ve verimsiz topraklardaki mahsulün piyasa fiyatı ile merkeze yakın verimli topraklardan elde edilen mahsulün maliyetleri arasındaki farkın rantın kaynağı olduğunu söylemektedir. Ardından gelen Von Thünen ve Marshall'da mekânsal vurgu daha berraktır. Von Thünen Ricardo'nun rant teorisini mevki rantıyla ilişkilendirmiş, Marshall ise endüstriyel bölgelerin oluşmasındaki mikro kökenleri vurgulamıştır.

Smith, Ricardo ve Marshall'ın çalışmalarında incelenen "ulaşım", "yer seçimi", "rant", "endüstriyel bölgeler" gibi konular ve bölge bilimine kaynaklık eden Von Thünen'in bir merkeze uzaklık ve bu uzaklığa göre getiri yaklaşımları hem "*mekân*" kavramının klasik politik iktisat içinde kendine özgü bir yer etmesini sağlamış hem de "*mekân*" merkezli ekollerin teorik dayanaklarını oluşturmuştur. Öte yandan Marshall'ın emek değer teorisinden imtina eden teorik katkılarıyla ana akım haline gelen neoklasik iktisat ise iktisat teorisinde mekânı özneleştiren çalışmalara ket vurmuştur. Neoklasik analizde kullanılan tam rekabet, tam istihdam, tek ürün, sonuçları itibariyle iyi davranışlı bir üretim fonksiyonu, ölçüğe göre sabit ve üretim faktörlerine göre azalan getiri gibi varsayımlar düşünülüğünde bu tarz analizlerin "*mekânsal*" açıdan herhangi bir söz söylemeyeceği açıktır.

Marks'ın özgül analizi ise başlı başına bir kapitalizmeleştirisidir. Marksçağdaşı olan politik iktisatçıların analiz yaparken kullandıkları özneye ilişkin aşırı soyutlamacı, toplumsal boyuttan kopuk metodolojisini benimsememiş, gerçekliği bütün boyutlarıyla sergileme eğilimi göstermiştir. Bu bağlamda Marksist ekonomi politik mekânsal ekonomik sorunlara da farklı bir gözle bakmıştır. Marksizm'de temel analiz birimi ülkeler ya da bölgeler değil sınıflardır. Dolayısıyla Marksizm'de bir bölgenin gelişirken diğerlerinin az gelişmesi kapitalizmin eşitsiz gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan bir sonuçtur. Kapitalizm ortadan kalkmadıkça mekânsal eşitsizlikler sürekli var olacaktır. Dolayısıyla Marksist teori, kapitalist ekonomik yasaların işleyişiyle mekânlar arasındaki eşitsizliklerin ortadan kalkmasını, yani neoklasik literatürdeki ifadesiyle bir yakınsama eğilimini öngörmez. Sonraları mekânı analiz eden "Yeni Ekonomik Coğrafya" gibi modern teorilerinin 1980'li yıllarda vurguladıkları teknolojik yenilik, inovasyon, dışsallıklar gibi olgular Kapital'de ve Marks'ın pek çok eserinde kapitalizmin krizi aşabilmek için bünyesine içkin eğilimler olarak sunulur. Öte yandan Kapital'deki sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi olguları modern kümelenme teorilerinin bir ön habercisi olarak sermaye birikim sürecini anlamakta oldukça önemli bir işleve sahiptir. Marks teknolojik yeniliklerin de, sermayenin merkezileşme eğilimlerinin de sermayenin değersizleşmesi riskine karşı sermaye tarafından başvurulan genel yöntemler olduğunun altını çizmektedir. Pek doğaldır ki gerek Marks'ta gerekse emperyalizm teorisi bağlamında onun teorik ardıllarında her türlü bölgesel ve mekânsal eşitsizlik, eşitsiz mübadele ve kapitalist sömürünün sonucu olmaktadır.

Ana akım iktisadın ilk ortaya çıktığı dönemlerde görmezden gelinen en önemli unsurların başında emek değer teorisi geliyorsa, en az onun kadar önemli bir başka görmezden gelme de mekân üzerinden gerçekleşmiştir. Mekân yapısı itibarıyla matematiksel formlara sıkıştırılamayacak kadar gerçek bir olgu olduğu sürece ana akım iktisat tarafından sabit, değişmez ve analiz etmeye değmez bir unsur olarak algılanmıştır. Öte yandan Marksist ekonomi politığın kapitalizmin gelişme dinamiklerinin mekânla sıkı sıkıya bağlı olduğu ve toplumsal ve mekânsal gelişmelerin birlikte ele alındığı yaklaşımı Ekonomik Coğrafya yaklaşımı tarafından kabul görmüştür. Ekonomik Coğrafya yaklaşımı mekâna ilişkin teorik analizin gerçeklik dozunu artırdıkça oldukça statik birer alan olarak kalan "yer seçim teorileri"nin mirasını da reddetmiştir. Mekânsal analizin özellikle kalkınma paradigmasının da güçlü olduğu 1960-1970'li yıllarda tekrar popülerleşmesi, ana akım iktisadın mekânsal analize tekrar yer vermesiyle sonuçlanmıştır. Fakat bu yer veriş, ana akım iktisadın, gelen eleştiriler doğrultusunda kendine içkin olan dengeli ve indirgemeci yaklaşımlarını terk etmek yerine mekânı kendi perspektifi doğrultusunda

edilgen, insani faaliyetlerden bağımsız, soyut modellemeler şeklinde ele alarak dejenere etmesiyle sonuçlanmıştır. Pek doğaldır ki mekân ve kapitalist gelişme arasındaki etkileşime dair klasik politik iktisatçılardan beri ortaya atılan sorular ana akım iktisatta cevapsız kalmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Brakman S, Garretsen H ve van Marrewijk C (2011). *The New Introduction to Geographical Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Buharin N (2005). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*. Çev. Uğur Selçuk Akalın, İstanbul: Bağlam Yayınları

Combes P P, Mayer T ve Thisse J F (2008). *Economic Geography: The Integration of Regions and Nations*. NJ: Princeton University Press.

Dinler Z (1998). *Bölgesel İktisat*. Bursa: Ekin Kitabevi.

Harvey D (2010). *Sermaye Muamması*. Çev. Sungur Savran, İstanbul: Sel Yayıncılık

Harvey D (2011). *Umut Mekânları*. Çev. Zeynep Gambetti, İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey D (2012). *Sermayenin Sınırları*. Çev. Utku Balaban, Ankara: Tan Yayınları.

Isard W 1956. *Location and Space Economy*. Cambridge Ma: Mit Press, 1956.

Krugman P (1991). Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy*. 99(3), 483-99.

Krugman P (1998). *Development, Geography, and Economic Theory*. London: MIT Press.

Lenin V I (1995). *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. İstanbul: İnter Yayınları.

Marks K (2007). *Kapital I*. Çev. Allattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.

Marks K (2015). *Komünist Manifesto*. Çev. Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Yayınları

Marshall A (1895) [1890]. *Principles of Economics*, 3. Basım, London: Macmillan and Co.

Martin R (1999). The New “Geographical Turn” in Economics: Some Critical Reflections. *Cambridge Journal of Economics*. 23: 65-91.

Martin R ve Sunley P (1998). Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development. *Economic Geography*. 74(3): 201-227.

Martin R ve Sunley P (2011). Conceptualizing Cluster Evolution: Beyond the Life Cycle Model. *Regional Studies*, 45(10): 1299-1318.

Massey D (1984). *Spatial Divisions of Labour: Social Structure and the Geography of Production*. London: Methuen.

Peet R ve Hartwick E (2009). *Theories of Development: Contentions, Arguments, Alternatives*. New York: The Guilford Press.

Pike A, Pose A R ve Tomaney J (2006). *Local and Regional Development*. Londra: Routledge Press.

Reiner T A ve Wilson R H (2002). Sovyet Kentinde Planlama ve Karar Alma Süreci: Rant, Toprak ve Kent Biçimi. İçinde: Aytekin Alkan ve Bülent Duru (der), *20. Yüzyıl Kenti*. Çev. Aytekin Alkan ve Bülent Duru, Ankara: İmge Yayınları, 173-214.

Ricardo D (2008). Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri. Çev. Barış Zeren, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Scott A J (2000). Economic Geography: The Great Half-Century. Editors G. L. Clark, M. P. Feldman ve M. S. Gertler. *The Oxford Handbook of Economic Geography* (ss. 18-44). New York: Oxford University Press,.

Sheppard E ve Barnes T J (2003). *A Companion to Economic Geography*. Cornwall: Blackwell Publishing.

Smith A (2008). *Milletlerin Zenginliği*. Çev. Haldun Derin, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Von Thünen J H (1966). *Isolated State*. Ed. Peter Geoffrey Hall. Pergamon Press.

İstanbul'da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı

Semra Purkis, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: purkis@mu.edu.tr

Özet

Türkiye'de özellikle 2000'li yıllardan sonra artan bir biçimde ekonomik büyümede inşaat sektörüne öncü bir rol biçilmektedir. Bu durum sadece Türkiye ve İstanbul'a özgü değildir. Sermaye birikimi içine girdiği darboğazı aşmak için artan oranda mekânsal yatırımlara ve mekânın yeniden üretimine yüklenmektedir. Bunun, dünya ekonomisinin içinde bulunduğu kriz ve bununla bağlantılı olarak yaşanan finansallaşma süreçleri ile çok yakın ilişkisi olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada inşaat odaklı birikim, söz konusu teorik temellerinden çok, İstanbul özelinde ve inşaat sektörünün büyük bir kısmını oluşturan konut yatırımları çerçevesinde tartışılmaya çalışılmıştır. Makalenin amacı, bu alanda çalışanlar için bir muamma olan veri eksikliği nedeniyle önem kazanan İstanbul'da konut stoku ile ilgili tahminlerde bulunmak ve bu tahminlere dayanarak sıkça kullanılan konut açığı ve konut fazlası gibi kavramların sınıfsal boyutunu İstanbul örneği üzerinden ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, inşaat odaklı birikim, konut açığı, konut fazlası, barınma ihtiyacı.

Relentless Escalation of Construction Centred Accumulation in Istanbul: Housing Gap in Spite of the Housing Surplus

Abstract

Construction sector has been increasingly given primary role in the economic growth of Turkey especially after the 2000s. This situation is not peculiar to Turkey and Istanbul. Capital accumulation has been relying upon production and reproduction of space more and more to be able to overcome its bottleneck. It is widely known that this is very closely related to the worldwide economic crisis and financialisation processes which are tightly interrelated one another as well. In this study, construction led accumulation is tried to be debated in the framework of Istanbul and housing investments which have a large portion of construction sector investments rather than the aforementioned theoretical bases of the subject. The aim of the article is to estimate the housing stock in Istanbul, which is gaining importance as a result of enigmatic unavailability of data, and to reveal the class dimension of concepts such as housing gap and housing surplus through the case of Istanbul by using this estimation.

Keywords: Istanbul, construction led accumulation, housing gap, housing surplus, housing need.

Giriş

İstanbul'da inşaat odaklı birikimin tarihi, aynı zamanda Türkiye'de inşaat sektörünün tarihidir demek yanlış olmaz. Bu tarihin iki önemli dönüm noktası vardır: Bunlardan ilki 1950'li yıllar; ikincisi de 1980 sonrası dönemde dünyada ve Türkiye'de değişen ekonomi politikalarının kentsel alanları sermaye birikiminin temel stratejik alanları olarak inşaat faaliyetlerine açmasıyla yapılan politik, mekânsal, hukuki düzenlemelerin etkilerinin ortaya çıktığı 2000'li yıllar. Türkiye'de inşaat sektörünün ayrıntılı bir tarihini vermek makalenin amacını ve sınırlarını aşmakla birlikte, bu iki dönüm noktası, inşaat sektörü yatırımlarının yüzde 80-85 kadarını oluşturan konut sektörü ve izlenen konut politikalarının sonuçları ile ilgisi çerçevesinde kısaca ele alınacaktır. Çalışmada, Cumhuriyetin başından beri resmi kanallarca sıklıkla ifade edilen konut açığına karşın, izlenen konut politikalarının sosyal konut anlayışından çok, özel kesimin karlı alanlarından biri olarak görülmesine dayanmasının yol açtığı çelişkili duruma dikkat çekilmeye çalışılmış ve konut fazlası ve konut açığının sınıfsal boyutu anlaşılmeden analiz edilemeyeceği öne sürülmüştür. Dolayısıyla, çalışmada İstanbul'daki konut stokunda bir fazlalık olup olmadığı araştırılacaktır. Bu araştırma ile olası konut fazlalığının yüksek gelirli kesimler için söz konusu olduğu, buna karşın sağlıklı ve kaliteli konut talebi en güçlü olan toplumun alt ve alt-orta sınıfları için konut açığı olduğu vurgulanacaktır.

1950'li Yıllarda İnşaat Sektörünün Hareketlenmesi ve Konut Sorunu

1950 öncesi dönem genç Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-mekânsal inşa yıllarıdır. Konut üretiminden çok demiryolları, limanlar, fabrikalar, kamu binaları, okullar hava alanları gibi kentleşme süreçlerini hızlandıran yatırımlara ağırlık verilmiştir. Aynı yıllarda ve öncesinde Batılı ülkelerde alt gelir gruplarının barınma sorununu karşılamak üzere sosyal konut üretimine önem verilirken, bir miktar işçi ve memur lojmanı yapımı dışında, Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren konut ihtiyacı içinde bulunan dar gelirli toplumsal sınıfların bu ihtiyacını ucuz ve sağlıklı bir biçimde karşılayacak bir politika izlenmemiştir. İstanbul'da 1946'da kurulan İstanbul İmar Limited Şirketi'nin orta ve üst orta sınıflara yönelik evler yapması, dar gelirli için gecekondunun dışında bir alternatif bırakmamıştır (Kessler, 1949; Tekeli, 1994). 1950'li yıllar, İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişen güç ilişkileri doğrultusunda dizayn edilen dünya ekonomik işbölümünün ve yeni dönemin kurumlarının oluşturulduğu bir dönemdi. Türkiye bu yeni işbölümüne eklenmek için 1946 yılında yüksek oranlı bir devalüasyon yaparak (yüzde 53,6) IMF'ye üye olmuş ve dış ticaretini liberalleştirici önlemler almıştı. Dönemin uluslararası ekonomik politikalarının dayandığı karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, Türkiye gibi ülkelere ağırlığı tarımsal gelişmeye ve ihracatın desteklenmesine veren ekonomik politikalar izlemeyi öngörüyordu. Bu da devletçi dönemin

önceliklerinin değiştirilmesi demektir. Farklı ekonomik politikaların uygulandığı 1960'lı yıllara kadar kamu temelli sanayi programlarından vazgeçilmesine, kırsal kesim yatırımlarına ağırlık verilmesine dayanan sınırlı liberal politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu yeni ekonomik politikaların finansmanı, büyük ölçüde dış borçlanmayla karşılanmıştır. Tekeli de (1996: 39-41) bu dönemde yapılan liman, hastane, altyapı yatırımları gibi büyük ölçekli kamu yatırımlarının Marshall yardımı ve Dünya Bankası'ndan alınan borçlarla finanse edildiğini vurgulamaktadır. Türkiye'de çok partili döneme yeni geçildiği 1950'li yılların başları ekonomik patlama yılları olmuştur. Bunda en büyük rolü alınan dış borçlar, tüketim malları ithalatının kısıtlı olması, Kore savaşının yarattığı konjonktürde dünyada tarımsal ürünlerin fiyatlarının artmasının ihraç gelirlerini artırması ile elverişli iklim koşullarının bir araya gelmesi oynamıştır (Keyder, 1990: 311-312). Ancak 1950'lerin ortalarına gelindiğinde olumlu konjonktür tersine dönme işaretleri vermeye başlamıştır.

1950'li yıllar gelişmiş ülkelerde de birikimin büyük mekânsal yatırımlarla hızla genişlediği ve banliyöleşme süreçlerinin hızlandığı yıllardır. Kentleşme süreçleri Türkiye'de ve Batılı gelişmiş ülkelerde farklı kompozisyonlarda ortaya çıksa da, ortak olan nokta büyük ölçekli mekânsal yatırımlardaki artış ve inşaat sektörünün birikimde önemli rol oynaması olmuştur. 1950-60 arası sabit sermaye yatırımlarının üçte ikisini ve GSMH'nin yüzde 10'unu inşaat sektörü yatırımları oluşturmuştur (Kösemen 1969, Tablo 1). Bu dönemde Türk müteahhitlik firmalarının hızlı büyümesinde en etkili üç kurum Türkiye'nin 1952'de katıldığı NATO, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve Karayolları Genel Müdürlüğü olmuştur. Başta barajlar, hidroelektrik santralleri, karayolları ve NATO ihaleleri gelmek üzere bu hamle müteahhitlik sektörü için de büyük bir deneyim ve atılım anlamına gelmiştir. Bu öğrenme ve yapma sürecinde, bugün Türkiye'nin en büyük müteahhitlik şirketleri arasında ilk sıralarda yer alan birçok şirket kurulmuştur (Batmaz vd., 2006: 102-113)¹. Bunların yanında konut, okul, hastane, liman, havaalanları yapımı sektöre hız vermiştir (Kepenek ve Yentürk, 2009: 104).

Söz konusu yıllar aynı zamanda birçok büyük sanayi işletmelerinin kurulmaya başladığı yıllardır. 1950'lerde özel kesimin teşvikine dayalı olarak sanayi sektörü çeşitli kanallardan desteklenmeye devam edilmiştir. Batı'da hızla gelişen otomotiv sektörünün ihtiyaçlarına yönelik olarak kara yolları taşımacılığına ve sulama, enerji, iletişim yatırımlarına ağırlık verilmiştir. 1950'li yıllardaki sanayi üretimi dayanıksız tüketim malları (gıda, tekstil) ve çimento, yapı malzemeleri, cam, metal imalat, kimyevi (boya) maddeler ve seramik gibi daha çok hızlanan inşaat sektöründe kullanılabilecek ara mallarını içerir. 1960'lı yıllara doğru ise dayanıklı tüketim malları ve yatırım malları üretimine başlanmıştır. Kazgan'a

göre (1969) söz konusu yıllarda Türkiye'deki toplam yatırımların yüzde 25-35'i doğrudan verimli olmayan, dolaylı olarak ithalatı arttıran, konut yapımı ile ilgilidir.

Cumhuriyet Halk Partisi ideolojisine karşı çıkan Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu bu dönemde Başbakan olan Adnan Menderes İstanbul için 4 yıllık imar çalışmalarını bizzat kontrol etmiş, CHP'nin ideolojisini temsil ettiği düşünülen Ankara'ya karşı, DP'nin başkenti İstanbul imar hareketlerinin yoğunlaştığı yer olmuştur. İstanbul'da Amerikan kentlerine benzer biçimde yollar, bulvarlar, çok katlı yapılar inşa edilmiştir (Kuban, 1995: 391). Bu dönemde kentte var olan mekânsal işbölümü yeniden yapılanırken, kentin çevresindeki sayfiye yerleşmeleri banliyöleşmeye başlamıştır (Şenyapılı, 1978). Ancak döneme damgasını vuracak iki yerleşme şekli, sayfiye yerleşmelerini de çevreleyecek biçimde Hazine ve vakıf arazileri üzerinde hızla büyüyen gecekondu yerleşmeleri ile kentin merkezi mahallelerinde geleneksel bahçeli ahşap evlerin ve birkaç katlı kagir binaların parselleri üzerinde kat karşılığı yapılacak apartmanlardır (Kurtuluş, 1999).

1950'lerin ortalarına gelindiğinde savaş döneminde biriktirilen rezervlerin erimesiyle traktör ithalatı durunca tarım sektöründeki canlanma hızını kaybetmiştir. 1954 yılı sonrasında tarımda ortaya çıkan olumlu ticaret hadleri tersine dönmüş, ihracat düşmüş ve artan dış borçlara karşın ödemeler bilançosu açıkları giderek kalıcı hale gelmeye başlamıştır. 1958 yılında yapılan büyük oranlı bir devalüasyonla birlikte ağır koşulları içeren bir istikrar programı uygulanması koşulu ile IMF'den dış destek sağlanmıştır. Dış ticaret üzerinde önemli kısıtlamalara gidilerek, sanayi sermayesinin lehine olan korumacı politikalar izlenmeye başlanmıştır (Keyder, 1990: 314). 1960 sonrası dönemde izlenen ithal ikameci politikaların, beş yıllık planlar çerçevesinde uygulanması dışında, önceki dönemde izlenen iktisat politikalarının arkasındaki anlayıştan büyük bir farkı yoktur. 1960'lar ve 70'ler boyunca büyük şirketlerin genel müdürlüklerinin, büyük işhanlarının, büyük otellerin Taksim, Harbiye ve Osmanbey'den Mecidiyeköy'e doğru kaydardıkları; özel doktorların muayenehanelerini, avukat ve noterlerin bürolarını Sirkeci, Cağaloğlu ve Nuruosmaniye'den Taksim, Osmanbey ve Nişantaşı'na taşıdıkları izlenmiştir. Bunların dışında çok sayıda dükkânın yer aldığı pasajlar da kent merkezindeki ana caddelerde yaygınlaşmaya başlamıştır (Osma, 1998: 144, 145). 1973 yılında boğaz köprüsünün yapımı Kadıköy'ün bir alt merkez olarak ortaya çıkmasını getirirken, Beyoğlu ve Galata'da odaklanmış işyerlerinin, yeni ulaşım olanakları sayesinde Şişli üzerinden Barbaros Bulvarı'na doğru saçaklanmasında önemli rol oynamıştır (Osma, 1998: 146).

Konut açısından bakıldığında ise 1960'lara gelindiğinde 1950'lili yıllardaki liberal politikaların konut açığını büyüttüğü ve konut sorununu ülkenin en önemli sorunu haline getirdiği söylenebilir (Sey, 1998: 287). 1950'ler sonrası ortaya çıkan kooperatifler ve yapsatçı konut sunum biçimlerinin yaygınlaşması, konutsuz vatandaşlara arsa verilmesini teşvik eden Bina Yapımı Teşvik Kanunu, İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulması gibi dar gelirli vatandaşları konut edindirmeye yönelik olarak yapıldığı söylenen düzenlemelere karşın, üst-orta sınıflara yönelik konutların yapılması gecekondulaşmayı hızlandırmıştır. Söz konusu dönemde daha önce de belirtildiği gibi toplam yatırımların yüzde 25-35'i gibi önemli bir oranını konut yatırımlarının oluşturması, ancak dar gelirli kesimlerin buna karşın konut açığının artması bu piyasanın liberal piyasa koşullarına bırakılmasıyla ilgilidir ve konut açığı sorununun sınıfsal boyutunu ortaya koymaktadır. 1970'lere gelindiğinde arsa spekülasyonunun artması ile arsa maliyetlerinin yükselmesi ve konut inşasının pazar mekanizması içinde yapılması gecekonduları düşük gelirli için, yapsatçılığı da orta sınıflar için çözüm olmaktan çıkartmıştır. Yapsatçı konut sunumu modeli arsa maliyetlerinin artmasıyla birlikte giderek üst sınıflara yönelik bir sunum biçimini almıştır. 1974 yılında konut açığı rekor düzeye ulaşmıştır. Bu açık gecekondu yapımı ve kaçak inşaatın hızlanmasıyla bir ölçüde giderilse de, konut sayılmayacak nitelikte yüz binlerce barınak konut sayıldığı halde konut sorunu, özellikle alt ve alt-orta sınıflar için ciddi bir sorun olarak devam etmiştir (Kurtuluş vd., 2012). 1970'li yılların sonlarına gelindiğinde giderek küçük sermayeli yapsatçı inşaatçıların yerini büyük inşaat şirketlerinin almaya başladığı gözlemlenir. Artık müteahhitlik yerini sermayenin holdingler biçiminde örgütlendiği inşaat sanayiciliğine bırakmaya başlamıştır. Diğer sektörlerle karşılaştırıldığında, en erken holdingleşen sektör inşaat sektörü olmuştur. Holdingleşen inşaat şirketleri, 1980 sonrası dönemde aynı zamanda ilk kez uluslararası ticaret şirketi kimliği kazanan şirketler olmuşlardır.

1980'li Yıllar Sonrasında İnşaat Odaklı Birikime Geçiş ve Kronikleşen Konut Açığı

1980'li yıllar hem dünyada hem de Türkiye'de uygulanan iktisadi politikalar açısından dönüm noktası olmuştur. Dünyada 1970'li yılların başlarında belirtileri ortaya çıkan kriz eğilimlerinin üstesinden gelmek için yeni liberal politikalar uygulamaya konmuştur. Türkiye'de 1990'lı yıllara kadar bu politikaların kurumsal, yasal temelleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucu 1970'li yılların sonlarından itibaren durgunluğa giren inşaat sektörü, 1984 yılından itibaren istikrarlı bir şekilde büyümeye başlamıştır. Bu yıllar bir yandan Türkiye'nin yeni liberal politikalarla dünya ekonomisine eklenmesinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı ve bu çerçevede alt yapı yatırımlarına hız verildiği,

diğer yandan da büyük kentlerde yap-sat yöntemiyle eski binaların yıkılarak yeni çok katlı apartmanların yapılmasının sürdürüldüğü yıllardır. Dünyada da durgunluk ortamında hala karlı yatırımların sürdürülmesinde ve küreselleşme-yerelleşme dinamikleri içinde kentlerin kültürleri ön plana çıkarılarak turizm alanları olarak pazarlanmasında mekânsal yatırımlar sürükleyici sektör durumundadır (bkz. Harvey 1981, 1985, 1989; Smith 1982, 1986; Smith ve Williams 1986; Fainstain, Hoffman ve Judd, 2003; Hamnett ve Shoval, 2003; Scott, 2007; Purkis, 2008). Sermaye ve insan akışlarını kendisine çekmek için kentlerin birbirleriyle yarışırılması anlayışından İstanbul da payını almış ve kapalı siteler biçiminde toplu konut yapımının yanı sıra büyük alt yapı yatırımları yapılmaya başlanmıştır. Başlangıçta konut yatırımları ağırlıklı olarak özel sektörde yapılırken, özel sektörün yapmaya gönüllü olmadığı büyük ölçekli altyapı yatırımları kamu sektöründe yapılıyordu. Kamu sektörü ayrıca kentin dış bölgelerindeki arsaların özel sektör yatırımlarına hazırlanmasında önemli rol oynuyordu (Öztürk, 2010: 139). Son yıllarda daha sık başvurulan yöntem, büyük ölçekli altyapı ve enerji yatırımlarının, ihalelerle yerli ve yabancı özel sektör ortaklıklarına verilerek, bu yatırımların belirli bir süre işletilmesini ve sonra da işler bir şekilde ilgili idareye devredilmesini öngören yap işlet devret modelidir. Ancak, bu yatırımlarda ortaya çıkacak zararlar (ödenemeyen dış krediler, gerçekleşmeyen gelir tahminleri vb.) çıkarılan yasalarla yine kamuya yüklenmiştir. Yani karlar özelleşirken, maliyetler ve riskler toplumsallaştırılmaktadır (Güzelsarı, 2009: 74; Karasu 2009: 90).

Kamu kesiminin inşaat sektörünü desteklemesinde yasal düzenlemeler ve finansal destekler kadar kurumsal ve mekânsal düzenlemeler de etkili olmuştur. 1980'li yıllardan 1990'lı yılların sonlarına kadar özellikle konut yatırımlarının GSMH içindeki payı hızlı artış göstermiştir. TOKİ'nin kuruluşu ve Toplu Konut Fonunun oluşturulması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Toplu Konut İdaresi ve Fonundan sağlanan destek, 1980 öncesinin aksine, ülkede toplu konut üretiminin yaygınlaşmasına, büyük ölçekli firmaların ve kooperatiflerin inşaat sektöründeki ve konut üretimindeki etkinliğinin artmasına yol açmıştır (Balaban, 2011: 23). 2000'li yıllarda da devletin inşaat sektörüne destekleri devam etmiş, faaliyetleri genişletilen ve dar gelirliilerin konut ihtiyacını karşılaması beklenen TOKİ, lüks konut inşaatlarına girerek, kentsel dönüşüm projelerinde özel inşaat şirketleri veya belediyeler ile işbirliği yaparak, Hazine arazilerini satarak ya da yatırımlara tahsis ederek sektörde önemli bir aktör olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. İstanbul'da Belediyenin bir kuruluşu olan KİPTAŞ da TOKİ'ye benzer şekilde dar gelirliilerin konut ihtiyacını karşılamaktan çok, orta ve üst-orta sınıflara hitap edecek konut alanlarının geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Türkün, vd., 2014: 120; Baysal, 2012). Yapılan az sayıda sosyal konut, kentle organik bağları kurulmamış olarak kentin çeperlerinde inşa

edilmiştir (Yalçınan vd., 2014: 63). İnşaat odaklı birikimin TOKİ ile birlikte en temel ikinci aktörü, kurulduğu 2011 yılından beri geniş yetkilerle donatılan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'dır. Mekansal yatırımların karar alma ve gerçekleştirilme süreçleri üzerinde 2000'li yıllar öncesinin yasal ve kurumsal düzenlemeleri ademi merkezileşme eğilimlerini güçlendiriyor gibi görünürken, yerini 2000'li yıllardan beri merkezileşmeye bırakmıştır.

Özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren inşaat sektörü içinde konut sektörü yatırımları dünyada ve Türkiye'de sermaye birikiminin ana kaynakları olmuşlardır. Hatta dünyada 2010 yılına gelindiğinde toplam sermaye stokunun yarısı konut yatırımlarının katkısından oluşmuştur (Dincel, 2015: 5). 2000'li yıllarda inşaat sektörü açısından üç tarih önem taşır. İlki inşaat sektörünün zirve yaptığı 2006 yılı, ikincisi 2008 kriziyle birlikte sektördeki gerileme ve dünyada ve Türkiye'de yaşanan ekonomik durgunluğun yoğunlaştığı 2012 yılı. 2012 yılında ardı ardına yapılan yasal düzenlemelerle sektör canlandırılmaya çalışılmıştır². Bu yıldan sonra da sektör önceki büyüme oranlarına ulaşamamıştır. 15 Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminin ardından bir kez daha ekonomik canlanmayı sağlayacak sektör olarak inşaat sektörü seçilmiş ve çıkarılan torba yasalara eklenen maddelerle yapıli çevre yatırımlarına açılmayan alan neredeyse kalmadığı gibi, bu yatırımlara karşı başvurulacak hukuki kanallar da kapatılmıştır³. Geldiğimiz noktada inşaat sermayesinin hızını engelleyecek en ufak bir "hukuki engele" sabrı kalmamıştır. Büyük inşaat sermayesi Gayri Menkul Yatırım Ortaklıkları (GYO) biçiminde örgütlenecek sermaye piyasasına açılmış, inşaat firmalarının plan, ruhsat ve yapı süreçlerinin hızlandırılması amacıyla imar sertifikası ve imar borsasının kurulmasını içeren bir yasal düzenlemenin hayata geçirilmesini beklemektedirler (EMO; Cumhuriyet 02.01.2015).

İnşaat sektörü yatırımları bu dönemde devletin en önemli kaynak yaratma araçlarından biri haline gelmiştir. Kamu kaynakları kullanılarak yaratılan ekonomik rantın yanında, görkemli mekansal yatırımların getirdiği siyasi rant sektörün yoğun bir biçimde desteklenmesinin sürdürülmesinde etkili olmuştur (Purkis, 2014). Ancak dönemin politikaları ekonomik ve sosyal alanda sermaye lehine düzenlemelere ve çalışan kesimlerin haklarında ve yaşam koşullarında gerilemelere dayandırıldığından, dar gelirli kesimin konut sorunu çözümlenmek bir yana daha da derinleşmiştir (Çoban 2012; Baysal 2012; Türkün, 2014).

İstanbul'da Kimler İçin Konut Fazlası, Kimler İçin Konut Açığı?

Türkiye'de Planlı dönemden itibaren yapılan beş yıllık planlarda, özellikle dar gelirli konut ihtiyacını karşılamaya yönelik düzenlemelere önem verileceği ifade edilse de, bu niyetin uygulamaya geçmesi ve uygun kurumsal yapı ve politika araçları geliştirilmesi henüz gerçekleşmemiş, dar gelirli konut

açığı devam etmiştir. Bu durum Onuncu Kalkınma Planı'nda da (2014-2018) ifade edilmiş ve açığın kapanmasında özel sektöre ve kentsel dönüşüm uygulamalarına ağırlık verileceği belirtilmiştir. Barınma gibi en temel insan haklarından birinin piyasanın arz-talep koşullarına bırakılması, ödeme gücü düşük olan toplumsal kesimlerin sağlıklı, güvenli, yeterli alt yapıya sahip niteliklerde konutlara erişimini engelleyerek, konut sorununu bu sınıflar için kronik hale getirmektedir (Çoban, 2012: 76, 77; Keleş, 2007: 431). Oysa Türkiye'de ve İstanbul'da hanehalkı sayılarıyla konut sayıları karşılaştırıldığında konut açığı değil, konut fazlası olduğu ileri sürülebilir. Bu çalışmada konut fazlası kavramı anaakım iktisadın, ardında satınalma gücü olan talep kavramından yola çıkılarak değil, özellikle alt ve alt-orta sınıfların nitelikli konut ihtiyacına atıfla kullanılmaktadır. Ancak, talebe göre arz fazlasından da rahatlıkla söz edilebilir. Ödeme gücü sınırlı toplumsal kesimlerin konut ihtiyacının yoğun bir şekilde sürmesine karşın, üst-orta sınıflara yönelik lüks konut üretimindeki artışın özellikle bu segmentte bir arz fazlasına yol açtığı resmi yayınlarda ve inşaat sektörünün büyük sermayeyi temsil eden kuruluşlarının önde gelen yayınlarında da belirtilmektedir (bkz. Dincel, 2015: 8; Dalkılıç ve Aşkın, 2016: 7; Capital, 2014; Nakithaber, 26.05.2016). Konut arz ve talebi arasındaki dengesizliğin giderek açıldığının en önemli göstergesi yapım ruhsatı verilen konut adedi ile iskân izni alan, yani bitirilen konut adedi arasındaki farktır. Sadece 2008 yılından 2015 yılı sonuna kadar ruhsat verilen konut sayısı ile iskân izni alınan konut sayısı arasında 1.579.682 adet fark vardır. Aynı dönemde inşaat yapım ruhsatı verilen konut adedi ile ilk el konut satışı arasında 2.202.175 adet fark vardır ve bu rakama satılığa çıkarılan ikinci el konutlar dâhil değildir (TÜİK Konut ruhsat ve yapı izinleri istatistiklerinden ve ilk ve ikinci el ayrıntısında illere ve yıllara göre konut satış istatistiklerinden hesaplanmıştır). Bu durum satılmayan konut sayısının da yüksek olduğu izlenimini kuvvetlendirmektedir. Ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi bizim analizimiz açısından ruhsat verilen konutların satılıp satılmamasından çok, dar gelirli olanların nitelikli konut ihtiyacına karşın kullanılmayan, boş konut sayısıdır. Burada özellikle inşaat odaklı birikimin gözde kenti İstanbul üzerinde durulacaktır. Türkiye için inşaat izni verilen konut sayısı 1955 yılından, kullanım izni verilen konut sayıları 1965 yılından itibaren bulunabilmektedir. Ancak TÜİK hem Türkiye için hem de İstanbul için birikimli konut stoku sayılarını yayınlamamaktadır. Birikimli konut sayısı bilinmediğinde konut fazlası tahmin edilememekte, yukarıda olduğu gibi sadece belli yıllar için hesaplanabilmektedir. Bu çalışmada İstanbul için birikimli konut sayısı tahmin edilmeye çalışılarak, bu sayı ile İstanbul'daki hanehalkı sayısı karşılaştırılıp, olası konut fazlasının boyutu belirlenmeye çalışılacaktır.

Türkiye'nin 2015 yılı sonunda 78,7 milyon olan nüfusunun yüzde 18,6'sı

İstanbul'da yaşamaktadır. İstanbul geniş hizmet sektörü ve durdurulamayan konut ve büyük ölçekli projelerle inşaat sektörü yatırımlarının gözde kenti olarak Türkiye'de üretilen katma değerin neredeyse yüzde 30'unu ve istihdamın yaklaşık yüzde 20'sini karşılamaktadır (TÜİK, 2013; TÜİK, ADNKS, 2015). Bu özellikleriyle eşitsiz coğrafi büyümenin en açık örneklerinden biri olarak hala nüfusun ve yatırımların çekim merkezi durumundadır. Mekânsal yatırımlar içinde hem dünyada hem de Türkiye'de konut yatırımları ağırlıklı yer tutmaktadır. Türkiye'de, 2008 krizi sonrasında ekonomik canlanmada inşaat sektörünün yüzde 85'ini konut sektörü oluşturmuş, 2014'de de ruhsat verilen daire sayısı 2008 yılına göre yüzde 51'den fazla artış göstermiştir (TÜİK yapı izin istatistiklerinden hesaplanmıştır). Ancak konut üretimi artarken konut satışları buna eşlik etmemekte, dalgalı bir seyir izlemekte ve önemli bir miktarda konut stoku ortaya çıkmaktadır. Alt ve alt-orta sınıfların nitelikli konut ihtiyacı artarken ve ortada bir konut fazlası varken, arsa fiyatlarındaki ve inşaat maliyetlerindeki artış, bu sınıfların nitelikli barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik bir sosyal politikanın yokluğunda, üst sınıflara yönelik lüks konut üretimini arttırmaktadır.

TÜİK'e göre Türkiye'de hanehalkı sayısı 2015 yılında 21.662.260'a ulaşmıştır, bunun 4.070.121'i İstanbul'da bulunmaktadır ve İstanbul'da yaşayanların büyük bölümü üç ve ardından dört odalı hanelerde oturmaktadırlar. İstanbul'da konut sahipliği oranı yüzde 60,6 ile Türkiye ortalamasının altındadır. İstanbul'da hanehalklarının yüzde 41,7'si altı ve üzeri katlı binalarda oturmaktadırlar (TÜİK nüfus ve konut araştırması 2000 ve 2011; İstatistiklerle Aile 2015). Bu konutların yaklaşık yüzde 85'i özel kesimce üretilmiştir. 2000 yılı bina sayımına göre İstanbul'da 3 136 931 kentsel konutun yüzde 52'si ruhsatsızdır (Gürlele, 2006: 7). Türkiye'deki kentsel konut stokunun yüzde 23'ü İstanbul'dadır ve en çok konut yapım izni verilen yer İstanbul'dur. 2010 yılı, ruhsat, yani inşaat izni, verilen konut sayısı (daire adedi) açısından rekor bir yıl olmuştur. 2010 yılında İstanbul'da konut sayısı 4.062.749'a yükselmiştir. Yani İstanbul'da yapı ruhsatı verilen konut sayısı 2010 yılında 2000 yılına göre yaklaşık yüzde 30 artmıştır. 2010 yılı rakamına, 2000 yılı konut verilerine yıllık yapı kullanım izin istatistiklerinden elde edilen veriler eklenerek ulaşılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, TÜİK her ay Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'nden veri olarak hazırladığı ve boş konut oranını da içeren raporu kamuoyuyla ve araştırmacılarla paylaşmamaktadır. Bu nedenle boş konut oranı çeşitli kaynaklardan, farklı veriler karşılaştırılarak hesaplanmaya çalışılmaktadır. Bu duruma Aşıcı (2016) da dikkati çekmiştir. TÜİK'in İstanbul için yapı istatistiklerini düzenli ve birikimli olarak yayınlamaması boş konut oranının tahmin edilenden de fazla olduğunu düşündürmektedir. Yeterli birikimli verinin olmaması farklı kaynaklara başvurulmasını gerektirmiştir. Bu nedenle hanehalkı sayısı ile daire adedi karşılaştırılmıştır.

İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi'ne göre (İSKİ, 2016-20 Stratejik Plan: 39), İstanbul'da abone sayısı 5,9 milyondur. İstanbul Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Daire Başkanlığı verilerine göre ise 2014 Ağustos ayı sonunda İstanbul'da 6 milyon konut bulunmaktadır (*Dünya* 16 Aralık 2014). Yine resmi olmayan verilere göre İstanbul'da 5.756.228 mesken, 1.159.775 ofis ve işyeri vardır⁴. Görüldüğü gibi farklı kaynaklardan elde edilen sayılar birbirlerine yakındır. İstanbul'da hanehalkı sayısının 2015 yılında 4. 070.121 olduğu düşünülürse, İstanbul'da konut sayısının hanehalkı sayısından, oldukça fazla olduğu dikkati çekmektedir. Son ve en düşük sayı dikkate alınsa dahi İstanbul'da 1,5 milyonun üzerinde konut fazlası olduğu tahmin edilebilir. Bu sayının yarısının bile ruhsatsız olarak kullanılan binalardan oluştuğu düşünülürse, yine de İstanbul'da hanehalkı sayısına göre önemli miktarda konut fazlası (en az 700.000 ile 1 milyon arası) olduğu tahmin edilebilir (Bu konuda başka bir yorum için bkz Aşçı, 2016). Ancak konut üretimi artarken konut satışları buna eşlik etmemektedir. Dolayısıyla önemli bir miktarda konut fazlası ortaya çıkmaktadır. Üst-orta sınıflar için konut, barınma ihtiyacının karşılanmasından çok güvenli ve karlı bir yatırım aracı olarak anlaşılmaktadır. Özellikle kriz dönemlerinde gayrimenkul yatırımları güvenli yatırımlar olarak görülmektedir. Bu nedenle konut fazlasının bir kısmı alım gücü yüksek olan kesimlere satılmış olsa da, önemli miktarda kullanılmayan konut olduğu açıktır. İstanbul'da konut fiyatlarının enflasyon oranı artışlarının çok üzerinde seyretmesi bu algıyı güçlendirmektedir. İstanbul, son yıllarda ortalama yıllık yüzde 20 artışla dünyanın en hızlı konut fiyatlarında artışın yaşandığı ilk üç şehir arasına girmiştir (Business; *Hürriyet* 19.04.2016). Bunun nedeni olarak arsa ve inşaat maliyetlerindeki artış, kredi faiz oranlarının yükselişi ve dolar kurunun yükselmesi gösterilmektedir.

Kimler, Neden Konut Alıyor?

Peki bir konut arzı fazlalığı olmasına karşın artan fiyatlardan konut alanlar kimlerdir? Bu çalışmada yüksek fiyattan konut satın alabilen kesimlerin üst-orta sınıflar ve üst sınıflar olduğu ileri sürülecektir. Bu kesimlerin hâlihazırda en az bir konutu bulunmaktadır ve konut alımının barınma ihtiyacını karşılamaktan çok yatırım amaçlı olduğu gözlenmektedir. Yeterli ve güvenilir verilerin yokluğunda bu sav aşağıda temellendirilmeye çalışılmıştır.

2015 yılında konut kredileri toplam tüketici kredilerinin yaklaşık yüzde 37'sini oluşturmaktadır. 2 milyona yakın kişi 148 milyar TL konut kredisi kullanmıştır. Konut kredilerinin toplam krediler içindeki payı yüzde 10'lar civarındadır (BDDK, 2015: 10, 12'den hesaplanmıştır) ve ücretliler toplam konut kredilerinin yüzde 61'ini kullanmışlardır. Tüketici kredilerinde takibe dönüşüm oranı yüzde 3'ler dolayındadır ve diğer kredi türlerine göre tüketici kredilerinde takibe düşen

kredi oranı artmaktadır. Ancak bu artış konut kredilerinden değil, bireysel kredi kartları borçlarından kaynaklanmıştır. Bankalar ve TOKİ hem inşaat sektöründe üretim yapanlara hem de konut alıcılarına kredi vererek (aynı zamanda kendileri de konut üretimine çeşitli biçimlerde katılarak) sektörde arzı ve talebi kontrol etmeye çalışmaktadırlar. Sektörler açısından bakıldığında, takibe dönüşüm oranı açısından inşaat sektörü diğer sektörlerin önündedir. Yani konut talep edenler borçlarını konut arz edenlere göre daha istikrarlı bir şekilde ödemektedirler. Ücretlilerin konut kredisi kullanım oranı 2009'dan 2012'ye kadar düşmüş, 2012'den sonra tekrar eski düzeyine ulaşmıştır (TBB). Konut kredilerinde İstanbul, 2010 yılında toplam konut kredilerinin yüzde 36,5'i ile en fazla konut kredisi kullanan kent olmuştur. Konut kredileri kullanımında ücretlilerin payının yüksek olmasının nedeni, üst-orta ve üst sınıfların karlı bir yatırım aracı olarak gördükleri bu sektörde peşin satın alımlarda bulunmalarıdır. Bütün veriler birlikte değerlendirildiğinde, konut sektöründe özellikle İstanbul'da arz açısından bir balonun olduğu söylenebilir. Talep ve maliyet artışları ile ilişkisiz bir fiyat artışı balona işaret eder⁵. Arz fazlalığına karşın, yukarıda da belirttiğimiz gibi konut fiyatları düşeceğine hızla artmaktadır. Bu da barınma sorunu olan toplumsal kesimlerin nitelikli konutlarda oturmalarını daha da zorlaştırmaktadır.

İstanbul'da 2014 yılında hanehalkı kullanılabilir gelirine göre sıralı yüzde 20'lik gruplar itibariyle yıllık gelirlerin dağılımına bakıldığında en alt yüzde 20'lik grup toplam gelirin yüzde 7,4'ünü, 2. grup yüzde 11,6'sını, 3. grup yüzde 15,6'sını, 4. grup yüzde 21,9'unu ve beşinci grup yüzde 43,5'ini almaktadır⁶. Aynı rakamlara yüzde 10'luk gruplar halinde bakıldığında ise en yüksek gelir grubu toplam gelirin yüzde 28,3'ünü alırken en düşük gelirli yüzde 10'luk grubun gelirin yüzde 3,1'ini aldığı görülebilir (TÜİK)⁷. Yani İstanbul'da yaşayan en üst yüzde 10'luk gelir grubu, toplam gelirden en alt yüzde 10'luk gelir grubuna göre 7 kat daha fazla pay almaktadır. Yine, sayılar bize İstanbul nüfusunun en yüksek gelirli yüzde 20'sinin, İstanbul'un gelirinin yaklaşık yarısını aldığını göstermektedir. 2014 yılında yüzde onluk sıralamada yoksulluk sınırının gerektirdiği harcama düzeyinin üzerinde gelire sahip haneler 9. ve 10. en yüksek aylık hane gelirine sahip gruplardır. 8. Grubun aylık geliri yoksulluk sınırında kalmaktadır⁸. İstanbul'da nüfusun en üst gelir grubundaki yüzde 10'u, nüfusun yarısının gelirinden daha fazla gelire sahiptir (ilk yüzde 50'nin payına gelirin yüzde 26,3'ü düşerken, en üst yüzde 10 gelirin yüzde 28,3'ünü almaktadır) (TÜİK).

2014 yılı Mayıs ayında 10 yıl vadeli en uygun konut kredisinin kredi masrafı dâhil olmak üzere, yüzde 1,04 faiz üzerinden aylık taksit tutarı 1.456TL ve 100 bin TL'lik kredinin toplam maliyeti 176.157TL'dir⁹. TCMB Mayıs 2014 finansal istikrar raporunda yapılan analizlere göre 2013 yılında konut kredisinden en fazla pay alan gelir grubu (yüzde 40,8) 891TL-2.673TL aylık geliri olanlar; ikinci

grup (yüzde 28,3) 2.674-4.555TL grubudur (Mayıs 2014’de net asgari ücret 846TL’dir). Analizde fert gelirleri yerine hanehalkı gelirlerini temel almak daha gerçekçi olur. İstanbul’da 2014 yılında hanehalkı kullanılabilir gelire göre sıralı yüzde 10’luk gruplar itibarıyla yıllık ortalama hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımına bakıldığında, aylık 1.456TL’lik konut kredisi taksitini temerrüde düşmeden ödeyebilecek hanelerin yıllık gelirlerinin minimum 60.000TL’nin üzerinde (aylık 5.000TL) olması gerekir. Bu da İstanbul’da hanehalklarının yüzde 20’sini içerir. Yani yukarıdaki bulgularımızla uyumlu biçimde konut alabilenler üst-orta ve üst gelir gruplarıdır. Hanehalklarının en az dörtte üçünü oluşturanların yıllık hane gelirleri, en düşük taksit ödemelerini düzenli olarak karşılayıp, geçinebilecek düzeyde değildir. Bu da Merkez Bankası analizlerinin gerçekçiliği konusunda şüphe uyandırmaktadır. Yasaya göre konut kredileri konutun ekspertiz değerinin maksimum yüzde 75’i kadar olabilir. Ülkemizde mevcut gelir düzeyleri ve tasarruf düzeyleri dikkate alındığında, konut alıcısının tasarruf etmesi gereken konut değerinin en az yüzde 25 oranındaki tutarı biriktirmede oldukça zorlanmasının yanında, bunun uzun zaman alacağı, balon konut fiyatlarıyla daha fazla borçlanacağı ve temerrüde düşmesinin kaçınılmaz olacağı ifade edilmektedir (Akçay, 2011: 21; Akçay, 2006: 43). En son olarak konut fazlasını eritmek için emlak konut çatısı altında açılan kampanya ve bunu takip eden diğer benzeri kampanyalar ile yüzde 1’in altında faiz oranı ve yüzde 20 peşinat koşullarıyla satışa sunulan evler de üst-orta ve üst sınıfa hitap etmekte, asıl ihtiyaç sahipleri için durum değişmemektedir¹⁰. Kampanyalara karşın, 2016 ve 2015 yıllarının ilk dokuz aylık konut satışları karşılaştırıldığında, hem Türkiye’de hem de İstanbul’da toplam ve ipotekli konut satışlarında düşüş yaşanmıştır (TÜİK konut satış istatistiklerinden hesaplanmıştır. TÜİK Eylül ayı konut satışları haber bülteninde, sadece bir önceki yılın Eylül ayı karşılaştırması yapılarak 2016 Eylül ayında konut satışlarında artış olduğu belirtilmektedir). Oysa, TÜİK’in 2015 yılı için yayınladığı gelir ve yaşam koşulları araştırmasına göre, nüfusun yarısına yakın bir kesimi kötü izolasyon kaynaklı ısınma, sızdıran çatılar gibi sorunlu ve sağlıksız konutlarda oturmaktadır.

İstanbul’da hanehalkı sayısına göre konut fazlası olduğu ve Türkiye’de en fazla konut satışının gerçekleştiği kent olduğu gerçekleri ile İstanbul’da gelir dağılımının eşitsizliği göz önüne alındığında, İstanbul’da da üretilen konutları alanların barınma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla değil, yatırım amacıyla konut aldıkları bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Bu da konut açığının sınıfsal boyutunu ortaya koymaktadır. Bazı toplumsal gruplar açısından konut fazlalılığı varken bazıları içinse konut açığı söz konusu olmaktadır. Aşıcı (2016), konut yatırımları ile ilgili istatistiki verilerin doğru olmadığını, düşük gösterildiğini öne sürmektedir. Bu durumu kredisiz konut satışlarında kullanılan paranın büyük

kısımının kaynağının kayıt dışı faaliyetlerden olma olasılığının yüksek olmasına bağlamaktadır. Konut fazlalığı olmasına karşın fiyatların düşeceği yerde artmasında gayrimenkul sektörünün kayıt dışı gelirleri gizleme özelliğinin etkili olduğunu öne sürmektedir. İnşaat sektörünün kayıt dışılığın en yüksek olduğu sektörlerden biri olduğu bilinmektedir. Bu durum en yetkili ağızlardan ifade edilmektedir.¹¹ Konut satışlarının yüzde 29,2'si kredili satışlardan oluşmaktadır. Bu oran İstanbul için yüzde 17,1'dir. Bunun dışında yapılan konut satışlarının önemli kısmı peşinatla yapılmakta, senetli satışlar çok küçük bir bölümü oluşturmaktadır. Senetli ve peşinatla yapılan satışlarda kayıt dışılığın izlenmesi olanaksız değilse de zordur. Sektörün bu karakteristiği dolayısıyla kara para aklanmasında da önemli rol oynadığı, bu alanın önemli aktörlerinden inşaat müteahhitleri tarafından dile getirilmektedir.¹²

Sonuç

Cumhuriyetin kuruluş yıllarından beri inşaat sektörü sabit sermaye oluşumunda önemli yer tutsa da, sektörün hızlanmasını getiren iki tarihsel kırılma noktası vardır: 1950'li yıllar ve etkileri özellikle 1990lı yılların ikinci yarısı ve 2000'li yıllarda görülen 1980'li yıllardaki ekonomi politikalarındaki dönüşümler. Sektörün önemi ulusal gelir içindeki yerinden çok, birçok sayıda sektörü içeren ileri ve geri bağlantılarıyla düşünüldüğünde ortaya çıkmaktadır. İnşaat sektörünün önemli bir kısmı konut yatırımlarından oluşmaktadır. Buna karşın, Cumhuriyetin başından beri nüfusun özellikle sağlıklı ve kaliteli barınma ihtiyacı olan kesimlerinin konut talebinin karşılanmasına yönelik politikalar izlenmediği ve bu alan ağırlıklı özel kesime bırakıldığı için, alt ve alt-orta sınıfların konut açığı planlarda da sürekli belirtilmesine karşın karşılanmamıştır. Bu durum bolluk içinde yokluk durumu yaratmıştır. Çünkü İstanbul'da hanehalkı sayısından önemli miktarda fazla daire sayısı bulunmaktadır. Bu durum özellikle İstanbul için bir konut fazlası olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Bu konutların büyük bir kısmı ya satılamamış ya da satılmış olup da boş kalan konutlardır. Konut alma gücüne sahip üst-orta ve üst sınıflar konutu güvenli ve karlı bir yatırım aracı olarak gördüklerinden ya da bu alan kayıt dışı gelirleri aklamaya olanak verdiği için, birden fazla konut sahibi olabilmektedirler. Ancak konut satışlarının konut üretiminin gerisinde kalması ve yapılan kampanyalara karşın konut satışlarının yeterince artırılamaması, önemli bir miktarda boş konut olduğuna işaret etmektedir. TÜİK'in bu konuda yeterli veri yayınlamaması tahminleri zorlaştırmakta ve konu hakkındaki şüpheleri güçlendirmektedir. Çalışmada bu konu üzerinde odaklanılarak İstanbul'da konut fazlasının boyutu ortaya konmaya çalışılmış ve önemli bir miktarda boş konut olduğu savı desteklenmeye çalışılmıştır. Buna karşın İstanbul konut fiyatları artışlarında her yıl dünyada ilk sıralarda gelmektedir. Arz fazlasına karşın konut fiyatlarındaki

artışların süregelmesi, sektörün gayri meşru kazançların aklandığı bir alan olduğu şüphelerini desteklemektedir. Ayrıca, konunun açıklığa kavuşturulması, aynı zamanda ardı arkasına yapılan konut kampanyaları ve faiz oranının düşürülmesi tartışmalarının sürekli gündemde tutulmasına da ışık tutulması açısından önemlidir.

Cumhuriyetin başından beri izlenen kamu ve özel kesim konut politikaları daha çok üst-orta ve üst sınıf konut üretimini teşvik ettiğinden, gelir dağılımında bozulmanın devam ettiği koşullarda, bu konut fazlası içinde alt ve alt-orta sınıfların konut açığı devam etmektedir. Dolayısıyla bütün toplumsal kesimler için konut açığı veya fazlasından bahsedilemez. Konut sorunu sınıfsaldır.

Sonnotlar

¹ Daha sonraki dönemlerde inşaat alanında öne çıkan Enka, Tekfen, Doğuş, Uzan ve Alarko gibi sermaye gruplarının ilk kuruluş yılları da 1950'li yıllardır. Aynı yıllarda Koç, Sabancı, Toprak, Çukurova gibi inşaat kökenli olmayan sermaye grupları da dönem dönem inşaat yatırımları yapmaktadırlar (Öztürk, 2010: 74).

² 2012 yılında kamuoyunda kentsel dönüşüm yasası olarak bilinen 6306 sayılı kanun, 2B yasası olarak bilinen 6292 sayılı kanun ve 6360 sayılı Bütünşehir Yasası ile kentsel ve kırsal alanların büyük ölçüde yatırımlara açılması ve çıkarılan kanun hükmünde kararnamelerle Çevre ve Şehircilik Bakanlığının yetkilerinin artırılarak Türkiye'de imar yetkilerinin merkezileştirilmesi ile bir kez daha inşaat odaklı bir büyüme ile ekonomik durgunluk aşılmaya çalışılmıştır. 2013 yılında ise büyük ölçekli altyapı yatırımları hız kazanmıştır. Yine aynı yıl yabancı uyruklulara gayri menkul satışında karşılıklılık ilkesi kaldırılmış, yeni KDV düzenlemeleri getirilmiştir (Purkis, 2014: 147, 157).

³ 18.08.2016 tarihinde geçirilen torba yasa kapsamındaki 80. madde ile stratejik ve acil yatırımlar her türlü idari izin, hukuki prosedür, ruhsat ve ÇED raporu gerekliliğinden muaf hale getirilmiştir. 20.08.2016'da geçirilen Varlık Fonu Yasası ile birlikte değerlendirildiğinde 50 milyon TL'nin üzerindeki her tür yatırım, zaten yetersiz olan imar ve çevre yasalarından "korunma" güvencesi altına alındığı gibi, bu yatırımları yapan şirketlere bedelsiz Hazine arazisi de verilebilecektir. Stratejik yatırım kapsamına alınan yatırım ve projeler bütün izin, ruhsat, lisans ve onay gibi idari işlemlerinden muaf tutulduğundan, bunlara karşı dava açma olanağı da ortadan kalkmaktadır.

⁴ TÜİK'in konut stoku istatistiklerinin ve İçişleri Bakanlığına bağlı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğünün oluşturduğu Ulusal Adres Veri Tabanındaki bilgilerin sadece kurumlarla paylaşılması ve yayınlanmaması bu veriye ulaşmada farklı yolların denenmesine yol açmıştır. Bu verilere söz konusu kurumlardan özel ilişkiler yoluyla, sözlü olarak ulaşılmıştır. M. Aşıcı'da, kendisi bir bakanlıkta uzman olmasına karşın bu verilere ulaşamadığını, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü Yayını olan Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisindeki yazısında belirtmiştir.

⁵ Türkiye’de konut kredilerinin payının toplam krediler içinde düşük olması, konut kredileri içinde de ipotekli konut satışlarının yüzde 30’larda kalması, ipotekli satışlarda menkulleşmenin yaygın olmaması, ABD ve diğer gelişmiş ülkelerdeki gibi bir ipotekli konut kredileri kaynaklı finansal krizin çıkmasını şimdilik önlemektedir. Krizin, konut arzı ve talebinden kaynaklı bir dengesizlikten çıkması daha olasıdır.

⁶ İstanbul için Gini katsayısı 2014’de 0,367 (TÜİK)

⁷ TÜİK, Hanehalkı kullanılabilir gelire göre sıralı yüzde 10’luk ve yüzde 20’lik gruplar itibarıyla yıllık hanehalkı kullanılabilir gelirinin dağılımı, 2006-2014. Analizde İstanbul için son yayınlanan veriler 2014 yılına ait olduğundan bu yıl temel alınmıştır. 2015 yılında henüz sadece Türkiye için eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre gelir dağılımı verileri açıklanmıştır. Bu verilere göre en yüksek gelire sahip yüzde 20’lik grubun toplam gelirden aldığı pay bir önceki yıla göre 0,6 puan artarak yüzde 46,5, en düşük gelire sahip yüzde 20’lik grubun aldığı pay ise 0,1 puan azalarak yüzde 6,1 olmuştur. Bu durum argümanlarımızı zayıflatıcı değil güçlendirici etki yapar.

⁸ Türk-İş ve Disk-Ar tarafından yapılan çalışmalara göre, 4 kişilik ailenin 2014 yılı sonunda yoksulluk sınırı Türk-İş’e göre 4.014,17TL; Disk-Ar’a göre 4.057TL’dir. Yoksulluk sınırı bir ailenin zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için gerekli harcama düzeyini göstermektedir. Türkiye’de ortalama hanehalkı büyüklüğü 3,6 olduğundan 4 kişilik hanehalkı harcamaları esas alınmıştır. Rakamlar, İstanbul için düşünüldüğünde çok daha yüksek olmalıdır.

⁹ <http://blog.konutkredisi.com.tr/mayis-2014-konut-kredisi-faiz-oranlari/>. 2016 Eylül ayında 20 bankanın arasında 120 ay vadeli 100 000TL’lik kredi için en düşük aylık geri ödeme 1.400,27TL’dir ve kredinin en düşük toplam maliyeti 169.031’dir. (<http://www.hangikredi.com/kredi/konut-kredisi/sorgulama/120-ay-100000-tl-kredi>). Bu durum, analizimizde çıkardığımız sonuçları etkiler nitelikte değildir. Yoksulluk sınırı Eylül 2016’da ortalama 4.500TL civarındadır. Bu düzeyin üzerinde harcama yapabilecek aylık gelire sahip gruplara bakıldığında, kampanyalı faiz oranlarından hesaplanan aylık en düşük kredi geri ödemesini yapabilecek toplumsal kesimler değişmemektedir.

¹⁰ Büyükşehir belediyesi yasası kapsamındaki büyükşehirlerde 150 metrekaresinin altındaki konutların satışlarında uygulanacak KDV oranlarının artırılması ve bu artışın 1 Ocak 2013’den itibaren yapı ruhsatı alan inşaatlara uygulanması, 150 metrekaresinden küçük ve 2013 öncesi yapılan konutlarda yüzde 1 KDV uygulanmasına devam edilmesi de elde kalan konut stokunun satılması amacıyla çıkarılmıştır.

¹¹ <http://www.yeniemlak.com/emlak-sektoru-maliyenin-siki-takibinde-7363-emlak-haberleri>; 19.09.2016; <http://www.peragy.com/L/TR/mid/441/GYO-Sektoru.htm>; Türkiye Gayrimenkul Sektörü Raporu, TC. Başbakanlık Yatırım, Destek ve Tanıtım Ajansı, Ocak 2010, 9 <https://tr.scribd.com/document/53953790/Turkiye-Gayrimenkul-Sektoru-Raporu>.

¹² İstanbul'da Yeni Konut Sunum Biçimleri ve Orta Sınıfların Sosyo-mekânsal Yeniden İnşası (Kurtuluş, Purkis ve Alada, 2012) adlı TÜBİTAK projesinin saha araştırması sırasında görüşme yaptığımız inşaat şirketleri yöneticilerinin bir kısmı kayda geçmemesi şartıyla bu duruma işaret etmişlerdir. Bazen tek bir yatırımcının bir kerede binlerce konut aldığını belirtmişlerdir.

Kaynakça

Akçay B (2006). Avrupa Birliği Finansal Entegrasyon Sürecinde İpotekli Piyasalar: Aday Ülke Statüsünde Olan Türkiye'ye Bir Bakış. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 6 (1), 19-47.

Akçay B (2011). Integration of Residential Mortgage Markets of Turkey and the European Union in Light of Recent Regulation in Turkey. *Housing Finance International*, 4, 23-31.

Aşıcı M (2016). Sermayenin Verimli Kullanımında İnşaat-Sanayi Çelişkisi. *Kalkınmada Anahtar Verimlilik Dergisi*, TC Bilim, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü Yayını, 326, <https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/news/sermayenin-verimli-kullaniminda-insaat-%E2%80%93-sanayi-celiskisi/2244>. Son erişim tarihi, 05.08.2016.

Balaban O (2011). İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifi. *Birikim Dergisi*, 270, 19-26.

Batmaz E Ş, Emiroğlu K ve Ünsal S (2006). *İnşaatçıların Tarihi Türkiye'de Müteahhitlik Hizmetlerinin Gelişimi ve Türkiye Müteahhitler Birliği*. Ankara: Türkiye Müteahhitler Birliği Yayını.

Baysal C U (2012). *Türkiye'nin Kentsel Dönüşüm Politikaları Karşısında Barınma ve Konut Hakkı*. Yeşil Düşünce Derneği, Kent Politikaları Dizisi. <http://web.yesildusunce.org/raporlar/>. Son erişim tarihi: 19.11.2016.

BDDK, (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu) (2015). Türk Bankacılık Sektörü Temel Göstergeleri. BDDK: Veri ve Sistem Yönetimi Daire Başkanlığı. https://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/TBSSGG/15175tbs_temel_gostergeler_aralik_2015.pdf. Son erişim tarihi, 10.09.2016.

Business (12.07.2016). Konut Fiyat Artışında İstanbul Dünya Üçüncüsü. <http://www.businessht.com.tr/emlak/haber/1265392-konut-fiyat-artistinda-istanbul-dunya-ucuncusu>. Son erişim tarihi: 17.10.2016.

Capital (2014). Stok Fazlası Lükste mi? <http://m.capital.com.tr/emlak/konut/stok-fazlasi-lukste-mi-haberdetay-11191>. Son erişim tarihi: 18. 11.2016.

Cumhuriyet (02.01.2015). Yoksulun Evine El Koyup Satacaklar. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ekonomi/177589/Yoksulun_evine_el_koyup_satacaklar.html. Son erişim tarihi: 18.11.2016.

Çoban A N (2012). Cumhuriyetin İlanından Günümüze Konut Politikası. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67 (3), 75-108.

Dalkılıç B ve Aşkın M (2016). Gayrimenkul ve Konut Sektörüne Bakış, Emlak Konut GYO Raporu, Ocak. http://www.emlakkonut.com.tr/_Assets/Upload/Images/file/2016-Ocak-Konut-Raporu.pdf. Son erişim tarihi, 18.11.2016.

Dincel G (2015). Büyüme Bağlamında İnşaat Sektörü. Türkiye Sanayi ve Kalkınma Bankası, Araştırma Raporu, Ocak. http://www.tskb.com.tr/i/content/2342_1_TSKB_BuyumeBaglamindaInsaatSektoru_Ocak2015.pdf. Son erişim tarihi, 08.08.2016.

DİSK-AR (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Enstitüsü). <http://disk.org.tr/2014/12/disk-ar-acilik-siniri-1283-yoksulluk-siniri-4057-tl/> . İstanbul: 3.12.2014. Son erişim tarihi: 10.10.2016.

Dünya (16.12.2014). Evlerimizi Bekleyen Üç Önemli Risk. <http://www.dunya.com/sectorler/sigortacilik/evlerimizi-bekleyen-uc-onemli-risk-haberi-265929>. Son erişim tarihi: 21.08.2016.

EMO (Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Elektrik Mühendisleri Odası), 3194 Sayılı İmar Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı. http://www.emo.org.tr/ekler/4a4deb11804b1ba_ek.pdf?tipi=2. Son erişim tarihi: 18.11.2016.

Fainstein S S, Hoffman L M ve Judd D R (2003). Making Theoretical Sense of Tourism. İçinde: Lily M. Hoffman, Susan S. Fainstein ve Dennis R. Judd (der). *Cities and Visitors*, Oxford: Blackwell.

Gürlelel C F (2006). *Gayrimenkul Sektörü ve İstanbul İçin Öngörüler 2015*. (GYODER) Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı Derneği Yayını. <http://www.gyoder.org.tr/yayinlar/araştırma-raporlari>. Son erişim tarihi: 21.07.2016.

Güzelşarı S (2009). Kamu Özel Ortaklıkları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. İçinde: Barış Övgün (der), *Kamu Yönetimi Yapı İşleyiş Reform*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 598, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 5, 43–77.

Hamnett C ve Shoval N (2003). Museums as Flagships of Urban Development. İçinde: Lily M. Hoffman, Susan S. Fainstein ve Dennis R. Judd (der). *Cities and Visitors*, Oxford: Blackwell.

Harvey D (1981). The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis, İçinde: Michael Dear ve Allan J Scott (der), *Urbanisation and Urban Planning in Capitalist Society*, Londra ve New York: Methuen Co.&Ltd.

Harvey D (1985). The Geopolitics of Capitalism. İçinde: Derek Gregory ve John Urry (der), *Social Relations and Spatial Structures*. Londra: Macmillan.

Purkis S (2016). İstanbul'da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 91-111.

Harvey D (1989). From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism, *Geografiska Annaler* B. 71: 3-17.

Hürriyet (19.04.2016). İstanbul Konut Fiyatı Artışında Dünya İkincisi. <http://www.hurriyet.com.tr/istanbul-konut-fiyati-artisinda-dunya-ikincisi-40091382>. Son erişim tarihi. 17.10.2016.

İSKİ (İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi). 2016-20 Stratejik plan. İstanbul: İSKİ. http://www.iski.gov.tr/web/assets/SayfalarDocs/faaliyetraporlari/faaliyetraporu/pdf/stratejik_plan_2016_2020.pdf. Son erişim tarihi: 22.09.2016.

Karasu K (2009). Kamu Özel Ortaklığı: Sözleşme Sisteminin Genelleşmesi, İçinde: Barış Övgün (der), *Kamu Yönetimi Yapı İşleyiş Reform*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayın No: 598, Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 5, 79-91.

Kazgan G (1969). "Türk Ekonomisi İçinde İnşaat Yatırımlarının Yeri" Başlıklı Tebliğ Üzerine Düşünceler. Mimarlar Odası-Mimarlık Semineri-Eleştiri: 5.

Keleş R (2007). İnsan Hakkı Olarak Barınma Hakkı ve Kentsel Dönüşüm. İçinde: Berrin Ceylan Ataman (der), *Güncel Sosyal Politika Sorunları, Cahit Talas Anısına*, Ankara: A Ü SBF Yayınları, 429-443.

Kepekçi Y ve Yentürk N (2009). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kessler G (1949). İstanbul'da Mesken Darlığı Mesken Sefaleti, Mesken İnşaatı. Çev. E Zadi, *Arkitekt* (209-210), 131-134.

Keyder Ç (1990). İktisadi Gelişme ve Bunalım. İçinde: İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der), *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge Yayınları, 310-321.

Kösemen C (1969). Türk Ekonomisi İçinde İnşaat Yatırımlarının Yeri, Mimarlar Odası-Mimarlık Semineri-Bildiri: 5.

Kuban D (1995). Menderes ve İstanbul. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, Cilt 5.

Kurtuluş H (1999). *The Roles of Çiftlik on the Formation of the Metropolitan Fringe in the Expansion of Istanbul Metropolitan Area*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: ODTÜ.

Kurtuluş H, Purkis S ve Alada A (2012). *İstanbul'da Yeni Konut Sunum Biçimleri ve Orta Sınıfların Sosyo Mekansal Yeniden İnşası*. Ankara: TÜBİTAK Araştırma Projesi Raporu No. 110K061.

Nakithaber.com (26.05.2016). Eva Gayrimenkul/Yazıcı: İstanbul'da Markalı Konut Projeleri 2015'te %23 Arttı, Eva Gayrimenkul/Yazıcı: İstanbul'da Markalı Konut Projeleri 2015'te %23 Arttı . Son erişim tarihi: 18.11.2016.

Osmay S (1998). 1923'den Günümüze Kent Merkezlerinin Dönüşümü. İçinde: Yıldız Sey (der), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 139-154.

Öztürk Ö (2010). *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları: Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*. Sosyal Araştırma Vakfı, İstanbul.

Purkis S (2008). *Turizmle Kalkınma ve Kentlerin Kimlik Arayışları: Marmaris Örneği*. Marmaris Ticaret Odası Ekonomi Yayınları III, Marmaris.

Purkis S (2014). Hukuka Aykırı Yasalar Yoluyla Mekan Üzerinden Pervasız Birikim, *Eğitim Bilim Toplum*, 12 (46), 136-163.

Scott A J (2007). *The Urban Land Nexus and the Stat*. Londra ve New York: Routledge.

Sey Y (1998). Cumhuriyet Döneminde Konut. İçinde: Yıldız Sey (der), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 273-300.

Smith N (1982). Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 58 (2), 139-155.

Smith N (1986). Gentrification, the Frontier, and the Restructuring of Urban Space. İçinde: Neil Smith ve Peter Williams (der), *Gentrification of the City*, Boston, Londra, Sydney: Unwin Hyman.

Smith N ve Williams P (1986). From 'Renaissance' to Restructuring: The Dynamics of Contemporary Urban Development. İçinde: Neil Smith ve Peter Williams (der), *Gentrification of the City*, Boston, Londra, Sydney: Unwin Hyman.

Şenyapılı T (1978). *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

TBB (Türkiye Bankalar Birliği) Tüketici Kredileri ve Konut Kredileri Konsolide Raporu <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>. Son erişim tarihi, 27.09.2016.

TCMB (Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası) (2014). Mayıs Finansal İstikrar Raporu.

Tekeli İ (1994). *The Development of Istanbul Metropolitan Area: Urban Administration and Planning*. İstanbul: IULA-EMME (İstanbul: Kent Basımevi).

Tekeli İ (1996). *Türkiye'de Yaşamda ve Yazında Konut Sorununun Gelişimi*. T.C. Başbakanlık TOKİ Konut Araştırmaları Dizisi: 2, Ankara: ODTÜ Basım İşliği.

TOBB (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği). <http://www.tobb.org.tr/Sayfalar/AnaSayfa.aspx>. Son erişim tarihi, 19.08.2016.

Purkis S (2016). İstanbul'da İnşaat Odaklı Birikimin Durdurulamayan Yükselişi: Konut Fazlasına Karşın Artan Konut Açığı. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 91-111.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2013). Seçilmiş Göstergelerle İstanbul 2013. Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS). Haber Bülteni, 2015, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, Haber Bülteni, 2010, 2015, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Sıralı Yüzde 10'luk ve Yüzde 20'lik Gruplar İtibarıyla Yıllık Hanehalkı Kullanılabilir Gelirin Dağılımı, 2006-2015, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). İstatistiklerle Aile, Hanehalkı Tiplerine ve Büyüklüklerine Göre Hanehalkı Sayısı, 2014-2015, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). İstatistiklerle Aile, İllere ve Hanehalkı Tiplerine Göre Hanehalkı Sayısı 2014-2015, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Nüfus ve Konut Araştırması 2000, 2011, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Yapı İzin İstatistikleri ve Değişim Oranları, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). İnşaat Ciro ve Üretim Endeksleri, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Konut Satış İstatistikleri, Haber Bülteni, 2012, 2015, 2016, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Konut Satış İstatistikleri, Haber Bülteni, Eylül 2016, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Konut Satış İstatistikleri İpotekli ve Diğer Ayrıntısında İllere ve Yıllara Göre Konut Satış Sayıları, 2013-2016, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). Konut Ruhsat ve Yapı İzinleri İstatistikleri, Ankara: TÜİK.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). İlk ve İkinci El Ayrıntısında İllere ve Yıllara Göre Konut Satış İstatistikleri, Ankara: TÜİK.

TÜRK-İŞ (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu). Şubat 2015 Açlık ve Yoksulluk Sınırı, Haber Bülteni. Ankara: 26 şubat 2015. <http://www.turkis.org.tr/dosya/y2JF5cN3HuEV.pdf>. Son erişim tarihi: 10.10.2016.

Türkün A, Ünsal B Ö ve Yapıcı M (2014). İstanbul'da 1980'ler Sonrasında Kentsel Dönüşüm: Mevzuat, Söylem, Aktörler ve Dönüşümün Hedefindeki Alanlar. İçinde: Asuman Türkün (der), *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 79-139.

Türkün A (2014). Sonuç. İçinde: Asuman Türkün (der), *Mülk, Mahal, İnsan: İstanbul'da Kentsel Dönüşüm*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 391-436.

Yalçıntan M C, Çalışkan Ç O, Çılgın K ve Dünder U (2014). İstanbul Dönüşüm Coğrafyası. İçinde: Ayfer Bartu Candan ve Cenk Özbay (der), *Yeni İstanbul Çalışmaları: Sınırlar, Mücadeleler, Açılımlar*, İstanbul: Metis Yayınları, 47-70.

Zukin S (1995). *The Cultures of Cities*. Oxford: Blackwell.

'Güney Sosyolojisi'nin Yükselişi ve Türkiye'de Sosyoloji İçin İfade Edebileceği Anlamlar¹

Ercüment Çelik, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,
e-posta: ercumentcelik@gmail.com

Özet

Sosyal bilimlerin uluslararasılaşmasına bir Güney bakış açısı sunan bu makale, ilk önce Güney'e yönelik kavramsal yaklaşımları ele almaktadır. Güney'i, tipik bir Kuzey-Güney ikileminin ötesine geçerek ve Güney'in dünya ölçeğinde bir sosyal bilim anlayışını yaratmadaki rolüne odaklanarak anlamaya çalışmaktadır. Bunu takiben, sosyal bilimlerin ve özellikle sosyolojinin Güney'de yükselişine atf yapan radikal tasavvurlara değinmektedir. Burada, Jean ve John. L. Comaroff'un "Avro-Amerika'nın hızlı bir şekilde Afrika'ya doğru evrilmesi" ve Michael Burawoy'un "Amerikan Sosyolojisi'ni Güney Afrikalılaştırmak" biçiminde ifadesini bulan radikal söylemlerinin üzerinde durulmaktadır. Bir sonraki bölümde makalenin odak noktası olan Güney Sosyolojisi, Jean ve John. L. Comaroff, Raewyn Connell ve Michael Burawoy'un çalışmalarını inceleyerek ele alınmaktadır. Bu bölümde altı çizilen ve tartışılan başlıca konular şunlardır: Güney'den teoriye yapılan çağrı, dünya sosyolojisinde Kuzey ve Güney arasındaki hegemonik ilişki ve bunun eleştirisi, dünya sosyoloji tarihinin mitik yazımını aşma ve Connell'in sunduğu alternatif bir tarih anlayışı, Güney Afrika Sosyolojisi ve Burawoy'un "sosyolojik ve siyasi tasavvurun diyalektiktiği yaklaşımı, Burawoy'un Güney 'İçinde' Sosyoloji, 'Güney'in Sosyolojisi ve Güney 'İçin' Sosyoloji ayrımı. Güney Afrika Sosyolojisi'ni de tanıtmaya çabasında olan bu çalışma, Türkiye Sosyolojisi'nde bazı sorun alanlarını belirlemeyi ve Güney Sosyolojisi'nin Türkiye Sosyolojisi için ne anlam ifade edebileceğini tartışmaya açmayı amaçlamaktadır. Bu tartışmada, Kuzey'e teorik, metodolojik, epistemolojik ve kurumsal bağımlılık, yerelle sosyal bilimcinin ilişkisi, araştırma gündemleri, akademik özgürlük, sosyoloji eğitimi ve kurumsal gelişimi konuları üzerinde durulmaktadır. Bu makalede ayrıca, dünya sosyolojisindeki hegemonik ilişkiyi kırma potansiyeli taşıyan Güney Sosyolojisi'ne ve Güney'de teoriye yapılan çağrıya Türkiye'den kulak verilmesinin, Türkiye sosyolojisi ve sosyal biliminin geleceği açısından önemli imkanlar sunabileceği öne sürülmektedir. Bu anlamda yazar, Güney Sosyolojisi'ne bakışta öne çıkan "Güney'den ya da Çevre'den öğrenme" ve dünya ölçeğinde "karşılıklı öğrenme"nin önemini vurgulamaktadır. Türkiye'de sosyologların ve sosyal bilimcilerin Güney'deki toplumlara, bu toplumların sosyal bilimini ve sosyal bilimcilerini, bilimsel yayınlarını, bu toplumlardaki araştırma gündemlerini ve araştırma yöntemlerini ne kadar tanıdığını ve tanıttığını sorunsallaştıran yazar, "Güney hattında öğrenme"yi bir öneri olarak sunmakta ve bunun Türkiye gibi toplumlarda sosyoloji ve genel anlamda sosyal bilimlerin gelişimi açısından öncelik ve aciliyet arzettiğini düşünmektedir. Son olarak, "Güney hattınca öğrenme"nin nasıl mümkün kılınabileceği ve Türkiye sosyal bilimleri ve bilimcilerinin bunun içerisinde nasıl yer alabileceğini tartışan yazar, bunun Türkiye Sosyolojisi ve sosyal bilimine katkı sunabileceğini ileri sürmektedir. Türkiye

Sosyolojisi'ndeki sorun alanlarını belirlemenin yanında, bir vizyon yaratma çabasına da ihtiyaç olduğunu vurgulayan yazar, bu makalede sunulan öneriye eleştirilerin, buna yönelik ve bunu aşan tartışmaların gelişmesine önem vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Güney, güney sosyolojisi, Güney Afrika, Türkiye sosyolojisi, güney hattında öğrenme.

The Rise of 'Southern Sociology' and Its Possible Meanings for Turkish Sociology

Abstract

Offering a Southern perspective on the internationalization of the social sciences, this article first discusses the conceptual approaches to the South by focusing on its role in creating a social science on a world scale. Afterwards, it points out two radical imaginations, which refer to the rise of sociology in the South: Jean and John. L. Comaroff's statement of "how Euro-America is evolving towards Africa" and Michael Burawoy's statement of "South Africanizing U.S. Sociology". Southern Sociology is discussed in the next section on the bases of Jean and John. L. Comaroff's, Raewyn Connell's and Michael Burawoy's works. The main issues highlighted in this part include: the call to theory in the South, the hegemonic relationship between the North and South in the social sciences, Connell's alternative history of sociology, South African Sociology, Burawoy's approach to the dialectic of "sociological imagination" and "political imagination", and his distinction between Sociology *in* the South, Sociology *of* the South and Sociology *for* the South. Furthermore, it aims to identify some of the problems in Turkish Sociology and to open up debate for what Southern Sociology could mean for Turkish Sociology. This discussion focuses on the following issues: theoretical, methodological, epistemological and institutional dependency to the North, engagement of the sociologists and social scientists with the local, research agendas, academic freedom, sociology education and its institutional development. The author suggests that call to Southern Sociology may mean a lot for the future of social sciences in Turkey. In this sense, the article highlights the ideas of "learning from the South or the periphery" and "mutual learning" on a world scale. The author problematizes the degree of knowledge of social scientists in Turkey about the societies in the South, their social sciences and social scientists, academic publications, research agendas and research methods. Then, he suggests that "*learning across the periphery*" may have priority and urgency for the development of sociology and social sciences in societies like Turkey. Finally, it is discussed how "*learning across the periphery*" could be made possible and how Turkish social sciences and scientists could take part in this process. The author emphasizes the need to efforts towards creating a vision in addition to identifying problems in Turkish sociology and gives value to the criticism of this proposal and further debate on this issue.

Keywords: The south, southern sociology, South Africa, Turkish sociology, learning across the periphery.

Giriş

Sosyal bilimlerin uluslararasılaşmasının hız kazanmasıyla birlikte bu sürecin sosyolojik analizine yönelik ilgi de artmıştır. Özellikle son on yılda yapılan çalışmalarda, üzerinde mutabakatın sağlandığı temel nokta, uluslararasılaşmanın eşitsiz ve hegemonik bir şekilde gerçekleşmekte olduğudur (Alatas, 2003; Connell, 2007; Kuhn ve Weidemann, 2010). Bilgi üretim sürecinde küresel Kuzey ve Güney arasındaki eşitsizlik ve bu eşitsizliğin Kuzey’de üretilen bilginin dünyanın her tarafına tek yönlü aktarımıyla desteklenmesi ve sürekli hale getirilmesi, eleştirilerin temel kaynağı olmuştur. Bu bağlamda, bir yandan modernite ve Avrupamerkezcilik eleştirisi, (Bhambra, 2007; Chakrabarty, 2000, Rodriguez, Boatcă ve Costa, 2010) diğer yandan da teorik ve sosyolojik bilgi üretiminin küresel Güney’den hızla yükselişi, (Burawoy 2010a; Connell, 2007; Comaroff ve Comaroff, 2012) bu alandaki en güncel çalışmaların odak noktası olmuştur. Bu iki yönden gelen çalışmaların sunduğu eleştirilerin ve alternatiflerin vurguladıkları konulardan birisi, Güney’den ya da “Çevre’den öğrenme”nin gerekliliğidir (Burawoy, 2010a ve 2010b; Connell, 2007). Bir diğeri ise, sosyal bilimlerde küresel işbölümü ve akademik bağımlılığın kırılmasının zorunluluğu (Alatas, 2003) ve bununla ilişkili olarak da bir karşı-hegemonya oluşturmanın mümkün olduğudur (Burawoy 2010a; Keim, 2011). Üçüncü bir husus ise, dünya ölçeğinde bir sosyal bilimin “çok-merkezli” algılanması (Rehbein, 2010) ve “karşılıklı öğrenme”nin dünya ölçeğinde bir sosyal bilim için büyük bir önem arz etmesidir (Connell, 2010). Sosyal bilimlerin uluslararasılaşmasına bu tür bir bakış, ayrıca bu sürecin tabandan gelen pratikle birlikte yürümesi ve sosyologların “profesyonel sosyoloji” ve “halk sosyolojisi” (public sociology) faaliyetlerinin birbiriyle diyalog içerisinde olmasına önem vermektedir (Burawoy, 2010a ve 2010b).

Bu tartışmalar temelinde, bu makalede ilk önce, ‘Güney’ kavramının literatürde nasıl ele alındığı ve ‘Güney’i nasıl anlamamız gerektiği üzerinde durulacaktır. Bununla ilişkili olarak Güney Sosyolojisi’ni tanımak ve anlamak çabasıyla Jean ve John. L. Comaroff (2012), Raewyn Connell (2007; 2010) ve Michael Burawoy’un (2010a ve 2010b) güncel çalışmaları üzerinde durulacaktır. Özellikle Comarofflar’ın ve Burawoy’un çalışmalarında değindiği Güney Afrika Sosyolojisi de kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır. Bunu takiben, Türkiye Sosyolojisi’nde bazı sorun alanları belirlenmeye çalışılacak ve Güney Sosyolojisi’nin Türkiye’de sosyoloji için ne anlam ifade edebileceği tartışılacaktır.

(Küresel) Güney’e Kavramsal Bakışlar

‘Güney’ kavramı, 1970’lerde ekonomik ve politik hedeflere ulaşmakta güçlük çeken kapitalist ya da sosyalist toplumları tasvir etmek için kullanılan

kavramlarla iç içe geçmiş bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Arif Dirlik'e (2007: 12-17) göre, Güney burada büyük bir ölçüde 'Üçüncü Dünya'ya tekabül etse de onunla özdeş değildir. Güney kavramı, Dünya Bankası Başkanı Robert McNamara'nın 1977'de kurduğu ve Almanya Başbakanı Willy Brandt'ın yönettiği Brandt Komisyonu'nun 1980 yılında yayınlanan raporu ile popülerleşmiştir. Komisyon'un yayınladığı, Güney'in modernleşmesi için Kuzey'den Güney'e büyük ölçekli sermaye aktarılmasını teşvik eden bu raporun başlığı (*North-South: A Programme for Survival*) "Kuzey-Güney"i taşımaktadır. İlk olarak Alfred Sauvy'nin 1952'de kullandığı 'Üçüncü Dünya' kavramı ise önceden sömürgeleşmiş ve yeni-sömürgeleşmiş dünyayı, kapitalizmin ve sosyalizmin modernleşen dünyalarından ayırmayı amaçlamıştır. Modernleşmeye giden bu iki yoldan birinin seçilmesini öneren bu bakışa, 1955 yılında Bandung Konferansı'na katılan Güney'li ülkeler bir 'üçüncü yol' bakışı getirmişlerdir. Sömürgecilik ve emperyalizm sonrasında Stalinist bir sosyalizme düşmeden kapitalizmden kurtuluşu destekleyen bu bakış, 1960'larda Üçüncü Dünya'daki ulusal kurtuluş hareketleri açısından büyük önem taşımıştır.

'Küresel'in 'Güney'e eklenmesinin ise 1990'larda gelişen küreselleşme söylemi ile ilişkili olduğu tahmin edilebilir. Dirlik (2007: 13) buna ilişkin özellikle Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı UNDP'nin 2003 yılında başlattığı 'Bir Küresel Güney Oluşturmak' (*Forging a Global South*) başlıklı projeye dikkat çekmektedir. Yeni bir kalkınma paradigması olarak öne sürülen bu projeye göre Kuzey'den yardım beklemek yerine, Güney'deki ülkeler birbirleriyle işbirliği yapmalı ve 'güney-güney' işbirliği içerisinde Güney'in bir bütün halinde kalkınmasını amaçlamalıdır.

Bu anlamda, Güney'in 'Üçüncü Dünya'dan farkı, bu ikisinin öncelikle farklı tarihsel dönem ve bağlamların ürünleri olduklarıdır. Sosyalist 'ikinci Dünya'nın yok oluşu ve geride tek bir hegemonik gücün, neoliberalizmin kalması bu tarihsel bağlamı ve 'Güney'i kullanmanın farkını açıklamaktadır. Bununla beraber, 1990'larla beraber kalkınmanın coğrafyası yeniden şekillenmiş ve 1970'lerde ifade edilen Güney veya 'Üçüncü Dünya'dan daha farklı bir bileşim ve dağılım oluşmuştur (Dirlik, 2007: 15). López'in (2007: 1) belirttiği gibi, küresel Güney, postkolonyalden ayrılmakta ve 'postküresel' bir söylem içinde, küreselleşmenin bir kriz ve gerilemeye uğradığı bir dönemin ürünü olarak yeniden doğmaktadır. López'e göre, küresel Güney, küreselleşme ve neoliberalizmin madunlarının, ortak olarak paylaştıkları durumu, karşılıklı olarak birbirlerini tanımalarını göstermektedir. Dirlik'in marjinalleşme üzerine kurduğu Kuzey-Güney anlayışında da, Kuzey uluslararası sermayenin yollarına tekabül ederken, Güney, coğrafi bir ayırım olmaksızın, dünyanın marjinalleşmiş yoksullarını adlandırmaktadır. Dirlik gibi Mohanty'e (2003: 505) göre de bu

yaklaşım, coğrafi olmaktan ziyade metaforik bir yaklaşımdır. Bu, gelişmiş ülkelerinin (Avustralya ve Yeni Zelanda dışında) gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerin kuzeyinde olduğu şeklinde yapılan coğrafi bir ayırım değildir. Ayrıca, 'zenginler' ve 'yoksullar' arasında ayırım yapma girişiminde bulunan metaforik bir yaklaşım olduğu için de siyasi bir anlamı ve değeri vardır.

Güney'deki toplumların benzerliklerine kısaca değinmek gerekirse, ilk başta birçoğunun sömürgeciliğin tarihsel deneyimini yaşamış olmaları gelmektedir. Elbette ki bu hala devam eden bir ekonomik, politik ve sosyal (aynı zamanda ırksal) bir marjinalleşmeyle ilişkilidir. Bunun sürekliliğine ve güncelliğine işaret eden bir diğer nokta ise neoliberalizmin tecrübesinin de benzer bir şekilde yaşanmakta olduğudur (Dirlik, 2007: 15-16). Dolayısıyla, neoliberalizm karşıtı mücadeleler de Güney'de birbiriyle birleşmektedir.

Küresel ayrımları tanımlamaya çalışan Doğu-Batı, Gelişmiş-Az gelişmiş, Metropol/Merkez-Çevre, Kuzey-Güney gibi kavramların ne kadar değişken, kaygan ve oturmamış olduğu konusunda hemen hemen bütün yazarlar hemfikirdir. (Comaroff ve Comaroff, 2012; Connell, 2007; Dirlik, 2007; Mohanty, 2003). Yalnız, Hardt ve Negri'nin (2000) iddia ettiği gibi küreselleşme çağında bu tür sınır çizmelerin artık geride kaldığı görüşüne de sert bir şekilde karşı çıkmaktadır. Connell'a (2007: 212) göre bu tür ayrımlar dünya ölçeğinde bir sosyal bilim için mutlak gereklidir. Bunu inkar etmek, süreklilik teşkil eden zengin ve yoksul arasındaki küresel eşitsizliği yok saymaktır. Bu bakışı destekleyen Arrighi, Silver ve Brewer'e (2003: 4) göre de sanayileşme konusunda Kuzey ve Güney arasında her ne kadar birbirine yakınlaşma görülse de, gelir ve refah konusunda bu gerçekleşmemektedir. Dolayısıyla, Kuzey-Güney ayrımı, bugünkü küresel dinamiklerin temel bir boyutu olarak kalmaktadır. Epistemolojik olarak, 'Güney' ve 'Çevre' arasında nasıl bir farklılık olduğu açık olarak izah edilmese de, bu makalede değinilen Connell ve Burawoy'un çalışmalarında hem 'Güney' hem de 'Çevre' aynı anlama gelecek şekilde değişmeli olarak kullanılmıştır. Connell (2007: 212) yukarıda bahsedilen ikilemler içerisinde Kuzey-Güney ve Metropol-Çevre'yi kullanmayı tercih ettiğini belirtmiştir.

Vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, 'Güney'i' indirgemeci bir şekilde tanımlamaktan ziyade onu 'ilişkisel' bir bakış açısından anlamak gerektiğidir. Bu da 'Kuzey' ile olan ilişkisi içerisinde yapılabilmektedir (Comaroff ve Comaroff, 2012: 47). Güney'in Kuzey ile bağlantılı bir tarih okumasıyla nasıl marjinalleştirilmiş olduğu da bu bağlamda ele alınabilir (Bhambra, 2007). Bu ilişkisellik bir taraftan 'merkezdışı' (ex-centric) bir yeri tanımlamaktadır. Bir diğer deyişle, Güney verili herhangi bir anda ne ifade ederse etsin, her zaman Avro-Amerika'nın dışında bir yeri tarif etmektedir (Bhabha, 1994: 6). Diğer taraftan

da yerkürenin iki tarafının nasıl birbiriyle daha sık eklemlendiği bu ilişkisellik üzerinden açıklanabilir. Günümüz dünya düzeninde özellikle ekonomilerin nasıl birbirine bağlı olarak işlediği ortadadır. Ama daha kayda değer bir bakış açısı ise, günümüzde “Kuzey’in içinde daha fazla Güney olduğu ve Güney’in içinde de daha fazla Kuzey olduğu”dur (Comaroff ve Comaroff, 2012: 46). Bugün, birçok Güney ülkesinin, özellikle kalkınma ve gelişmişlik ölçeğinde merkeze ya da Kuzey’e doğru kaydığı söylenebilir. Bunun yanı sıra bu zamana kadar Güney’e atfedilmiş olan yoksulluk ve sefaletin, marjinalleşme ve yabancılaşmanın Kuzey’deki ülkelerde ne kadar yaygınlaştığı da kanıtlanmıştır (Krotz, 2005).

Özetleyecek olursak, bu ilişkisellik içinde “‘Güney’, dünyanın bütününe açılan bir pencere olmaktadır” (Comaroff ve Comaroff, 2012: 47). ‘Güney’in, Güney Sosyolojisi içerisindeki kullanımı da nihayetinde dünya ölçeğinde hegemonik olmayan bir sosyoloji kurma hedefiyle örtüşmektedir. ‘Kuzey-Güney’ ikileminin kullanılması bu iki bileşen arasındaki hegemonik ilişkiyi asla meşrulaştırmamakta, aksine bizzat bunlar arasındaki eşitsizlikleri yok sayma ve meşrulaştırmaya karşı durmaktadır.

Güney’den Öğrenmeye Dair Radikal Tasavvurlar

Comaroff ve Comaroff’un bahsettiğimiz Güney anlayışı, sosyal bilimlerin ve özellikle sosyolojinin Güney’de yükselişine atıf yapan radikal ve provokatif tasavvurları içermektedir. *Theory from the South* (Güney’den Teori) adlı kitaplarının alt başlığı Avro-Amerika’nın nasıl Afrika’ya doğru evrildiğini göstermektedir. Çalışmalarında, Güney’deki bölgelerin günümüz dünyasının en dinamik ekonomik ve kültürel bölgeleri arasında olduklarını öne sürmektedirler. Bir yandan Hindistan, Brezilya, Güney Afrika gibi Güney’deki ulus devletler güçlenen ekonomileriyle kendi hudut bölgelerini aşır metropolü kolonize ederken, diğer yandan Kuzey’deki birçok ülke gittikçe artan borçlanma, özelleştirme, yolsuzluk, etnik çatışma ve diğer krizlerle yüz yüze kalmakta ve Güney’e atfedilen birçok özellikleri barındırarak güneye doğru evrilmektedir (Comaroff ve Comaroff, 2012: 14). Yalnız burada daha önemli olan, Comaroff ve Comaroff’un Güney’de sosyal bilimlerin yükselişine, Güney Afrika Eğitim Bakanı’nın sosyal teori ve eleştirel yeteneklerin gelişimi üzerine yaptığı bir çağrıyla işaret etmesidir. Güney Afrika’da sosyal bilimlerin gelişimine dair uzun soluklu bir programı hedefleyen İnsan ve Toplum Bilimleri Bildirgesi’nin 2011 yılında yayınlanması ile ilgili açıklamasında Bakan Blade Nzimande, sosyal teorinin (Apartheid’ı yaşamış) bir toplumun nasıl işlediğini anlamakta ne kadar merkezi bir rol oynadığını belirtmiş ve teorinin toplumsal dönüşümde tekrar yerini alması gerektiğini vurgulamıştır. Bunun yanında, gelişmiş ülkelerde üretilen teorinin tüketicileri olma pozisyonundan kurtulmanın ve sosyal teorinin bizzat

aktif üreticileri olmaları gerektiğinin altını önemle çizmiştir (aktaran Comaroff ve Comaroff, 2012: epigraf). Comaroff ve Comaroff'un dikkat çektiği nokta, teoriye ve eleştirel yeteneklere Güney'den yapılan bu çağrının, Kuzey'de siyasi sınıfların rahatsız edici bir şekilde entelektüellik ve eleştirelilik karşısı bir eğilim gösterdiği bir zamanda yapılmasıdır. "Eleştirelliği, teorileştirmeyi desteklemek, geleceğin tarihini bugünün tarihinden farklı kılmak için kaçınılmazdır. İşte bu yüzden de Kuzey'de de teoriye dönmeye ihtiyaç vardır ve işte bu yüzden de Avro-Amerika hızlı bir şekilde Afrika'ya doğru evrilmelidir" (Comaroff ve Comaroff, 2012: 48).

Güney Afrikalı olan, hem A.B.D hem de Güney Afrika'daki üniversitelerde çalışan Comarofflar'ın çalışmalarında Güney Afrika'nın öne çıkmasının bir tesadüf olmadığı bir diğer radikal tasavvurdan da anlaşılabilir. Böylesi bir tasavvur ise A.B.D.'de California Üniversitesi Berkeley'de sosyolog olan Michael Burawoy'dan gelmektedir. Amerika Sosyoloji Derneği'nin 2003 yılındaki toplantısında yaptığı konuşmada Burawoy (2003), "Amerikan Sosyolojisi'ni Güney Afrikalılaştırmak" gerektiğini ileri sürmüştür. Bunun ilk nedeni, Güney Afrika Sosyolojisi'nin Apartheid'a karşı verilen mücadeleden koparılamaz olmasıdır. Sosyologlar, otoriter bir devleti ortadan kaldırmak için birlik olmuşlardır. Bunun yanı sıra, Güney Afrika Sosyolojisi, sosyologların toplumdaki sorunlarla yakından kurdukları ilişkilerle özgünleşmiştir. Etnik ve ırkçı ayrımcılıkla mücadele, emek hareketi, özelleştirme karşısı hareketler, AIDS, şiddet, ülkeyi yöneten Üçlü İttifak (Afrika Ulusal Kongresi-ANC, Güney Afrika Komünist Partisi- SACP ve Güney Afrika Sendikalar Kongresi-COSATU) ve daha birçok konuyla doğrudan ve derin bir ilişki kurmuşlardır. Burawoy, bu örneği vermekle 'Çevre'den (ya da 'Güney'den) öğrenebileceğimizi, dolayısıyla da 'halk sosyolojisi'nin kendi toplumumuzda ne ifade ettiği konusunda sosyologlar olarak ciddi bir şekilde düşünmemiz gerektiğini vurgulamaktadır. Amerikan sosyoloji camiasında bu çağrılar yankı bulmuş ve son yıllarda toplumsal hareketlerle sosyologların ilişki kurmasında bir artış görülmüştür.

Güney Sosyolojisi'ne İlk Adım

Avustralyalı sosyolog Raewyn Connell'in 2007 yılında yayınlanan *Southern Theory* (Güney Teorisi) başlıklı kitabı, küresel Güney'de sosyal bilim ve teorisinin üretimine açılan uzun yolda ilk kilometre taşı olarak görülmektedir. Connell, metropol diye adlandırdığı hakim Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dışındaki toplumlarda üretilen sosyal teorinin küresel düzeyde demokratik bir şekilde tanınması ve kabul görmesi gerektiğini ileri sürdüğü bu eserinde, çoksesli ve kapsayıcı bir dünya sosyal bilimini tartışmaktadır. Hakim olan sosyal bilimin dünyayı, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan görüldüğü şekliyle resmettiğini, küresel Kuzey'deki teorisyenlerin bütün dünyada sosyal bilimcilerin tasavvuruna ve öğrencilerin okuma listelerine hükmettiğini ileri sürmektedir (Connell, 2007:

4-5). Kuzey Teorisi, evrensellik iddia ettiği, hep merkezden bir okuma yaptığı, Güney'deki teorisyenlere yönelik sürekli bir dışlama ve temizleme yaptığı için suçludur (2007: 44-48). Buna karşın yine de küresel Güney bilgi üretmekte ve toplum anlayışı geliştirmeye devam etmektedir. Connell (2007: 87-192), dünyanın periferisinden gelen sosyal teorinin değişen dünyamızı anlamaktaki açıklama gücünü göstermeye çalışmaktadır. Bu teorileri, yerli/endojen bilgi ve Afrika Rönesansı; İslam ve Batı hakimiyeti; bağımsızlık, otonomi ve kültür; ve iktidar, şiddet ve kolonyalizmin acısı olmak üzere dört grupta incelemektedir. Bunu yaparken de Güney'den gelen birçok bilim insanını örnek vermektedir ve böylesine devasa bir kaynağın hakim sosyal bilim tarafından nasıl hiçe sayıldığını göstermeye çalışmaktadır. Bunların içinde modern sosyal bilimin doğuşuna denk gelen İranlı al-Afgani, sanayileşmekte olan Latin Amerika'dan Raul Prebisch, devrimci İran'dan Ali Shariati, postkolonyal Benin'den Paulin Hountondji, günümüz Hindistan'ından Veena Das ve Ashis Nandy, Afrika'daki yerli bilgi bakışını geliştiren Akinsola Akiwowo ve daha niceleri vardır. Connell, birbiriyle bağlanmış küresel bir bilgi sistemi içerisinde Güney'den gelen bakış açılarının rolünü göz önünde bulundurmaktadır. Güneydekiler, sadece bir araştırma nesnesi değil, teorinin kurucularıdır; onların bilme dayanakları ve buldukları yer ve zemin önemlidir.

Connell'ın dünya ölçeğinde yeni bir sosyoloji oluşturmayı amaçlayan çalışmalarındaki temel iddialarından birisi de hala sosyoloji ders kitaplarında baskın olan, sosyoloji tarihinin mitleştirilmiş versiyonunun ötesine geçmemiz gerektiğidir. Sosyoloji, Durkheim, Marx ve Weber'in klasik metinleriyle doğmamıştır. Başlangıcında da modernitenin ve sanayi toplumunun bir bilimi değildir (Connell, 2010: 40). Sosyoloji tarihine damgasını vuran üç temel evreye değinen Connell'in, birinci evresi Comte Sosyolojisi'ne denk gelen 'Birinci Marka Sosyoloji'dir. Bu evredeki sosyoloji 19.yüzyılın son dönemlerindeki büyük emperyal güçlerin ana şehirleri ve üniversitelerinde doğmuştur. Entelektüelin merkezi, küresel metropol olarak kalmaktadır. Sömürgeleştirilmiş dünya, ilerleme teorisi için esas veri kaynağıdır. Bu bağlamda "ilkellik" gibi bir kavramsallaştırma, toplumsal gelişmenin erken evrelerini temsil eden bir yer olarak görülmektedir. Bu da hakim sosyoloji anlatısının kendisini meşrulaştırması bakımından yaşamsal bir önem taşımaktadır. Dolayısıyla sosyoloji ile emperyalizm arasında başından beri çok sıkı bir ilişki vardır (Connell, 2007: 5-9).

Bu sosyoloji, 1920'lerde bir kriz noktasına erişmiştir. Avrupa'da yükselen yaratıcılık, Faşizm ve Stalinizm ile imha edilmiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde olaylar farklı bir gelişme göstermiş ve Connell'in 'İkinci Marka Sosyoloji' dediği bir girişim Comte Sosyolojisi'nin yerini almıştır. Bu, küresel metropolün toplumu

üzerine odaklanan bir disiplindir. Metodoloji alanında oldukça yaratıcı olmuştur; örneklemli anketler, istatistiki analizler, davranış ölçümleri, şehir etnoğrafyası, sözlü tarih araştırmaları bunlardan birkaçıdır. Teorik olarak ise, farklılaşma sorunları, düzensizlik ve toplumsal uyuşma, eşitsizlik, sosyalleşme ve sapkınlık ile ilgilenmiştir. Connell'a göre işte bu dönemde sosyolojinin 'klasikleri' ve 'kurucuları' aranmaya başlanmış ve 1970'lerde sosyolojinin 'baba, oğul ve kutsal ruh'u, Marx, Weber ve Durkheim, modern sanayi toplumunun bilimini meşru kılmak için atanmışlardır (Connell, 2010: 41). Avrupa'ya, faşizme karşı savaş sonrası yeni bir şekliyle dönen bu sosyoloji, Soğuk Savaş bağlamında bütün dünyaya ihraç edilmiştir. Amerikan devleti, şirketleri ve onların kuruluşları eliyle planlı ve genellikle de başarılı bir şekilde, Amerikan ekonomi ve sosyal bilim modeli, 1950 ve 1960'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerdeki üniversitelerde teşvik edilmiş ve beslenmiştir. "Birinci Marka Sosyoloji", ilerleme modelinde metropolle çevre arasındaki ilişkiden doğrudan bahsederken, 'ikinci Marka Sosyoloji' bu ilişkiyi entelektüel bir tema olarak gizlemiş, fakat metropoliten hegemonyayı kurumsal yapıları içine iliştiirmiştir" (Connell, 2010: 41).

Amerika'da doğan bu sosyolojinin, birkaç nesil boyunca uyguladığı pratik, eleştiri, buluşlar ve yarattığı rekabet ile anlaşılır bir şekilde yüksek bir bilgi ve gelişmişlik seviyesine ulaştığı kabul edilmelidir. Connell'e göre bundan dolayı metropol, çevredeki entelektüeller için büyük bir varlıktır. Kaynaklar metropolde toplanmıştır; trendler metropolden çıkmaktadır; şöhret-paye metropolde verilmekte ya da verilmemektedir. Daha önemlisi, çevredeki değişik bölgeler birbirleriyle metropol üzerinden iletişim kurmaktadır. "Bu trafığe tamamen eşitsiz bir değişimin hakimiyetinde mi girmek zorundayız?" (Connell, 2010: 46) sorusunu yönelten Connell, Afrikalı filozof Hountondji'nin (2002) belirttiği sömürgeci modelin hala izlendiğinin altını çizmektedir: Veri toplama ve bilimin pratik uygulaması çevrede yapılmaktadır, fakat önem taşıyan teorileştirme basamağı ise metropolde gerçekleşmektedir. Bu düzen ve gidişi değiştirmek öncelikle çevrenin entelektüel üretimine katılma istekliliğini gerekli kılmaktadır.

Connell bu görüşlerini Kuzey'deki sosyologlarla paylaştığında, karşılaştığı ilk soru, 'Güney Sosyolojisi'nde sözünü ettiğiniz literatür bizim (Kuzey'de) şimdiye kadar bildiklerimize ne katmaktadır?' olmuştur. Metropolün neler öğrenmesi gerektiği, aslında, çevredeki değişik bölgelerin metropole gözünü dikmeyi bıraktığında neler öğrenmesi gerektiği konusunda Connell'ın verdiği ilk yanıt, Güney'deki sosyal bilimcilerdir. Çok çeşitli sorunlar üzerine ve çoğunlukla da farklı üsluplarla çalışan kişileri, sosyal bilimcileri, okuyuculara, meslektaşlara, öğrencilere tanıtmaktır. İkinci yanıt, çevrenin toplumsal analizinde öne çıkan konuları ve sorunları göstermektir. Bu konular, aslında, metropolün sosyal biliminde merkezi değillerdir, hatta kimi zaman sesleri kesilmiştir. Bu konuların

arasında sömürgeciliğin kendisi ve bağımsızlık sonrası dünya ölçeğindeki baskı ve marjinalleşme vardır. Bundan başka post-kolonyal toplumsal düzendeki kırılmalar, toprağın toplumsal yapıdaki önemi, çevrede yeni toplumsal aktörlerin doğuşu gibi örnekler verilebilir. Connell'a (2010: 48) göre bu bir araştırma gündemi değildir, ama dünyanın hemen hemen her yerindeki entelektüellerin zaten var olan çalışmalarından metropolün öğrenmesi gereken zengin konu ve meseleleri adlandırmaya sadece bir başlangıçtır.

'İkinci Marka Sosyoloji' Connell'a göre, hala güçlü bir kurumsallaşmaya sahip olmasına ve hala üretken olmasına rağmen entelektüel bir güç olarak 1970'lerden beri düşüşe geçmiştir. Küresel bir bilgi sistemi modeli olarak olanaklarının sonuna erişmiştir. Bütün dünyada neoliberal rejimlerin, bilim ve yüksek öğretimin kontrolünü sıkıca tuttuğu bir dönemde, sosyal bilimler ve özellikle sosyoloji yeni gündemler ve kültür içinde yeni roller bulmalıdır. Bu rol, zaten görünür bir vaziyettedir ve sosyal bilimin kendi esasında var olan, yani, toplumun örgütlü ve gelişen bilgisidir. İktidar çıkarları ve ayrıcalıklarına esir olmamanın alternatifi, bir demokratikleşme rotasını izlemekten geçmektedir: "Sosyal bilim, kitle toplumlarında ve küresel ölçekte demokratik süreçlerin işlemesi için gerekli olan, toplumun kendi bilgisinin merkezi bir parçası haline gelebilir" (Connell, 2010: 49). Kısacası, Kuzey-Güney arasındaki ilişkiyi ve bunun sosyal bilim alanındaki yansımalarını demokratikleştirmek gereklidir.

İşte bütün bu bahsettiğimiz amaçlar için de Connell'a göre bir 'Üçüncü Marka Sosyolojisi' oluşturulmalıdır. Bu yeni sosyoloji, en temel özelliğiyle, metropolitan bir hegemonya olmadan "karşılıklı öğrenme" süreci olarak kurulan bir bilimdir (Connell, 2010: 48,49). Karşılıklı öğrenme, küresel Kuzey-Güney arasında tekyönlü bir bilgi aktarımının yerini almalıdır. Bu tarz bir öğrenme, sadece metropolde değil, küresel olarak her yerde üretilen bilgiyi içine alan bir eğitim ve ders programının, sosyoloji eğitimine dahil edilebileceğini varsaymaktadır. Karşılıklı öğrenmedeki değiş-tokuş her iki tarafın da öğrenebilmesini sağlamaktadır. Bu da kapalı sistemlerden farklı olarak, bilgi sistemlerinin özeleştirici yapma kapasitesiyle ve kendini değiştirebilmesi temelinde gerçekleşmelidir. Elbette ki, pratikte bunu gerçekleştirmekte güçlüklerle karşılaşılacaktır. Gelişmekte olan ülkelerde, birçok alanda olduğu gibi sosyal bilim öğretiminde de kaynak sıkıntıları vardır. Neoliberalizmin üniversiteler üzerindeki etkisi, eleştirel düşünceden çok pazarlanabilir ve satılabilir bilgiyi üretmek baskısını getirmektedir. Bunun yanı sıra dünyanın birçok ülkesinde siyasi ve dini kontroller de nelerin söylenebilir, yayınlanabilir ve araştırılabilir olduğu konusunda kısıtlamalar getirmektedir. Connell'e göre işte bütün bunlardan dolayı da 'Üçüncü Marka Sosyoloji' oluşturmak kaçınılmazdır.

Güney Sosyolojisi'nde Siyasi ve Sosyolojik Tasavvur'un Diyalektiği ve Güney Afrika Örneği

Connell'in bu yaklaşımı, benzerlikleri ve farklılıklarıyla Michael Burawoy'un çalışmalarında da ele alınmıştır. Connell gibi Burawoy'da Güney'den ya da Çevre'den öğrenmenin üzerinde durmaktadır. Connell'dan farklı olarak Güney Afrika örneğini ön plana çıkararak Burawoy'un son çalışmaları, kendisinin popülerleştirdiği 'halk sosyolojisi'ni içermekle birlikte bunun ötesine gitme ve bir 'Güney Sosyolojisi'ni titizlikle tanımlama girişimi olarak görülebilir. Bunu da Güney Afrika'nın önde gelen sosyologlarından Edward Webster'a armağan olarak yazdığı bir makalesinde (2010a) sunmuştur. Toplumsal dönüşümü, analizinin merkezine koyan Burawoy'a (2010a: 2) göre:

Wright Mills'in, kişisel sorunların toplumsal sorunlara dönüşüyle açıkladığı '*sosyolojik tasavvur*' (sociological imagination), toplumsal dönüşümün bir garantisi değildir. Toplumsal dönüşüm, buna ek olarak, akademinin ötesindeki grupların, örgütlerin ve hareketlerin kolektif ve işbirliği içindeki pratikleriyle yoğrulmuş bir '*siyasi tasavvur*'u (political imagination) gerektirir. Güney Sosyolojisi'nin büyümesi, siyasi ve sosyolojik tasavvurun diyalektiğine dayanmaktadır.

'Güneyli Yeldeğirmeni' diye adlandırdığı Webster'ın akademik ve halkla içiçe olan yaşamının birbirinden ayıramayacağını gösteren Burawoy, onun sosyal, siyasal ve ekonomik meselelerle ilgilenmesi ve bunları da müthiş bir entelektüel çalışmaya dönüştürebilmesine önem vermektedir. Webster, etrafındaki akademisyenler, öğrenciler, toplumsal hareketler ve sendikaların hem sosyolojik tasavvurlarını hem de siyasi arzularını ateşlemiştir. Toplumsal dönüşümün çalkantısında üniversite ve toplumun geneli arasında bir akışkanlık içerisinde Webster'ın üstlendiği sorumluluk, Burawoy'e (2010a: 3) göre sadece Güney'de olmasa da Kuzey'de çok nadir görülen bir durumdur ki çoğunlukla yaşamsal ve ağır bireysel riskleri beraberinde getirmektedir. Burawoy'un analizini daha iyi anlamak için Güney Afrika Sosyolojisi'nin içinde geliştiği koşullara kısaca değinmekte fayda var.

Güney Afrika'da 1948 yılında kurulan ırkçı Apartheid rejimine karşı verilen geniş çaplı toplumsal mücadeleler 1970'lerde önemli bir boyut kazanmıştır. Apartheid'a karşı en ciddi işçi ayaklanmalarının başında gelen 1973 yılındaki Durban Grevleri, akademisyenlerin bu ayaklanmayı anlamak için aynı ciddiyette bir çabaya girmesini sağlamıştır. Beyaz sendikalara üyelik hakları olmayan ve henüz toplumsal bir güce dönüşemeyen siyah işçilerin kendi örgütledikleri bu grevler, bir anda bütün ülkeye yayılmış ve Apartheid rejimini ciddi ölçüde tehdit etmiştir. İşte bu 'Durban Anı'dan sonra siyah işçileri örgütlemenin ırkçı rejimi

yıkmadaki öncü rolünü fark eden akademisyenler, bir yandan bu ayaklanmaların sosyolojik analizini yapmaya, diğer yandan da bu işçilerin kendi deneyimlerinden öğrenmelerini sağlayacak ve siyah işçi hareketini örgütlemekte işleve sahip olacak kurumları kurmaya koyulmuşlardır. Bu süreçte Webster ve arkadaşlarının 1973 yılında kurdukları işçi eğitimi merkezi, Endüstriyel Eğitim Enstitüsü'nün (*Institute for Industrial Education*) bu grevlerin analizini içeren raporu Güney Afrika'da Endüstri Sosyolojisi'nin ilk kurucu metni olarak kabul edilmektedir. Bu enstitünün faaliyetlerinin genişlemesiyle 1974 yılında da Güney Afrika Emek Bülteni'nin (*South African Labour Bulletin*) yayınlamasıyla bu alandaki sosyolojik metinler artış göstermiştir. Bu çalışmaların özelliği, Ari Sitas'ın (2004) 'birlikte sosyoloji' olarak tanımladığı şekliyle sıradan (siyah) işçilerle diyalog ve işbirliği içerisinde gelişmiş olmasıdır. Bu faaliyetler sendikalardan, siyasi partilere kadar bu dönemdeki bütün toplumsal hareketlerle iç içe gelişmiştir. Siyasi ve normatif olarak görülebilirler de sosyoloji disiplininin kurumsallaşmasını ve yeni çehresini belirlemişlerdir. "Özgürleşmenin sosyal bilimi" kavramsallaştırmasıyla Webster'in (1982) eleştirel sosyoloji bakışı, Apartheid sistemi içerisindeki bilim adamlarının statükosunu bozmuş ve toplumdaki özgürleşme hareketi ile akademik faaliyetlerin içiçeliğine meşruluk kazandırmıştır. Webster'a (1982: 8-9) göre, "entelektüel ve işçi sınıfının [ve Apartheid sistemi altında ezilenlerin] reel pratik mücadelesi arasındaki mesafe ne kadar çoksa, entelektüelin toplumun genelinde sorulan sorulara yanıt verme kabiliyeti de o kadar zorlaşacaktır; bir diğer deyişle entelektüelin toplumsal sorumluluğunu yerine getirmesi mümkün olmayacaktır". Kısacası, Webster'ın bahsettiği 'özgürleşmenin sosyal bilimi', toplumdaki maddi ve manevi gerçekliklerimizin maskesini düşürerek, onu yaşadığı şekliyle göstermek, toplumdaki sağduyuya ve statükoya eleştirel bir bakışı uyandırmak ve bilgimizi toplumdaki çoğunluğun yaşadığı pratik faaliyetlerle bağlantılandırmaktır.

Bu bağlam içerisinde Burawoy'un, Webster'ın Johannesburg'daki Witwatersrand Üniversitesi'nde 1983 yılında kurduğu ve bugün hala yürürlükte olan Çalışma Sosyolojisi Programı (SWOP) üzerinden geliştirdiği analiz daha iyi anlaşılabilir. Bu analizde Burawoy, Webster'ın farklı faaliyet kollarını nasıl birleştirdiğini göstermektedir. Webster öncelikle SWOP gibi bir kurum yaratmış, bu kurumda değişen siyasi durumu anlamaya yönelik ya da toplumun acil sorunları ile ilgili bir araştırma gündemi geliştirmiştir. Bunu yaparken de fikirlerini halka açmış, çeşitli gruplarla tartışmış ve onlarla beraber araştırmalarını biçimlendirmiştir. SWOP'un meşhur 'Pazar Kahvaltıları' bu ilişkiyi mümkün kılan bir platform olmuştur. Ayrıca devlet kurumlarına, sendikalara ve diğer birçok kuruma politika üretmeye yönelik projeler gerçekleştirmiştir. İşte bütün bu kolların birbiriyle bağlantısı Burawoy'a (2010a: 5) göre 'siyasi tasavvur'u oluşturmaktadır ve bu

bağlantılılık, kökleşmiş bir sosyolojik işbölümünün bulunduğu Kuzey’de çok nadir görülmektedir. Webster’in sosyolojik tasavvur ile siyasi tasavvuru bir araya getiren bu yel değirmenini, Burawoy (2010a: 19) Güney Sosyolojisi’nin ayırıcı özelliği olarak nitelemektedir.

Webster’in bu faaliyetlerini siyasi ya da normatif diyerek küçümsemek yanlış olacaktır, çünkü çalışmaları hem toplumsal dönüşüme hem de sosyoloji disiplininin dönüşümü ve kurumsallaşmasına yönelik olmuştur. Bu girişimleri uluslararası boyuta da ulaştırmıştır. Burawoy’un Webster’in hayatını ve çalışmalarını kaleme alması bir tesadüf değildir. Webster’la birlikte Ari Sitas, Rob Lambert gibi Güney Afrikalı sosyologların Uluslararası Sosyoloji Derneği ISA kapsamındaki yönetici konumları ve çalışmaları, ISA’nın ve özellikle Emek Hareketleri Araştırma Komitesi’nin uzun yıllar süren Kuzey Amerika ve Avrupa hakimiyetini kırmış ve bu yapıları daha kapsayıcı ve küresel bir vizyon enjekte etmiştir. Webster ve arkadaşlarının çalışmaları Kuzey Sosyolojisi üzerinde de etki göstermiştir. Webster, Lambert ve Beziudenhout’un (2008) ortak bir eseri, Amerikan Sosyoloji Derneği’nin Emek Çalışmaları birimince 2009’da yılın en iyi kitabı ödülüne layık görülmüştür.

Güney ‘İçinde’ Sosyoloji, ‘Güney’in Sosyolojisi ve Güney ‘İçin’ Sosyoloji

Burawoy bu makalesinde, Webster’in kişisel örneğinde bir analizin ötesine geçerek bu tür bir faaliyetin Güney için de genelleştirilebilirliğini ve Güney’de oluşan bu sosyolojiyi Kuzey’de kurulan sosyolojiden ayırmanın ne olduğunu sorgulamaktadır. Emin olarak söyleyebildiği ilk özellik, Kuzey sosyolojisinin hakim bir işbölümü ile kurulduğu ve bu işbölümü içerisinde sosyologların her şeyden önce profesyonel rolleriyle tanımlandığı ve barikatlarını sadece üniversite sınırları içinde kurdukları gerçeğidir. Araştırma programları ise bununla ilişkili olarak dış etkilere dayanıklı içsel bir mantığı izleme eğilimindedir (2010a: 19,20). Bunun ötesinde, Burawoy’un bu makalesinde odaklanması gereken, *Güney ‘İçinde’ Sosyoloji*, *‘Güney’in Sosyolojisi* ve *Güney ‘İçin’ Sosyoloji* arasında yaptığı ayırmadır.

Güney ‘İçinde’ Sosyoloji, basitçe, evrensel olarak sunulan ve Güney’e aktarılan Kuzey Sosyolojisi’dir. (Burawoy, 2010a: 21). Burawoy burada Connell’in (2007) Güneyli teorisyenleri tanıttığı kitabına atf yaparak Kuzey Teorisi’nin indirgemeci homojenleştirmesine karşı duruşunu önemsemektedir. Fakat bu düşünceleri Güney’de yaşamının dışında neyin ‘Güneyli’ yaptığının açık olmamasından dolayı Connell’i eleştirmektedir. Connell bu kişilerin düşüncelerini içinde buldukları toplumun o anki gerçekleriyle ilişkilendirememektedir (Burawoy, 2010a: 21). Bu yüzden Burawoy, Connell’dan farklı olarak ‘Güney’in Sosyolojisi’ ayırımı yapmaktadır. Bunu tanımlarken başvurduğu ilk yol, Webster’in Kuzey

teorisi ile kurduğu ilişkisidir. Webster, Kuzey teorisini Güney’de uygulamış ama farklı bir anlam kazandığını göstermiştir. Bir yerde muhafazakar olan, diğer yerde radikal olabilmektedir. İşlevselci çatışma teorisini ve sendikaların anlaşmazlıkları yönetebildiği ve şiddeti sınırlandırdığı fikrini alıp, Apartheid’in sendika karşıtlığını sorgulamıştır. Ayrıca, Kuzeyli teorilerin Güney Afrika’ya uygulandığında ne kadar yanlış olduğunu göstermiştir. Örneğin, Latin Amerika’da demokrasiye geçiş süreçlerini açıklamak için uygulanan geçiş teorisinin Güney Afrika gerçeğini yanlış açıklayacağını, bunun aksine sınıf savaşı ve sınıf tavizinin öneminin altını çizmiştir (Burawoy, 201a: 21,22). Burawoy’un Webster örneğine daha birçok Güney Afrikalı sosyolog da eklenebilir. Örneğin Johann Maree (1982), Alman Robert Michels’in (1915) sendikaların büyüdükçe ve karmaşık yapılara döndükçe oligarşik olacağını savunan “oligarşinin demir yasası” teorisini, Güney Afrika’da 1970’lerde gelişen siyah işçilerin bağımsız sendikalarına uygulamıştır. Bu sendikaların oligarşik ilk evrelerine rağmen büyüdükçe ve güçlendikçe demokratikleştiklerini göstererek, bu Kuzey teorisini başaşağı çevirmiş ve Güney Afrika’da geçersizliğini kanıtlamıştır.

Kuzey teorilerini ayrı ayrı mütalaa etmenin dışında, Güney’in Sosyolojisi’ni açıklayan bir başka özellik de Güney Afrikalı sosyologların kendi toplum dinamiklerinden yeni kavramlar ve teoriler de üretmiş olmalarıdır. Örneğin, 1980’lerde Güney Afrika Sendikalar Kongresi COSATU’nun işçilerin işyeri ve ücret temelli klasik mücadelelerini toplumun genelinde gelişen siyasal ve toplumsal hareketlerle ve işçilerin işyeri dışındaki yaşam alanlarındaki mücadeleleriyle birleştirerek geliştirdiği strateji, Webster (1988) tarafından geliştirilen ‘toplumsal hareket sendikacılığı’ kavramıyla açıklanmaktadır. Hollanda’dan Waterman (1988) ile eşzamanlı olarak farklı koşullar içinde geliştirilen bu kavram bugün dünya ölçeğinde bir yeni sendika teorisinin gelişmesinde merkezi bir rol oynamaktadır.

Kuzey teorisikle böyle bir ilişki kurmanın daha yolun sonu olmadığını ve bunun bir diğer sosyolojiye, Güney ‘için’ Sosyoloji’ye ilerlemek yolunda gerekli olduğunu düşünen Burawoy, bu üçüncü ayrımını şöyle tarif etmektedir: “‘Güney ‘için’ Sosyoloji’, Güney’in belli bir sosyolojisiyle yetinmeyen, evrenselliğe doğru kendi adını atan bir sosyolojidir. Güney’i, Güney’in çıkarlarını herkesin çıkarları olarak sunan ve gelişmekte olan bir karşı-hegemonya ile bağlayan bir teoridir” (Burawoy, 2010a: 22). Burawoy, böyle bir sosyolojinin örneklerini Latin Amerika’da doğan Bağımlılık Teorisi veya Hindistan kaynaklı Maduniyet Çalışmaları’nda bulabileceğimizi belirtmektedir. Her ikisi de Kuzey’de üretilen teorileri dahil etmiş, ama bunu Güney’in duruş açısından yapmıştır. Webster, Lambert ve Beziudenhout’un (2008) değişik ülkelerde piyasalaştırmaya karşı işçi sınıfı tarafından verilen belli tepkileri inceleyen *Grounding Globalization*

adlı kitaplarında da bunu gerçekleştirdiklerini öne sürmektedir. Güney Kore, Avustralya ve Güney Afrika'yı birleştiren, hem Kuzey'e hem de Güney'e hitap eden bu çalışma, Burawoy'a göre, Kuzey tarafından domine edilen bir dünya düzeni içerisinde Güney'in yerini teorize etmeye yönelik büyük bir adımdır. Piyasa köktencilliğini, simgesel metaları ve karşı hareketi, tarihsel ve ulus ötesi bir karşılaştırmayla bir araya getiren Polanyici teorik çerçeveleri, "Güney için Sosyoloji"ye zemin sağlamaktadır. Buradan hareketle tanımını tamamlamaktadır: "Güney 'için' Sosyoloji, dünyanın bütün bölgelerinden gelen teorileri seçici bir şekilde kucaklayan ve böylece Kuzey ve Güney'in körleştirici somutlaştırılmalarını eriten, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da olduğu kadar Avrupa ve Kuzey Amerika'daki sosyologları da heyecanlandıran, ama siyasi özünü ve bağlamını asla unutmayan bir sosyolojidir" (Burawoy, 2010a: 23).

Buradan anlaşılıyor ki Connell ve Comarofflar'ın çalışmalarında olduğu gibi Burawoy'un da ulaşmak istediği, küresel ya da dünya ölçeğinde bir sosyolojidir ve bunun için Güney Sosyolojisi'nin önemi ve rolünü göstermektedir. Burawoy'un benzer bir çalışmasında (2010b: 64) bunlara ek olarak belirttiği bir nokta da küresel bir sosyolojinin tabandan yükseltilmesidir. Bundan kastettiği, bir yandan ulusal sosyoloji rejimlerinin önemi, diğer yandan da sosyolojinin ve sosyologların ulusal ve uluslararası düzeyde sivil toplumla olan bağını kurması ve sürdürmesidir. Böyle bir proje, Amerikan ve Avrupa sosyolojisini göz ardı etmek anlamına gelmemektedir; onları kendi güçlerinin bilincinde olarak, büyük ölçekte küresel Güney'den yayılan, fakat sadece Güney'le sınırlı kalmayan, güçlü halk sosyolojileriyle diyaloga geçmeye ve bunlardan esinlenme ihtiyacına uyumlanmaya zorlamaktır.

Türkiye Sosyolojisi'nin Tarihsel Birikimi

Buraya kadar tartıştığımız Güney perspektifli bir yaklaşımın Türkiye Sosyolojisi'nin gelişimin süreciyle ilişkisi nasıl kurulabilir? Böyle bir çabaya girerken Türkiye'de sosyolojinin bütün tarihini ele almak bu makalede mümkün olmasa da, sosyolojinin doğuş aşamasından itibaren çeşitli dönemlere işaret etmekte fayda var. Connell'in (2010) sosyolojinin metropolde doğuş koşullarına dair yaptığı açıklama, Türkiye Sosyolojisi'nin doğuş aşaması için de geçerli görünmektedir. Çelebi'nin (2008: 678,679) belirttiği üzere, 19. yüzyılın sonlarında Batı Avrupalı entelektüeller dünya tarihini kendilerine göre okudukları bir dönemde, evrimcilik, organizmacılık ve pozitivist epistemoloji anlayışlarıyla evrensel doğruları keşfettiklerini iddia ederek modern toplumu inşa etmenin yollarını belirlemişlerdir. Bu inşayı gerçekleştirmek için ise sosyoloji bilmek ve devleti ele geçirmek gerekmektedir. Bu ortamda kendilerine en çok başvuru sosyologlar başta Emile Durkheim olmak üzere Fransız

sosyologlarıdır. Türkiye’de sosyolojinin doğum aşamasına denk gelen bu dönemde, Emile Durkheim ve August Comte’a başvurulması bu bağlamda anlaşılır olmaktadır. 19. yüzyıl’dan Cumhuriyet Dönemi’nin başladığı 1923’e kadar, bir yandan Sultan ve çevresi, diğer yandan da Jön Türk olarak adlandırılan Türk entelektüel ve aktivistleri Osmanlı devletini, devletin kurumsal yapısını reforme etmek yoluyla yeniden güçlendirmek ve modernleştirmek için yoğun girişimlerde bulunmuşlardır. Comte’un pozitif toplum ideal tipini rasyonalize etmeye yönelik Jön Türkler, modernleşmeye engel gördükleri geçmişten koparak yeni bir toplum kurma girişimini görev edinmişlerdir. Bu entelektüel çevreden gelen Ziya Gökalp ilk Türk sosyoloğu olarak kabul edilmektedir. “Yeni devlette, Durkheim’ın organizmacı toplum modeline uygun bir millet inşası görevi onun tarafından yerine getirilmiştir” (Çelebi, 2008: 680). Türkiye’de sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen bir diğer kişi ise Prens Sabahattin’dir. Gökalp gibi Batı Avrupa kaynaklarından beslenen Prens Sabahattin, yeni toplum inşasında farklı bir yol önermiş, bir yandan Le Play’in monografi metodunun kullanılmasını önerirken, diğer yandan da adem-i merkezîyetçilik ve şahsi teşebbüs üzerinde durmuştur. Kayalı’ya (2008) göre Gökalp toplumun özgül şartlarına vurgu yaparken, Prens Sabahattin bir toplumun bir başka topluma rahatlıkla benzeyebileceğini savunmaktadır. Çelebi’ye (2008) göre Prens Sabahattin *socius*’un, Gökalp ise *polity*’nin sosyoloğudur². Türkiye sosyoloji camiasında bir yandan Gökalp’in özgün düşünceleri aranmaya çalışılmış ve basit bir Durkheim mütercimi olmadığı ve özgün olduğu iddia edilmişken (örneğin Berkes, 1936), diğer yandan bu özgünlüğün sanıldığından çok daha az olduğu da gösterilmeye çalışılmıştır (örneğin Nefes, 2013). Gökalp ve Prens Sabahattin’i birleştiren özellik ise her ikisinin de sosyolojiyi Osmanlı devletini kurtaracak bir araç olarak görmesidir (Kasapoğlu, 2005; Kayalı, 2008; Çelebi, 2008). Burada vurgulamak istediğim nokta, bahsedilen dönem üzerine yapılan çalışmalarda, bilgi kaynağının kendisini sorgulamaktan ziyade, bu bilginin ne derece doğru anlaşıldığı ve adapte edildiği (Kayalı, 2008: 33), bununla ilişkili olarak da kimin Türkiye’de sosyoloji disiplininin kurucusu olduğunun (Öncü, 1997: 114) tartışılmış olmasıdır.

Bu tartışmaların sınırlarını aşan ilginç bir sav ise Cahit Tanyol’un, yaygın olanın aksine, Türkiye Sosyolojisi’ni Ziya Gökalp ve Prens Sabahattin’den değil, Ahmed Cevdet Paşa’dan başlatmasıdır (Kayalı, 2008: 34). Bu tezin temelinde, Pîrîzâde Mehmet Sâhib Efendi’nin 18. yüzyılın ilk yarısında başladığı İbn-i Haldun’un *Mukaddime* eserinin çevirisini, Ahmed Cevdet Paşa’nın 19. yüzyılın ortalarında tamamlamış olması yatmaktadır. “Bu çalışmalar *Mukaddime* metnini Türkçeye aktarmakla kalmamış, ek bilgi verme, eleştirme ve hatalarını düzeltme gibi pek çok katkıda bulunarak dikkate değer bir *Mukaddime* yorumu oluşturmuştur”

(Yıldırım, 2006: 17). Ahmed Cevdet Paşa'yı burada dile getirmenin amacı, sosyoloji'nin kurucusu olarak üçüncü bir ismi ortaya atmak değil, sosyolojik bilginin kaynağını arayışta Avrupalı kanonun dışına çıkarak, İbn-i Haldun'a yönelmenin altını çizmektir. Bu arada şu da belirtilmelidir ki Hilmi Ziya Ülken ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun 1940'lı yıllardaki ilgisi dışında, 1970'li yıllara kadar Ahmed Cevdet Paşa ve İbn-i Haldun'a Türkiye'de sosyologlar ilgisiz kalmışlardır. Kayalı'nın (2008: 35) belirttiği gibi 1970'li yıllarda ilginin artmasının sebebi ise İbn-i Haldun'un 1970'li yılların ortalarında Avrupa'da gündeme getirilmiş olmasıdır.

Durkheim-Gökalp çizgisinin 1930'lu yıllarda dönemsel olarak kırılmasının, Hitler rejiminden kaçmak zorunda kalan Alman akademisyenlerin, İstanbul Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde göreve getirilmesiyle başladığı iddia edilebilir (Sayar, 1998; Çelebi, 2008). Gerhard Kessler ile birlikte sosyoloji eğitiminde Max Weber ve özellikle Ferdinand Tönnies'in sosyolojik düşünceleri öne çıkmıştır. Kessler, bir yandan toplum-merkezli, veri-yönelimli bir sosyoloji anlayışının gelişmesine katkı sağlamışken, diğer yandan da *policy* yönelimli, uygulamalı bir sosyolojiyi benimsemiştir (Çelebi, 2008; Haenlein, 2006). Özellikle maden ocaklarında ve köylerde yaptığı alan araştırmalarıyla "sosyal politika problemlerine ilişkin olarak görüşlerini açıklamış, reformlar önermiş ve bunların hayata geçirilmesinde aktif bir rol oynamıştır" (Haenlein, 2006: 42-43).

Toplum-merkezli, veriye dayalı bilgi üretimine ağırlık veren bir sosyolojinin etkisi ayrıca, 1939 yılında Ankara'da kurulan Edebiyat Fakültesi'nde (Dil ve Tarih-Coğrafya) sosyoloji kürsüsüne Niyazi Berkes ve Behice Boran'ın atanmalarıyla yoğunlaşmıştır. Amerika'da sosyoloji eğitimi gören bu iki akademisyen, "Türkiye için çok yeni olan bir sosyoloji programı yürütürler. Teori anlatan hoca değil, sosyal yapı analizlerine odaklanan hoca olurlar" (Çelebi, 2008: 684). Bu iki sosyoloğun 1940'larda yoğun olarak yürüttükleri köy çalışmaları dönemin siyasi iktidarını rahatsız etmiş ve bunun sonucunda her iki sosyolog da komünist oldukları gerekçesiyle 1947'de görevlerinden uzaklaştırılmıştır. Ankara Üniversitesi'nde gelişmekte olan sosyoloji programının önünün bu şekilde kesilmesi, Türkiye'de üniversitelerde sosyoloji bölümlerinin kurumsallaşmasının baskın olan siyasal yapının ne kadar etkisi altında olduğunu gösteren örneklerden birisidir (Kasapoğlu, 2005: 546). Bu dönemde İstanbul Üniversitesi'nde görev yapan Hilmi Ziya Ülken ve diğer sosyologlar ise daha çok teori ve felsefe ağırlıklı çalışmalar yapmışlar, tarihi ve kültürü sorgulayan bir çizgide devam etmişlerdir (Çelebi, 2008: 686; Kayalı, 2008). 1950'lerdeki bir durgunluk döneminden sonra, 1960'larda sosyologların faaliyetleri tekrar canlanmıştır. Bu yıllarda Amerika'da doktorasını yapmış bazı sosyologlar toplum-merkezli, veriye dayalı bilgi üretimine ağırlık verirken (örneğin Mübeccel Kıray), bir kısmı da tarihi ve

kültürü sorgulayan bir diğer çizgide çalışmalarını sürdürmüşlerdir (örneğin Şerif Mardin).

Güney Sosyoloji'si ile ilişki kurmak açısından 1930-1950 yılları arasında Türkiye'de sosyolojinin gelişimine dair yapılabilecek tespitlerden birincisi, bu dönemde Durkheim-Gökalp çizgisinin kırılmış olmasına rağmen, Avrupalı kanonun sürekliliğini korumuş olduğudur. Bu bağlamda her ne kadar Faşizm'in ve İkinci Dünya Savaşı'nın sosyolojinin Avrupa'da ve Türkiye'de gelişimi üzerine bazı benzer etkileri olsa da, Türkiye'de sosyolojinin bu gelişme dönemi, Connell'in (2007) tartıştığı üzere sosyolojinin 1930'lardan 1950'lere kadarki Avrupa'daki gelişiminden farklılık göstermektedir. İkinci tespit ise aslında Connell'in sosyolojinin gelişiminin ilk evresinde bahsettiği geleneksel-modern ayrımının, Türkiye Sosyoloji'sinde Avrupa örneğinden daha da uzun bir süreklilik gösterdiğidir. Bu tespiti destekleyen durum ise, 1940'larda başlayan ve cumhuriyetin "medenileştirme misyonu"nun (Öncü, 1997: 116) parçası olan 1960'lardaki kalkınma programları çerçevesinde yoğunlaşan sosyolojik köy araştırmalarında, toplumdaki kırsal ve kentsel olan arasındaki ayrımın sürekli kılınmasıdır. Öncü'ye (1997) göre geleneksel ve modern ikilemiyle örtüşen bu ayrım ve özellikle "kırsal"ın kendi içindeki homojenliğinin kırılması, sınıfsal yapı analizlerinin arttığı 1970'lerde gerçekleşmiştir.

1950'li ve 1960'lı yıllarda sosyolojinin gelişiminde dikkati çeken unsurlardan birisi, bir yandan Behice Boran'la evrenselcilik bakışının geliştiği, diğer yandan da, farklı kollardan da olsa, Niyazi Berkes ve Baykan Sezer'le, yerelci ve özgünlükçü bir arayışın etkisini gösterdiğidir (Kayalı, 2008). Bu döneme damgasını vuran diğer gelişme ise, Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D.) ile kurulan yakın ilişkiler sonucu A.B.D.'de doktora yapanların sayısının artması ve bu akademisyenlerin özellikle yeni kurulan Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi'nin Sosyoloji Bölümlerinde göreve başlamalarıdır. 1967'de kurulan ve bu akademisyenlerin (örneğin Mübeccel Kiray) ağırlık gösterdiği Türk Sosyal Bilimler Derneği bünyesinde Amerikalı kurumlardan alınan fonlarla yapılan araştırmalar, Türkiye'de sosyoloji araştırmaları için bugün bile bir model teşkil etmektedir (Çelebi, 2008: 685). Böylece, Amerikan sosyolojisinin 1950'ler itibarıyla bütün dünyaya ihraç edildiğine dair Connell'in (2010) ileri sürdüğü tez, Türkiye örneğinde de doğrulanmaktadır. Teori ve metodoloji dışında, kurumsal olarak da bu faaliyetin gerçekleşmiş olması, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü'nün 1952'de, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin de 1957'de kurulması ile ilişkilendirilebilmektedir (Bulut ve Arlı, 2008).

1960'ların sonlarında Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika'da yükselen entelektüel radikalizmin İngiltere ve Amerika'da eğitim görmüş yeni nesil akademisyenlerce Türkiye'ye taşınması, Güney Sosyolojisi ile ilgisi açısından çok özgün gelişmelerin yaşandığı bir dönemi başlatmıştır. 1970'lerdeki kapitalist gelişme ve toplumun sınıfsal yapısının analizine yönelik sıcak teorik tartışmalar, Osmanlı ve Türkiye tarihinin o güne kadarki sunulduğu şekline eleştirel bir yaklaşım getirmiştir. Hem Türk devrimi hem de Osmanlı ve Cumhuriyet sonrası toplumun sınıfsal analizi teorik bir zemine oturmuştur. Andre Gunder Frank (1967), Samir Amin (1976), Henry Bernstein (1973) ve daha birçok entelektüelin katkılarıyla yükselen eşitsiz gelişme ve az gelişmişlik tartışmaları ve o zamanki adlandırılmasıyla "Üçüncü Dünyaçılık", ulusalcı ve Marxist olan birçok sosyoloğun ve sosyal bilimcinin ilgisini çekmiştir (Öncü,1997: 116). Osmanlı toplumsal formasyonunun feodalizme mi yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı'na mı tekabül ettiğine dair tartışmalar, 1970'li yıllarda başlayıp 1980'lere uzanan tarımda küçük meta üreticiliği ve kapitalizm tartışmalarıyla bütünleşmiştir. Bu tartışmaların da siyasi çevrelerdeki milli-demokratik devrim ve sosyalist devrim tartışmalarıyla paralel yürüdüğü görülmektedir. 1969-1970 yılları arasında Korkut Boratav ve Muzaffer Erdost'un *Emek ve Aydınlik* dergilerinde yayınlanan bir dizi tartışmasına birçok entelektüel dâhil olmuştur ve bu tartışmaların genişletilerek yayınlanması Türkiye sosyal bilimlerinde önemli bir bilgi birikimi sağlamıştır. (Boratav, 1969, 1980; Erdost, 1969, 1984; Aydın, 1987; Keyder, 1983, 1987; Pamuk, 1984). Mehmet Ecevit'in (1999) kırsal Türkiye'nin değişim dinamikleri üzerine Kent Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği doktora çalışması, küçük meta üretiminin kapitalist ilişkilerin içinde var olmasına rağmen kapitalist meta üretiminden, hem tarımda hem de sanayide bazı temel unsurları açısından farklı olduğunu göstererek, bu tartışmalara önemli bir katkı sunmuştur.

Bu dönemin en belirgin özelliklerini özetleyecek olursak, birincisi, Türkiye'de akademi ve akademi dışında olan entelektüellerin birbiriyle iletişimi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Dönemine özgü bir entelektüel kültürle yürütülen tartışmalar ayrıca bugün de hatırlarda olan *11. Tez* gibi çok özgün bir kitap dizisini de Türkiye'ye kazandırmıştır. Bu dönemde Türkiye'deki sosyal bilimcilerin faaliyetleri adeta, Burawoy'un (2010a) "sosyolojik ve siyasi tasavvurun diyalektiği" olarak adlandırdığı ilişkiyi anımsatmaktadır. İkincisi, tarımda üretim ve bölüşüm ilişkileri ve kapitalizm üzerine Avrupa akademik çevrelerinde yürütülen tartışmalara bağımlılık değil, Türkiye'ye özgü yerel koşulları analiz eden, özgün bir akademik katılım gerçekleşmiştir. Türkiye sosyal bilimcileri, Burawoy'un (2010a) tabiriyle, 'Güney'in' sosyolojisi' ve sosyal bilimini üretmişlerdir denilebilir. Daha da ötesi, Boratav'ın bu tartışmaları değerlendirdiği bir yazısında (1987: 183) bizzat kendisinin de belirttiği gibi,

“egemen üretim biçimi ve tarımda üretim ilişkileri” üzerine 1969-1970 yıllarında yapılan katkılar, bu tarihten sonra batılı Marxist yazarların başlatacağı “üretim biçimlerinin eklenmesi” tartışmasının pek çok unsurunu da içermektedir. Bu katkıların içeriği ve Batı’daki tartışmaları öncelikle birleştirilirse, bu yıllardaki yazının Türkiye sınırlarının ötesinde genel bir önem, değer ve özgünlük taşıdığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu tartışmaların *The Journal of Peasant Studies*’in birçok sayısında ele alınması ve ayrıca ayrıntılı bir şekilde Seddon ve Margulies (1984) tarafından da İngilizceye aktarılması, varılan bu sonucu desteklemektedir. Bir diğer değişle, ‘Güney için’ sosyoloji (Burawoy, 2010a) ya da dünya ölçeğinde bir sosyoloji/sosyal bilim faaliyetinin Türkiye’de de gerçekleştirilebildiğini göstermektedir. Ayrıca, Connell (2007) ve Comarofflar’ın (2012) yaptıkları çağrısı anımsatırcasına, Güney’den üretilen bilgi ve teori yok sayılmamış, aksine bunlara özel bir ilgi gösterilmiştir. Bu dönemde sadece “Üçüncü Dünya” üzerine Avrupalı ve Amerikalı akademisyenlerin ürettiği bilgi değil, bizzat “Üçüncü Dünya”lı, özellikle Latin Amerika ve Afrikalı entelektüellerin ürettiği bilgi de Türkiye’de yankısını bulmuş, “Üçüncü Dünyacılık”, hem akademik hem de siyasal bağımsızlığın önemli bir kaynağını teşkil etmiştir.

Türkiye Sosyolojisi 1980’lerde bir yandan askeri darbenin getirdiği siyasi yapının üniversitelerdeki kurduğu baskı ile diğer yandan Türkiye ekonomisinin dünya piyasalarına açılmasının/eklenmesinin getirdiği toplumsal sorunları inceleme gerekliliğiyle yüz yüze kalmıştır. Öncü’nün (1997: 116-117) altını çizdiği gibi, geleneksel akademik araştırmalar, liberalleşme süreci ve yapısal uyum programlarının Türkiye’de bölüşüm politikalarına etkisi üzerinde yoğunlaşırken, kimi kesimlerce de siyasal İslam ve etnik kimlik tartışmalarının bu liberalleşme sürecinin semptomları olarak incelendiğini göstermektedir denilebilir. Bu dönemden 1990’lara ve günümüze uzanan bir süreçte, 1970’lerin kazanımı olan “göreceli otonomi” ve “yapısal nedensellik” ten, 1980’lerin post-modern aksiyomu olan “bütün pratiklerin söylemsel karakteri” ne doğru bir yön değişimi olmuştur. Özellikle toplumun kültürel ve kimliksel dönüşümüne dair yapılan radikal tartışmalara akademinin katkısı oldukça zayıf kalmıştır. Ayrıca neoliberal politikaların uygulanmasıyla dünyada birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de bilgi, akademisyen ve üniversiteler yoğun bir piyasalaşma sürecine girmişlerdir (Nalbantoğlu, 2003; Ercan ve Korkusuz Kurt, 2011). Bu süreç, Güney Sosyolojisi çerçevesinde değinilen yazarların da üzerinde durduğu gibi hem yerel ölçekte hem de dünya ölçeğinde bir sosyolojinin gelişmesinin önünde temel bir engel olarak görülmektedir. Bu güncel gelişmelerdeki ve Türkiye Sosyolojisi’nin tarihsel birikimindeki bazı genel sorun alanlarını tespit ederek, Güney Sosyolojisi ile daha yakın bir ilişki kurmak mümkün olacaktır.

Türkiye Sosyolojisi'nde Bazı Sorun Alanları

Türkiye Sosyolojisi'nin gelişimindeki sorunlu alanlar, son yıllarda yayınlanan bazı eleştirel çalışmaların konusu olmuştur. Bu çalışmalarda üzerinde önemle durulan ilk sorun, istisnai durumların dışında Türk sosyologlarının genel anlamda seçtikleri Batılı sosyologları aktarmak eylemini tercih etmiş olmalarıdır (Kayalı, 2008: 38). Ard arda gelen kuşaklar boyunca sosyologların, ekonomik kalkınma ve kültürel modernliğin yinelenen fantazileriyle Batı'daki merkezlere seyahat etmesi, bilgi stoku yapma ritüelinin bir parçası olmuştur (Öncü, 1997: 114). Aytül Kasapoğlu, Nilay Çabuk Kaya ve Mehmet Ecevit'in, merkez-çevre ilişkisi bağlamında Türkiye sosyolojisini incelediği çalışma, merkez ve çevre arasındaki hegemonik ilişkinin Türkiye'de birçok alanda devam ettiğini öne sürmektedir (Kasapoğlu vd., 2010: 107, 108). Tartıştığımız Güney perspektifli bir bakışa uyan bir şekilde, "merkezde ya da Batı'da sosyal bilimlerde, özellikle sosyolojide meydana gelen birçok teorik ve metodolojik değişme, zamanla yerli sosyologlar tarafından adapte edilmektedir. Türkiye'de yapılan sosyolojik çalışmaların çoğunluğu Batı sosyolojisinin bir uzantısıdır ve bu çalışmalar Batılı/evrensel teorilere veri kaynağı sağlama hizmetini görmektedirler" (Kasapoğlu vd., 2010: 107, 108). Bunu destekleyen bir unsur, yurtdışında öğrenimlerini sürdüren birçok yabancı ve Türkiyeli öğrencinin kendi toplumunu çalışarak merkeze veri sağlanmasının teşvik edilmesi, bu yüzden de teoriye katkılarının çok güç olmasıdır; bir diğer değişle, Türkiye üzerine yaptıkları çalışmalarda Batılı teorileri uygulamaktadırlar. Buradan hareketle Hountondji (2002) ve Connell'in (2007) belirttikleri sömürgeci modelin Türkiye'de de devam ettiğini söyleyebiliriz.

Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit ayrıca, Türkiye'de sosyal bilimcilerin dış dünya ile ilişkilerini Akşit'in (2004a) tipolojisi üzerinden incelemektedirler. Küresel, yerel, hem küresel hem yerel olmak üzere sosyal bilimcilerin üç eğilimine değinen Akşit'e göre, birkaç Batı dilini kullanabilen küresel eğilimliler, küresel ve birinci dünya teorilerini ve bakış açılarını kullanmakta, bunlara göre bir araştırma gündemi oluşturmakta ve genelde uluslararası dergilerde yayın yapmaktadırlar. Akşit, bu bakış açılarına dayanan araştırmaların yerel ihtiyaç ve hedeflerle buluşmadığını, yerel düzeydeki entelektüel ve akademik özgürlüğü ve kurumsal bağımsızlığı sınırladığını belirtmektedir. Bunun karşı kutbunda olan yerel eğilimli sosyal bilimciler, araştırmalarını yerel/ulusal bakış açılarına dayandırmakta, yerel yayınlar yapmakta ve küreselleşmenin aksine yerelleşmeye odaklanmaktadırlar. Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit, (2010: 106,107) birçok yazara değinerek bu eğilimi özetlemektedirler. Bu gruptakiler, sosyal bilimlerin ana kavramlarının yerel/ulusal kültür ve tarihin dönüşümünden esinlenmesi gerektiğine inanmaktadırlar (Coşkun, 1991). Ertürk (1990), böyle

bir bakışın, bir içine kapanma riski taşıdığına ve sosyal bilimlerde radikal milliyetçi ve dinci eğilimlerin önünü açacağına dikkat çekerken, Akşit (2004a) ise bu tür bir yerelleşmeyi bir az gelişmişlik olarak görmekte ve karşılaştırılabilir küresel/evrensel bilgiyi tehdit ettiğinin altını çizmektedir. Akşit'in (2004a, 2004b) bunlara alternatif olarak sunduğu üçüncü eğilim ise daha melez bir karakter taşımakta, yerel sorunları çözebilmekle beraber *glokal* teorik ve metodolojik çerçeveleri uygulayarak uluslararası/küresel sosyal bilimlere katkı sunabilmektedir. Bu bağlamda sosyal bilimcinin rolü, küresel ve yerel arasında bütün aktörleri birleştiren etkileşimli araştırma alanları bulmaktır. Etkileşimli araştırmacı ve onun epistemik topluluğu, kendi toplumu ve tarihiyle uyumlu teoriler ve metodolojiler geliştirebilir.

Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit (2010: 108,109), Türkiye'de sosyolojinin gelişimine yönelik öneriler sunmayı da ihmal etmemektedirler. Bunun için her şeyden önce eleştirel yaklaşımların desteklenmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Birbiriyle çatışan görüşlere ve eğilimlere olumlu yaklaşarak, bunların aslında epistemik bir topluluk oluşturmanın dayanağı olması gerektiğini öne sürmektedirler. Bu anlamda, sosyologlar arasındaki iletişimin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Bundan başka, yerel ve küresel toplumsal oluşumların karşılaştırmalı çalışmalarının artması, ulus ötesi ve bölgelerarası araştırma programlarının geliştirilmesi bu önerilerden bazılarıdır. Bir diğer önemli vurgu ise, ulusal kurumlarca düzenlenen, yüksek bilimsel statüye sahip ve merkez-çevre ilişkilerine duyarlı toplantı ve konferansların düzenlenmesidir.

Türkiye'de sosyal bilimlerin uluslararasılaşmasını ele alan ve benzer kaygıları taşıyan bir başka önemli çalışma da Ayata ve Erdemir'e (2010) aittir. Son yıllarda Türkiye'de oluşmaya başlayan yeni bir uluslararasılaşmış akademik sınıfın oluştuğuna ve bu sınıfın uluslararası akademik yayınlardaki büyük artıştaki rolüne işaret etmektedirler. Özellikle bu sınıfla, Akşit'in de değindiği yerelleşme yanlısı sosyal bilimciler arasında ciddi bir kamplaşma yaşanmaktadır. Ayata ve Erdemir'in üzerinde durduğu önemli bir nokta, uluslararasılaşmanın niceliksel bir göstergesi olan bu sürecin aslında çelişkiler içerdiği, hem teşvik edici, hem de sınırlayıcı olduğudur. Türkiye'de sosyal bilimlerin Avrupalılaşması ve Amerikalılaşması'nın paralel yürüyen süreçler olduğunu düşünen yazarlara göre, "Türkiye'de sosyal bilimlerin Avrupalılaşması, sosyal bilimcilerin ulusal düzeydeki tecritlerini aşmaları için imkânlar sunarken, aynı zamanda bölgesel dar görüşlülüğe yol açmaktadır" (Ayata ve Erdemir, 2010: 268). Avrupa bölgesi kapsamında bir dar görüşlülüğten bahseden Ayata ve Erdemir, bunun Türkiyeli akademisyenlerin ve kurumların başka bir coğrafyayla ilişkiye girmesini önlediğini öne sürmektedirler. Bu coğrafya ise, Türkiye'nin komşuluk, tarih, siyasi, kültürel ve dil yönünden benzerlikleri ve bağları olan Orta Asya, Orta

Doğu, Kafkaslar ve Doğu Akdeniz'i içeren bir coğrafyadır. Bunların dışında, Müslüman ülkeler arasındaki ilişkiyi ve Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin gibi yükselen küresel güçlerle işbirliği olasılıklarını çok kısaca belirtmişlerdir.

Ayata ve Erdemir'in sorunsallaştırdığı çok önemli bir konu, araştırma gündemlerini kimlerin belirlediğidir. İşte bu alan Türkiye'de sosyal bilimcilerin özerk dinamiklerinin zayıflığına işaret etmektedir. Zira "araştırma gündemleri ve akademik ilgi alanları, büyük ölçüde harici veya ulusötesi bilimsel topluluklar ve onların akademik öncelikleri tarafından belirlenmektedir. Türkiyeli akademisyenler belirlenen bu uluslararası ve/veya Avrupalı araştırma gündemlerini derhal takip etmektedirler" (Ayata ve Erdemir, 2010: 282). Akşit'i destekleyen bir bakışla bu gündemlerin Türkiye toplumunun önceliklerine denk gelmediğini vurgulayan Ayata ve Erdemir, yerel eğilimli olan sosyal bilimcilerin de gündemlerini İslam, etnik gerilimler, kimlik, geleneksellik gibi birkaç alana indirgemelerini de eleştirmektedirler. Ayata ve Erdemir, bunların dışında çalışılmasına ihtiyaç duyulan ve araştırma gündemi oluşturabilecek birçok konuyu açık bir şekilde dile getirebilmektedirler. Geleneksel kırsal toplumun kırılması, kentleşme, enformel ekonomi, aile, sosyalleşme biçimleri, siyasi partiler ve iktidar yapıları gibi konular bunlara örnek verilebilir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerle işbirliği içinde de ilişkili araştırma gündemlerinin oluşturulabileceğini belirtmektedirler.

Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit'in yanı sıra Ayata ve Erdemir'in yayınlarıyla ilginç bir şekilde aynı yılda yayınlanan, *Toplumbilim Dergisi*'nin Ebru Yetişkin tarafından hazırlanan Postkolonyal Düşünce özel sayısı da konumuz bağlamında önemli sorular yöneltmektedir. Türkiye'de madun çalışmaları (subaltern studies) ile ilgili olan postkolonyal düşünceyle nasıl ilişkiler, eylemler ve düşünceler üretebileceğimiz üzerinde yoğunlaşan Yetişkin'in değindiği önemli bir soru, "bilimsel pratiklerin kavranışı ile ilgili değişimdir; yani bilgi üretimi ve bilgi kaynaklarının oluşturulmasının, sömürgeleştirilmesinin ve sömürgeleştirilmesinin tasfiye edilmesinin sorunsallaştırılmasıyla iktidar arasında kurulacak ilişkilerin analizinin yapılmasıdır" (Yetişkin, 2010: 10). Diğer yazarlar ve özellikle Ayata ve Erdemir'in de ciddi bir sorun olarak dile getirdiği akademik pratiklerin ve araştırma gündemlerinin sömürgeleştirilmesi, iktidar ve (küresel) sermaye arasındaki ilişkiyi kurmanın dışında, akademik özgürlüğe olan bir çağırışı güncelleştirmektedir. Yetişkin'e (2010: 14) göre "Türkiye'de akademik özgürlük sorusu, entelektüelin kendisini öteki olarak değerlendirmesini sağlayan unsurların üretimini sorgulamak bağlamında daha fazla ilgiye ihtiyaç duyan bir mesele olarak bizi beklemektedir. Akademik özgürlük... hakim düşünce, kurum, eylem ve ilişkileri dönüştürmeye yönelik bir üretim çağrısıdır".

Yetişkin'in madun çalışmalarını ve postkolonyal düşünceyi Türkiye'de tanıtmalarının bir önemi de postkolonyal düşüncenin epistemolojik bir kopuşa tekabül ettiği (Bhabha, 1994). Güney ile Kuzey arasındaki hiyerarşileri ters yüz eden bu düşüncenin gelişmesine paralel olarak, madun çalışmalarında Hindistan'daki elitist tarih yazımının kırılması da temel bir arayış olmuştur. E. P. Thompson ve Eric Hobsbawm gibi entelektüellerin İngiliz tarihyazımı içerisindeki 'aşağıdan tarih' yaklaşımlarıyla ortak yanlarının olması da bir tesadüf değildir. Spivak'ın dediği gibi madun çalışmaları, toplumun en alt/aşağı düzeyi üzerine düşünür. Bu yüzden de "alttakilerden/aşağıdakilerden öğrenmeyi öğrenmek" (Spivak, 2010: 61) kendisi gibi Güneyli ve Türkiyeli sosyal bilimciler için önem arz etmektedir. Bahsettiğimiz Güney Afrika Sosyolojisi'nin gelişimi, Burawoy'un Güney 'için' Sosyoloji kavramlaştırması ve burada madun çalışmalarına değinmesi, Türkiye'de sosyal bilimcilerin "aşağıdakilerden öğrenmenin" kendi toplumlarında ve kendi pratiklerinde ne anlama geleceğini düşünmelerini zorunlu kılmaktadır.

Yetişkin'in postkolonyal düşünceyi tanıtmaya çabası, aslında bilinçli ya da bilinçsiz olarak, Akşit (2004a), Ertürk (1990), Ayata ve Erdemir'in (2010) eleştirdiği yerel eğilimler meselesine farklı bir bakış üretmiştir. Postkolonyal Düşünce'yi ele alan ve bu düşünceden ne öğrenebileceğimizi düşündüren bu özel sayıda ve özellikle Mutman'ın makalesinde, yerel yaklaşımları muhafazakâr tutum ve çalışmalarla özdeşleştirmenin ne kadar yetersiz bir bakış açısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Mutman'a (2010: 125) göre, "[Edward Said ve Gayatri Spivak gibi] yazarlar dikkatle okunursa, tam da klasik milliyetçi bir konuma düşmeden emperyalizm, küreselleşme ve Avrupa-merkezcilik eleştirileri yapabilmenin zorluğu ve inceliği konusunda onlardan pek çok şey öğrenebiliriz". Güney Sosyolojisi'nin bahsettiğimiz birçok örneğinde de görüldüğü gibi yerel olanla sosyal bilimcinin angajmanı, hem epistemolojik hem de siyasi bir kopuş açısından hegemonyadan sıyrılabilmeyen önemli bir unsur olarak görülmüştür. Bu açıdan, Türkiye'de sosyal bilim camiasında yerele yönelik bakışın değişmesi için Postkolonyal Düşünce ve Güney Sosyolojisi bir olanak olarak görülebilir.

Nilüfer Göle'nin "Batı-dışı modernlik" yaklaşımı da Postkolonyal Düşünce okumalarıyla devamlılık içinde görülebilmekte ve aynı zamanda bir epistemolojik kopuşu işaret etmektedir. Burada kısaca hatırlatmak gerekirse, hem Göle'nin hem de Yetişkin'in çalışmalarında önem verdiği Postkolonyal Düşünce ve Madun Çalışmaları, Latin Amerikalı Bağımlılık Okulu gibi hegemonik ve Avrupa-Amerika merkezci bir sosyal bilimin eleştirisini yaptığı için Güney Sosyolojisi analiziyle örtüşmekte ve bu ortak zemin Connell ve Burawoy tarafından da bizzat vurgulanmaktadır. Buradan devam edersek, Avrupa-merkezci bir modernliğin eleştirisini yapan Göle, modernliğin yerel boyutta anlaşılması ve

yeniden seçici bir gözle tanımlanmasına dikkat çekmektedir. “Alışlagelmişin dışında, Batı-dışı toplumları modernliğin aynasında değil, modernliği Batı-dışı toplumların aynasında yeniden irdelemeye bir ilk adım atmayı” (Göle, 1998: 66) amaçlarken, yerel ile sosyal bilimcinin yereli çalışmasını sorunsallaştırmaktadır. “Yani Batı’nın Avrupa merkez tarihinin içinden çıkmamış bir araştırmacı kendi toplumu üzerine nasıl düşünecek, nasıl bir dil kazandıracak? Bu araştırmacı hangi teorik gözle, seçeceği verilerle Avrupa dışındakilere bakacak?” (Göle ve Sustam, 2010: 102). Göle (1998: 67), bunu yapabilmeyen koşullarını ‘Batı-dışı modernlik’ kavramına dayandırarak açıklarken, aslında Türkiye’de sosyal bilimcilerinin Güney Sosyolojisi ile nasıl ilişki kurabileceği konusunda da ipuçları vermektedir:

Batı-dışı modernlik kavramı, Batılı olmayan ülkeler arasındaki referansları yatay olarak tayin etmeye davet etmektedir; bizlere kendi deneyimlerimizi birbirimizin tarihsel deneyimlerinin ve sosyal pratiklerinin yansımada okuma fırsatı sunmaktadır; Batı’nın “ötekileri” olarak tanımlanmış, isimlenmiş, etiketlenmiş olan bu ülkelerin ancak toplumsal pratiklerinin birbirleriyle karşılaştırılması, birbirlerine tercüme edilmesi ve iletilmesi durumunda yeni bir görünürlük kazanabilecek olmaları sebebiyle de entelektüel olarak meydan okuyan bir durum arz etmektedir.

Göle’nin bu yaklaşımını da dâhil ederek, son olarak Güney Sosyolojisi’nin Türkiye’de sosyal bilimler ve özellikle sosyolojisi için ne anlam ifade edebileceği konusunda toplu bir bakış sunmakta fayda var.

Güney Sosyolojisi Türkiye Sosyolojisi İçin Ne Anlam İfade Edebilir?

Güney Sosyolojisi’nin Türkiye Sosyolojisi için ne anlam ifade edebileceği sorusunu araştırma gündemine alan bu makalenin yazarı, TÜBİTAK 2232 programı desteğiyle şuan yürütülen bir araştırma projesi geliştirmiştir. Bu araştırma projesi, iki temel soru etrafında tasarlanmıştır: Güney Sosyolojisi ile Türkiye Sosyolojisi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Güney Sosyolojisi yaklaşımlarını Türkiye’de sosyoloji disiplininin gelişim dönemlerine uygulayarak yeni bir sosyoloji tarihi okuması yapılabilir mi? Bu araştırmayı şekillendiren diğer temel sorular şunlardır:

- Türkiye’de sosyoloji disiplinde genel anlamda Avrupa ve Kuzey Amerika’da (Kuzey’de) üretilen kuramlara bir bağımlılık söz konusu mudur?
- Böyle bir bağımlılık Türkiye’de sosyoloji eğitiminde ve sosyoloji alanında yazılan doktora tezlerinde mevcut mudur?
- Türkiye’de sosyoloji alanında üretilmiş olan, ama yok sayıldığı ya da göz ardı edildiği düşünülen kavramlar ve kuramlar var mıdır?

- Türkiye’de sosyologlar, küresel bir sosyolojinin gelişmesinde hangi parametrelerin önemli olduğunu düşünmektedirler?
- Türkiye’de sosyologlar ‘Güney’i nasıl tanımlamaktadırlar?
- Türkiye’de sosyologlar Güney Sosyolojisi yaklaşımlarını ne derece tanımaktadırlar?
- Türkiye’de sosyoloji eğitiminde ders programları, okuma listeleri ve doktora tezlerinde Güney’de üretilen bilgi ve kuramlar ne derece yer almaktadır?
- Türkiye’de sosyologlar ve sosyoloji öğrencileri Güney Afrika Sosyolojisi kapsamında Güney’den neler öğrenebilirler?
- Türkiyelive Güney Afrikalı sosyologlar birbirlerinden neler öğrenebilirler?
- Türkiye’de sosyoloji alanında “yerellik” nasıl anlaşılmalıdır?
- Türkiye’de güncel ve acil toplumsal sorunlar sosyoloji alanında araştırma gündemlerine ne derece dâhil edilmektedir?
- Türkiye’de sosyoloji, sivil toplum ve toplumsal değişim arasında bir ilişki var mıdır?
- “Birlikte sosyoloji” ve “alttakilerden öğrenme” anlayışları, Türkiye’de sosyologlar için ne anlam ifade edebilir?

Türkiye Sosyolojisi’nde yukarda bahsettiğimiz bazı sorun alanları, Güney Sosyolojisi ile daha yakın bir ilişkiye girebilme ihtimalini güçlendirmektedir. Bu anlamda, bir başlangıç olarak, Türkiye sosyoloji tarihinin Connell’in yaptığı bir tarih okumasıyla yeniden okunmasının neler kazandırabileceği düşünmeye değerdir. Bu tarih okumasının, sömürgeci geçmişi olmasa da, Türkiye Sosyolojisi’nin doğuş aşamasını anlamakta faydalı olacağı söylenebilir. Bunun dışında, özellikle 1950’lerden itibaren Amerikan sosyal bilimlerinin Türkiye’de sosyolojinin gelişimini ve özellikle sosyologların pratiğini nasıl etkilediği araştırılabilir. Connell’in teorik yaklaşımının, Türkiye örneğindeki muhtemel farklılaşmaları tespit edilerek, teorik bir katkı sağlanabilir. Örneğin, Türkiye’de 1930-50 yılları arasında sosyolojinin gelişim sürecinin, Connell’in Avrupa temelli analizindeki gibi bir krize uymadığı, ama bahsettiği ilk evreyi güçlendirdiğine yönelik bir hipotezle başlanabilir. Bundan başka, 1969-1970’de başlayan ve 1980’lere uzanan tarımda üretim ilişkileriyle bağlantılı toplumun sınıfsal analizine yönelik tartışmaların ve bu dönemdeki siyasi gelişmelerin sosyal bilimlerde Amerikan etkisine rağmen nasıl yerel özellikler taşıyan farklı bir dinamik yarattığı, Connell’in Güney yaklaşımına çok önemli bir teorik katkı sağlayabilir. Kısacası, Güney Sosyolojisi perspektifli, teorik katkı gücü olan yeni araştırma alanları açılabilir.

Güney Sosyolojisi'nin gelişmesinde etkili olan modernite ve Avrupa-merkezcilik eleştirisinin 1990'lardan beri Türkiye'de de yaygın olarak yapıldığı varsayılabilir. Bu konuda birçok yayının yanında örneğin, bu çalışmaların birçoğunu bir araya getiren *Doğu Batı Dergisi*'nin *Avrupa, Doğu Ne? Batı Ne?* ve *Oryantalizm* sayılarına bakılabilir. Bu eleştirilerin ve bununla ilişkili olarak Türkiye sosyoloji tarihinin özellikle bir Doğu-Batı karşıtlığı içerisinde geliştiği görülmektedir. Burada tipik bir ikilemden sıyrılan bir Güney-Kuzey bakışının bunun yerini almasının Türkiye'de sosyolojinin gelişimine ve aynı zamanda da tarihine bakışa nasıl bir katkı sağlayabileceği düşünülebilecek konulardan birisidir. Bu makalede öne çıkarılmaya çalışılan bir Güney anlayışı, Doğu-Batı karşıtlığından farklı olarak, dünya ölçeğinde bir sosyolojiyi amaçlayarak, Kuzey-Güney ilişkisini sorunsallaştırmaktadır ve geleceğe yönelik bir vizyon önermektedir. Bu nedenle de aktif bir pozisyon almakta ve bunun gerekli olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda Türkiye Sosyolojisi'nin Güney Sosyolojisi ile ilişkiye geçmesi, sosyoloji disiplini ve sosyoloji camiasının geleceğini belirlemek bakımından faydalı olabilir.

Güney Sosyolojisi'nde yerelle yapılan vurgunun, Türkiye'de de anlaşılmaya çalışılması sosyolojinin ve sosyal bilimlerin gelişimi açısından önemli bir adım olabilir. Burawoy'un 'Güney'in Sosyolojisi' kavramsallaştırmasında ve Güney Afrika örneğinde yerelle sosyal bilimcinin ilişkiye geçmesinin, kendine özgü bir toplum analizi yapabilmekte ne derece kritik bir yeri olduğu görülebilmektedir. Yerelle böyle bir ilişkide, modernite ve Avrupa-merkezci bilimin evrensel diye sunduğu bilgiden epistemolojik bir kopuş gerçekleşmekte, toplumun sıradan bireylerinin ve de özellikle 'alttakilerin' bilgisinin önemsendiği ve onların bilgi üretimine dâhil edildiği bir 'birlikte sosyoloji' anlayışı öne çıkmaktadır. 'Altta'kiler', 'madunlar', köylüler, işçiler ve yoksullardan öğrenmenin, bugüne kadar Türkiye'de birçok sosyal bilimcinin sıkça arkasına sığınarak reddettiği bir siyasi tercihle sınırlı kalmadığı, bunun dışında bizzat bilginin kaynağı ve bilginin üretimi ile ilgili epistemolojik bir bakış olduğu kavranmalıdır. Ayrıca bir siyasal tercih olsa bile buna Güney Sosyolojisi'nde olduğu gibi meşru bir yer verilmelidir. Kısacası, "alttakilerden ya da aşağıdakilerden öğrenmeyi öğrenebilir miyiz?" sorusu, Türkiye'de sosyal bilimcilerin hassasiyetle cevap araması gereken bir soru olarak beklemektedir.

Bununla ilgili olarak atlabilecek adımlardan birisi de sosyoloğun toplumsal hareketlerle ilişkiye girmesinin normalleştirilmesidir. Burawoy'un 'halk sosyolojisi' olarak bilinen yaklaşımı, Güney Sosyolojisi içinde onun bu faaliyetlere bir isim vermesinden önce de gerçekleşmektedir. Bu yaklaşım, Amerika'dan Avustralya'ya kadar bütün Kuzey'de yaygınlaşmaktadır. Profesyonel sosyolog kimliğinin yanında bir halk sosyoloğu olmaya Burawoy gibi Kuzey'den bir sosyolog cüret edebiliyor ve Amerikan sosyolojisinin yenilenmesinin önünü

açabiliyorsa, üstelik Uluslararası Sosyoloji Derneği ISA'nin başkanı olarak bunu uluslararası sosyoloji camiasında yaygınlaştırmayı başarıyorsa, Türkiye'de bu pratiğin, sosyoloğun pratikleri içerisinde yerini almasında bir çekince olmamalıdır.

Bu makalenin üzerinde durduğu konulardan birisi de araştırma gündemlerinin nasıl oluşturulduğudur. Güney Afrika'da sosyologların toplumun acil sorunlarını araştırma gündemlerine taşımalarının, hem toplumsal dönüşümde hem de sosyoloji disiplininin kurumsallaşması ve yeni bir vizyon kazanmasında etkisini hatırlatmak yerinde olacaktır. 'Birlikte sosyoloji'nin araştırma gündemlerini oluşturmada sağladığı olanakların dışında, Türkiye'nin gündemindeki acil sorunların neler olduğu ve bunların ne kadar araştırma gündemlerine dâhil edildiği, sorulması gereken sorulardır. Türkiye'de sosyolog ve sosyal bilimcilerin Türkiye toplumunda, tarihin içinde bulunduğumuz anında, hangi entelektüel ve siyasi sorular sorulması gerektiği ve bu soruların nasıl araştırma gündemlerine taşınabileceği sorunlarıyla acilen meşgul olmaları gerekmektedir. Burawoy'un Güney Sosyolojisi'ne yaklaşımındaki 'sosyolojik tasavvur'un ve 'siyasal tasavvur'un diyalektiğini anlamak, bu sorulara yanıt vermekte yardımcı olabilir. Türkiye'de böyle bir yaklaşımın, yukarıda bahsettiğimiz üzere 1970'lerde tecrübe edildiği hatırlanmalıdır. Bu tartışmalara tekrar böyle bir gözle bakmak ve bu tür entelektüel girişimlerin yeniden yaratılma olasılıkları üzerinde düşünmek, Güney Sosyolojisi'nin Türkiye için ne ifade ettiğinin göstergelerinden birisi olacaktır. Bu muhtemel yeni girişimlerin bir avantajı da, o zamanki Marx'ın ve Marxizm anlayışının Avrupa-merkezci yanlarını da görebilme fırsatı sunmasıdır.

Türkiye Sosyolojisi'nin geleceği açısından Güney Sosyolojisi'nin ne ifade ettiğine dair belki de en önemli konu, "Güney ya da Çevre'den öğrenme" ve dünya ölçeğinde "karşılıklı öğrenme" tezleridir. Bütün yazarların hassasiyetle üzerinde durdukları bu konu, Güney'de oluşan ve üretilen toplumsal bilginin Kuzey'deki ve dünya ölçeğindeki bir sosyal bilim için değerli olduğu ve bu yüzden de Güney'den öğrenmenin gerekliliğine işaret etmektedir. Yalnız, bu sanki daha çok Kuzey'in Güney'den öğrenmesi gerektiği çerçevesinde işlenmektedir. Connell ve Burawoy'un bakışlarında özellikle zayıf kalan nokta ise Güney'in Güney'den öğrenmesinin gerekliliğidir. "Güney hattında öğrenme" diyebileceğimiz bu mesele, Türkiye gibi toplumlarda dünya ölçeğinde "karşılıklı öğrenme"yi önceleyen bir aşama olarak daha uygun gibi görülebilir. Türkiye sosyal bilimcilerinin Güney'deki toplumları, bu toplumların sosyal bilimini ve sosyal bilimcilerini, bilimsel yayınlarını, bu toplumlardaki araştırma gündemlerini ve araştırma yöntemlerini ne kadar tanıdığı büyük bir soru işaretidir ve Göle'nin de işaret ettiği gibi, bu boşluğu doldurmaya büyük ihtiyaç vardır. Bu düzeyde bir öğrenme, dünya ölçeğinde öğrenmeye de engel değildir. Aynı zamanda Kuzey

ile olan diyalogun devam etmesi de kaçınılmazdır ve desteklenmelidir. Yalnız, bu ilişki şimdiye kadar olduğu gibi koşulsuz bir ilişki olmayacaktır; bilinçli olarak eşitlikçi bir değişimin gerçekleşeceği ve hegemonyanın olmadığı bir ilişkinin kurulmasını şart kılmaktadır.

Bu arada, bütün bunları ileri sürerken ‘Türkiye Güney midir?’ sorusu da akla gelebilir. Bugün Güney içerisinde görülen Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika, Güney Kore, Arjantin ve daha birçok ülkenin olduğu gibi Türkiye’nin de konumu tartışmaya açık olabilir. Yine de ekonomik gelişmenin ötesinde (Demir, 2013 içinde, World Development Indicators) bilimsel araştırmalara yapılan yatırımlar (UNESCO, 2010: 8) ve bilimsel yayınlardaki artış göz önüne alındığında, Türkiye’nin BRICS ya da daha geniş bir şekliyle G20 denen bu ülkelerle bir arada ele alındığı rahatlıkla söylenebilir (UNESCO, 2010: 8; The Royal Society, 2011: 21).

“Güney hattında öğrenme”nin nasıl mümkün kılınacağı ve Türkiye sosyal bilimleri ve bilimcilerinin bunun içerisinde nasıl yer alacağı, üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gereken ve aciliyet gösteren bir meseledir. Bu anlamda sorulacak önemli bir soru, Türkiye’deki sosyolog ve sosyal bilimcilerin Güneyli sosyal bilimcileri ve çalışmalarını ne kadar tanıdığı yanında, bunları sosyoloji ve sosyal bilimler eğitiminde öğrencilerine ne kadar tanıttığıdır. Connell’in üzerinde önemle durduğu Kuzeyli sosyal bilimcilerin teorilerinin hakimiyetindeki ders okumalarını ve kaynakları genişletmek ve Güneyli sosyal bilimcileri ve çalışmalarını dâhil etmek, yapılabilecek anlık bir iştir ve duyarlılık gerektirmektedir. İngilizce dilinde eğitim veren üniversitelerdeki öğretim elemanlarının Kuzeyli bu kaynakların aktarımının dilden kaynaklandığı bahanesi de yoktur ki Güneyli sosyal bilimcilerin birçoğunun İngilizce dilinde yayınlarına rahatça ulaşabilmektedir.

Bu konuda Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit’in sunduğu öneriler dikkate değerdir. Güneyli sosyal bilimcilerin birbirlerini ve birbirlerinin çalışmalarını daha yakından tanıyabileceği toplantılar, konferanslar ve benzeri etkinlikler düzenlenmesine olan ihtiyaç, bu önerilerle birleştirilebilir. Bu yazarların belirttikleri merkez-çevre ilişkisine hassasiyetle birlikte, bu platformların bir Güney çerçevesine oturtulması gerekmektedir. Ayrıca Ayata ve Erdemir’in, Avrupa dışında farklı bir araştırma ve işbirliği coğrafyasına işaret etmesi de önemle ele alınmalıdır. Yalnız bu tür etkinlikleri kapsayan coğrafya, bu yazarların çizdiği coğrafyadan esas itibarıyla farklı ve daha geniş olan bir Güney coğrafyası olarak görülmelidir. Bu geniş coğrafya da, Güney’in Güney’le doğrudan iletişim kuracağı platformları yaratmak, Connell’in büyük bir sorun olarak gördüğü, çevredekilerin merkez üzerinden iletişimini gereksiz kılmanın dışında hegemonik ilişkileri besleyen

bu mekanizmaları da kıracaktır. Bu platformlar, akademik konferanslar ve toplantılar dışında özellikle akademik yayın alanını ve organlarını içermektedir. Güney'in bilgisini Kuzey'e gitmek zorunda bırakmadan Güney boyunca yayacak akademik yayın organlarını yaratmak, "*Güney hattında öğrenme*" açısından hayati önem taşımaktadır. Ayrıca, hem Kasapoğlu, Çabuk Kaya ve Ecevit'in, hem de Ayata ve Erdemir'in belirttiği gibi bu toplumlardaki sosyal bilimcilerle ortak araştırma gündemleri yaratma olanakları aranmalıdır. Buna ek olarak da Güney-Güney akademik personel ve öğrenci değişim programları, üniversiteler ve yükseköğretim kurumlarınca geliştirilebilir.

Bütün bunlara önyak olabilecek yaratıcı bir proje ise Güney perspektifli uluslararası lisansüstü programlarını açabilmektir. Hem akademik personel ve öğrenci hareketliliğini Güney boyunca sağlayacak, hem de Güney'de teorinin üretimini teşvik edecek lisansüstü ve doktora düzeyinde eğitim ve araştırma projelerine zemin yaratacak bu programlara ihtiyaç çok büyüktür. Bu tür programların ne tür bir altyapıya ihtiyacı olduğu, hangi konular ve alanlara yönelim göstermesi gerektiği, nasıl bir öğretim ve ders planı içereceği ve benzeri konularda ayrıntılı düşünmeye ihtiyaç vardır. Burada altı çizilmesi gereken husus, bütün bunların bilinçli, programatik ve süreklilik arz eden bir yaklaşımla yapılması gerektiğidir.

Sonuç

Bu makalede, Güney'i tipik bir Kuzey-Güney ikileminin ötesine geçerek anlamaya ve Güney'in dünya ölçeğinde bir sosyal bilim anlayışını yaratmadaki rolüne yönelik bir bakış ortaya konmuştur. Güney Sosyolojisi'ni Comaroff ve Comaroff, Connell ve Burawoy'un çalışmalarına dayanarak ele alan ve Güney Afrika örneğini tanıtan bu makalede amaç, bunun Türkiye'ye doğrudan uygulanmasını önermek değil, bu perspektifin Türkiye Sosyolojisi'nde hangi sorun alanlarına işaret ettiğini ve Türkiye Sosyolojisi için ne anlam ifade ettiğini tartışmak olmuştur. Bu tartışma, Kuzey'e teorik, metodolojik, epistemolojik ve kurumsal bağımlılık, yerelle sosyologun ya da sosyal bilimcinin ilişkisi, araştırma gündemleri, akademik özgürlük, sosyoloji eğitimi ve kurumsal gelişimi konuları üzerinden yürütülmüştür. Güney Sosyolojisi, dünya sosyolojisi içindeki bugüne kadar gelen hegemonik ilişkiyi kırmak yönünde güçlü bir potansiyel taşımaktadır. Güney'de teoriye yapılan çağrı, bunun en sağlam göstergelerinden biridir. Türkiye'de bu çağrıya kulak vermek, Türkiye sosyolojisi ve sosyal biliminin geleceği açısından çok şey ifade edebilir. Bununla ilişkili olarak aktif bir pozisyon almayı da gerekli gören bu makale, "*Güney hattında öğrenme*" vizyonunun, Türkiye Sosyolojisi ve sosyal bilimine bir katkı sunacağını önermektedir. Bu öneriyi eleştirilere ve tartışmaya açmak bir başlangıç olarak

görülmeli ve Türkiye Sosyolojisi'ndeki sorun alanlarını belirlemenin yanında, bir vizyon yaratma çabalarına da duyarlılık gelişmelidir.

Sonnotlar

¹ Bu çalışmanın ana fikirleri 4-6 Aralık 2013 tarihlerinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde gerçekleşen 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde, yazarın düzenlediği " Küresel Güney'de Sosyal Bilimlerin Yükselişi ve Türkiye Sosyal Bilimleri İçin Olanaklar" başlıklı oturumda kendisi tarafından bir bildiri olarak sunulmuştur. Ayrıca TÜBİTAK-2232 Yurda Dönüş Araştırma Burs Programı kapsamında geliştirilmiş ve yürütülen "Güney Sosyolojisi Bakış Açısından Türkiye'de Sosyoloji Disiplininin Gelişimi" başlıklı araştırma projesinin temel çerçevesini oluşturmaktadır.

² *Socius* bir insan topluluğunun tarihi ve kültürel doğasına, *polity* ise insan topluluklarının yönetilen ve düzene tabii olan topluluklar olmasına vurgu yapmaktadır.

Kaynakça

Akşit B (2004a). Relationship of Social Scientists with the External World: Could a Typology be Created?. İçinde: İ. Tekeli ve N. Teymur (der), *The Evaluation of the Performance in Social Sciences*, Ankara: UNESCO.

Akşit B (2004b). Küresel-Yerel Karmaşıklık ve Etkileşimli Sosyal Bilim Araştırmaları. İçinde: S. İlkin, O. Silier ve M. Güvenç (der), İlhan Tekeli İçin *Armağan Yazılar*, İstanbul: Tarih Vakfı.

Alatas S F (2003). Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences. *Current Sociology*, 51(6), 599-613.

Amin S (1976). *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.

Arrighi G Silver B J ve Brewer B D (2003). Industrial Convergence, Globalization and the Persistence of the North-South Divide. *Studies in Comparative International Development*, 38 (1), 3-31.

Ayata S ve Erdemir A (2010). Internationalization of Social Sciences and Humanities in Turkey. İçinde: M. Kuhn ve D. Weidemann (der), *Internationalization of the Social Sciences: Asia - Latin America - Middle East - Africa – Eurasia*, Bielefeld: transcript.

Aydın Z (1987). Turkish Agrarian Debate: New Arguments and Old Scores. *New Perspectives on Turkey*, 1, 81-108.

Berkes N (1936). Sociology in Turkey. *American Journal of Sociology*, 42 (2), 238-246.

Bhabha H (1994). Remembering Fanon: Self, psyche and the colonial condition. İçinde: P. Williams ve L. Chrisman (der), *Colonial Discourse and Post-colonial Theory: A Reader*, New York: Columbia University Press.

Bernstein H (der) (1973). *Underdevelopment and Development: The Third World Today*. Harmondsworth: Penguin.

Bhabra G K (2007). *Rethinking Modernity: Postcolonialism and the Sociological Imagination*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.

Boratav K (1969). Tarımda Feodal Üretim İlişkileri, Feodal Kalıntılar ve Basit Meta Üretimi. *Emek*, 6 (Haziran).

Boratav K (1980). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Boratav K (1987). Eski Bir Tartışmanın Yansımaları Üzerine. *11. Tez Kitap Dizisi*, Sayı 5, 182-192.

Bulut Y ve Arlı A (2008). Türkiye’de Sosyolojiyle 100 Yıl: Mirası ve Bugünü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 13-32.

Burawoy M (2003). South Africanizing US Sociology. October Newsletter, *From the Left*, of the Marxist Section of the American Sociological Association. <http://burawoy.berkeley.edu/PS/Marxist%20Newsletter.pdf>. Son erişim tarihi, 10.05.2013.

Burawoy M (2010a). Southern Windmill: The Life and Work of Edward Webster. *Transformation*, 72/73, 1-25.

Burawoy M (2010b). Forging Global Sociology from Below. İçinde: S. Patel (der), *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage.

Chakrabarty D (2000). *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton, N J: Princeton University Press.

Comaroff J ve Comaroff J L (2012). *Theory from the South: or How Euro-America is Evolving toward Africa*. Boulder, Colorado: Paradigm Publishers.

Connell R (2007). *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science*. Sydney: Allen & Unwin.

Connell R (2010). Learning from Each Other: Sociology on a World Scale. İçinde: S. Patel (der), *The ISA Handbook of Diverse Sociological Traditions*, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage.

Coşkun İ (der) (1991). *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*. İstanbul: Bağlam.

- Çelebi N (2008). Türkiye’de Sosyoloji Dernekleri: Süreksizliklerin Ardındaki Süreklilik. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 677-690.
- Demir O (2013). Is Turkey Far from BRIC Countries?. *International Journal of Business and Social Science*, 4 (5), 136-141.
- Dirlik A (2007). Global South: Predicament and Promise. *The Global South*, 1(1), 12-23.
- Ecevit M C (1999). *Kırsal Türkiye’nin Değişim Dinamikleri: Gökçeada Köyü Monografisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ercan F ve Korkusuz Kurt S. (der) (2011). *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite*. İstanbul: SAV.
- Erdost M (1969). Türkiye Tarımında Hakim Üretim İlişkisi Üzerine. *Aydınlık Sosyalist Dergi*, 8(Haziran).
- Erdost M (1984). *Kapitalizm ve Tarım*. Ankara: Onur Yayınları.
- Ertürk Y (1990). Trends in the Development of Sociology in Turkey. *METU Journal of Human Sciences*, 2, 37-59.
- Frank A G (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Göle N (1998). Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen. *Doğu Batı*, 1(2), 65-73.
- Göle N ve Sustam E (2010). Nilüfer Göle İle Postkolonyalizm Üzerine. *Toplumbilim*, 25, 101-108.
- Haenlein A (çev. Hekimler A) (2006). Gerhard Kessler: Türkiye’de Sürgün Bir Alman Sosyal Politikacı. *Çalışma ve Toplum*, 9 (2), 31-47.
- Hardt M ve Negri A. (2000). *Empire*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hountondji P J (2002). Knowledge Appropriation in a Post-colonial Context. İçinde: C. A. Odora Hoppers (der), *Indigenous Knowledge and the Integration of Knowledge Systems*, Claremont CA: New Africa Books.
- Kasapoğlu A (2005). The Study of Sociology in Turkish Higher Education. *International Education Journal*, 6 (4), 537-546.
- Kasapoğlu A Çabuk Kaya N ve Ecevit M (2010). The Center-Periphery Relationship between Turkish and Western Sociologies. İçinde: M. Burawoy, M. Chang ve M. F. Hsieh (der), *Facing an Unequal World: Challenges for a Global Sociology*, Taipei: Institute of Sociology, Academia Sinica and Council of National Associations of the International Sociological Association.

Kayalı K (2008). Bir Asırlık Sosyoloji Birikimi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6 (11), 33-40.

Keim W (2011). Counter Hegemonic Currents and Internationalization of Sociology. Theoretical Reflections and One Empirical Example. *International Sociology*, 26 (1), 123-145.

Keyder Ç (1983). The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey. *The Journal of Peasant Studies*, 10 (2-3), 130-145.

Keyder Ç (1987). *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*. London: Verso.

Krotz E (2005): Anthropologies of the South: Their Rise, Their Silencing, Their Characteristics. *Journal of the World Anthropology Network*, 1 (1), 147-159.

Kuhn M ve Weidemann D (der) (2010). *Internationalization of the Social Sciences: Asia – Latin America – Middle East – Africa – Eurasia*. Bielefeld: transcript.

López A J (2007). Introduction: The (Post) Global South. *The Global South*, 1 (1), 1-11.

Maree J (1982). Democracy and Oligarchy in Trade Unions: The Independent Trade Unions in the Transvaal and the Western Province General Workers' Union in the 1970s. *Social Dynamics*, 8 (1), 41-52.

Michels R (1915). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. Çev. E. Paul ve C. Paul. New York: The Free Press.

Mohanty C T (2003). Under Western Eyes" Revisited: Feminist Solidarity through Anticapitalist Struggles. *Signs*, 28 (2), 499-535.

Mutman M (2010). Postkolonyalizm: Ölü Bir Disiplinin Hatıra Defteri. *Toplumbilim*, 25, 117-128.

Nalbantoğlu Ü H (2003). Üniversite A.Ş.'de bir Homo-ekonomikus: Ersatz Yuppie Akademisyen. *Toplum ve Bilim*, 97, 7-42.

Nefes T S (2013). Ziya Gökalp's adaptation of Emile Durkheim's sociology in his formulation of the modern Turkish nation. *International Sociology*, 28 (3), 335-350.

Öncü A (1997). Some Reflections on Sociology and the Condition of Being a Sociologist in Present-day Turkey. İçinde: Ç. Keyder (der.) *Tradition and Modernity. South Europe in Question*. Proceedings of the ISA Conference for Southern Europe, İstanbul, June 20-21, 1997.

Pamuk Ş (1984). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi, 1820-1913*. Ankara: Yurt Yayınevi.

Rehbein B (2010). Critical Theory After the Rise of the Global South. *Transcience Journal*, 1, 1-17.

Rodríguez E G, Boatcă M ve Costa S (der) (2010). *Decolonizing European Sociology: Transdisciplinary Approaches*. Surrey: Ashgate.

Sayar A G (1998). *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*. İstanbul: Eren Yay.

Seddon D ve Margulies R (1984). The Politics of the Agrarian Question in Turkey: Review of a Debate. *The Journal of Peasant Studies*, 11 (3), 28-59.

Sitas A (2004). *Voices That Reason: Theoretical Parables*. Pretoria, Leiden: UNISA Press and Brill.

Spivak G C (2010). Yeni Madun: Ses-siz Bir Mülakat. *Toplumbilim*, 25, 55-65.

The Royal Society (2011). *Knowledge, Networks And Nations: Global Scientific Collaborations in the 21st Century*. RS Policy document 3/11. London.

UNESCO (2010). *World Social Science Report 2010. Knowledge Divides*. Paris: UNESCO.

Waterman P (1988). "Social Movement Unionism: A Brief Note", The Hague: Institute of Social Studies. Unpublished Paper.

Webster E (1982). The State, Crisis and the University: The Social Scientist's Dilemma. *Perspectives in Education*, 6 (1), 1-14.

Webster E (1988). The Rise of Social-Movement Unionism: The Two Faces of the Black Trade Union Movement in South Africa. İçinde: P. Frankel et al. (der), *State Resistance and Change in South Africa*. London: Croom Helm.

Webster E, Lambert R ve Bezuidenhout A (2008). *Grounding Globalization: Labour in the Age of Insecurity*. Oxford: Blackwell.

Yıldırım Y (2006). Mukaddime'nin Osmanlı Dönemi Türkçe Tercümesi. *DİVAN İlmî Araştırmalar*, 21, 17-33.

Türkiye’deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Yaklaşımlar

Asuman Özgür Keysan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi,
e-posta: akeysan@metu.edu.tr

Özet

Sivil toplum alanında hâkim bakış cinsiyetçi ve neoliberal bir karaktere sahiptir. Türkiye’yi de içerecek şekilde Orta Doğu’da sivil toplum ve STKlar, özellikle kadın örgütleri üzerine olan akademik literatürün işaret ettiği gibi, bu hâkim bakış açısı özellikle Batı dışı bağlamlarda tartışmaya açılmıştır. Bu kapsamda, kadınların sivil toplum içindeki yerini ve rolünü analiz eden ve sivil toplum ve devletin cinsiyetçi yönlerine işaret eden birçok çalışma bulunmaktadır. Bu bağlamda sivil toplum teorisi ve pratiklerine ilişkin bir mücadele alanı yaratılmış olsa da, genel olarak sivil toplum aktivistleri özelde kadın aktivistlerin sivil toplum anlayışları ve söylemleri üzerine kısıtlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye’deki farklı kadın örgütlerinden kadınların sivil toplum söylemlerini, Türkiye’deki hâkim sivil toplum nosyonlarını, ne ölçüde ürettikleri ya da bunlarla nasıl mücadele ettiklerini analiz ederek literatürde bu alandaki açığı kapatmayı amaçlamaktadır. Bu araştırma kapsamında Kemalist, İslamcı, Kürt, feminist ve anti-kapitalist feminist grupları içeren 10 farklı kadın örgütünden 41 aktivist ile yapılan yarı açık uçlu görüşmeler, feminist eleştirel söylem analizi methodu ile analiz edilmektedir. Bu noktada, bu ampirik çalışma ile iki temel argüman öne sürülmektedir. İlk olarak, çeşitli gruplarda yer alan kadın aktivistlerin birbirleriyle örtüşen ve/veya birbirinden farklılaşan ve bazı durumlarda da politik duruşlarıyla çelişen yedi farklı sivil toplum söylemi üretildiği gözlemlenmiştir. İkinci olarak, kadın aktivistlerin söylemlerinin birçoğu hegemonik sivil toplum algısı ile iç içe geçmiş “gönüllülük”, “bağımsızlık” ve “aracılık” gibi liberal demokrat sivil toplum ideallerini içerirken, bu hegemonik sivil toplum söylemlerinin muhalif olmayan, hiyerarşik ve demokratikleşme karşıtı pratiklerini eleştirerek veya sivil toplum aktivizmini redderek alternatif direniş yolları üretmektedirler.

Anahtar Sözcükler: Sivil toplum, toplumsal cinsiyet, kadın örgütleri, Türkiye, söylem analizi.

Civil Society Discourses of Women Activists in Turkey: Alternative Approaches

Abstract

Dominant approaches to civil society are gender-biased and neo-liberal in character. Currently, these dominant views have been contested in non-Western contexts, as it is widely highlighted in the academic literature on civil society and NGOs, particularly the women’s NGOs in the Middle East, including Turkey. There are various studies rethinking civil society by looking at the women’s position and activism in the site of civil

society and indicating gendered dimensions of civil society and state. Notwithstanding continued contestation of the theory and practice of civil society across the Middle East, there is a very limited academic literature on how NGOs in general, and women’s NGOs in particular, can contribute to the field of meaning around civil society. In this paper, I aim to respond to this gap in the literature by focusing on the voices of women activists in Turkey on the concept of civil society and identifying whether and in what ways they produce alternative understandings that may contest gendered hegemonic visions of civil society currently circulating in Turkey. For my Turkish case study, I employ feminist critical discourse analysis methodology to make sense of semi-structured interviews conducted with 41 women activists from ten women’s organisations including Kemalist, Islamic, Kurdish, feminist and anti-capitalist groups. I make two main sets of empirical arguments about this data. The first is that members of women’s organizations in Turkey articulate at least seven discourses of civil society, with organizations often circulating several simultaneously and with discourses cutting across different organizations in ways that belie what are often seen as fundamental ideological differences and contestations in the Turkish context. The second is that, while most of the discourses produced by the women activists mirror to some degree the liberal democratic ideals of civil society such as voluntarism, autonomy and mediation, they also contest that hegemonic articulation, whether by critiquing non-oppositional, hierarchic and non-democratic civil society practices or rejecting “civil society activism”, which would produce alternative resistance points.

Keywords: Civil society, gender, women’s organisations, Turkey, discourse analysis.

Giriş

Sivil toplum bugüne kadar tartışmalı ve muğlak bir kavram olmuştur. Son dönemde sivil toplum teori ve pratikleri üzerine olan politik tartışmayı, neoliberal sivil toplumun hakimiyeti ve kavramın cinsiyetçi karakteri olarak iki ana başlıkta gruplayabiliriz. Kavramın 1980’li yıllarda küresel olarak yeniden doğuşu ile birlikte belirli mücadele alanları yaratılsa da, anlamsal olarak neoliberal sivil toplum anlayışının hegemonyası altında kalmıştır. Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile beraber sivil toplum, hükümet yetkilileri, karar vericiler, sivil toplum kuruluşu temsilcileri ve bazı akademisyenler tarafından otoriteryanizm ve sosyal devletin krizinin yol açtığı sorunların üstesinden gelmenin bir yolu olarak kurgulanmış; Avrupa Birliği (AB), Birleşmiş Milletler (BM), Dünya Bankası (DB) gibi uluslararası kuruluşlar özellikle Doğu Avrupa, Latin Amerika, Orta Doğu ve Güney Afrika ülkelerinde sivil toplum nosyonunu liberal demokrasi ve demokratik yönetimi geliştirmenin bir aracı olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu noktada yapılmaya çalışılan sivil toplum ve devlet arasında ikilik yaratarak, sivil toplumu dernek hayatı ile özdeşleştirmek suretiyle devlet üzerinde kontrolü olan bir yapı olarak sunmaktır. Fakat birçok ülke deneyiminde görüldüğü gibi, uluslararası kuruluşların genel eğilimi sosyal devletin sağlık, eğitim, yoksulluk

gibi alanlardaki temel sorumluluklarını sivil toplum kuruluşlarına havale ederek ve bu kuruluşları devletin görevlerini tamamlamanın bir yolu olarak göstererek neoliberal politikalarla kol kola giden bir yapı haline getirmiş olmasıdır.

Bu noktada feminist yazarlar, kamusal/özel alan ayrımı üzerinden liberal sivil toplum anlayışının cinsiyetçi yanlarına dikkat çekmişlerdir. Liberal siyasal görüş kamusal/özel alan ayrımını, sivil toplumu özel alandan farklı olarak kamusal ve maskülen bir alan veya domestik alandan farklı özel bir alan olarak iki farklı şekilde kurmaktadır (Squires, 2003: 132; Okin, 1998: 117). Bu bağlamda, feministlerin dikkat çektiği nokta sivil toplum kavramının maskülen rollerle özdeşleştirilmesidir. Kavramsal olarak sivil toplumun cinsiyetçi yönüne işaret etmenin yanı sıra tarihsel olarak kadının özel alana hapsedilerek sivil toplum ve siyasal alandan dışlanması da feministler için bir eleştiri noktasıdır. Feministler “özel olan politiktir” sloganıyla kamusal-özel alan ikiliğini yıkmış, sivil toplum, kamusal alan ve özel alan arasındaki etkileşiminin altını çizerek özel ya da domestik bir alan olarak düşünülen “aile”yi politik tartışmaların göbeğine taşımışlardır (Benhabib ve Cornell, 1987: 7).

Sivil toplumun bu egemen olan neoliberal ve cinsiyetçi versiyonunu eleştiren birçok çalışma bulunmaktadır. Bu kapsamda yapılan araştırmalar, sivil toplum ve devletin cinsiyetçi yönlerini ele almış, devlet politikalarıyla mücadelede toplumsal cinsiyet politikalarının önemine dikkat çekmişlerdir.¹ Kadın hareketinin tarihi, yörüngesi ve günümüz bağlamı üzerine araştırmalar yapılmış, sivil toplum alanında kadınların pozisyonuna ve aktivizmine bakarak sivil toplum kavramını nasıl yeniden kurgulayabileceğimiz üzerine düşünülmüştür. STK’laşma ve fon süreçleri üzerinde neoliberalleşme sürecinin etkisini ve bu süreçlerin cinsiyetçi yönlerini ve özellikle uluslararası fonların kadın ve feminist hareket üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Fakat bu çalışmaları inceledikten sonra farkettiğim nokta, aktivistlerin sivil toplum kavramını nasıl algıladıkları ve bu kavramla kendilerini nasıl ilişkilendirdikleri üzerine kısıtlı sayıda çalışmanın var olduğudur. Özellikle Orta Doğu coğrafyasından Mısır üzerine Abdelrahman (2004) ve Pratt (2005)’in STK² üyelerinin sivil toplum ve iktidar kavramlarını anlamlandırma biçimleri ile Kuzmanovic (2012)’in Türkiye’deki sivil toplum aktivistleri üzerine kaleme aldıkları çalışmalar dikkat çekmektedir. Kadın aktivistlerin sivil toplum kavram ve pratiklerini nasıl algıladıkları üzerine Çaha (2013) ve Leyla Kuzu (2010)’nun çalışmaları hariç bu alanda pek çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmayla, Türkiye’deki 10 farklı kadın örgütü üyesi 41 kadın aktivistin görüşlerine odaklanarak dünyada hâkim olan liberal/neoliberal ve cinsiyetçi sivil toplum kavram ve pratiklerini algılama biçimlerini kendileriyle yapmış olduğum derinlemesine görüşmeler ve örgütlerden topladığım dokümanlar

ışığında analiz ederek bir ölçüde literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlıyorum. Çalışmanın temel sorusu bu örgütlerde yer alan kadınların bahsi geçen hakim anlayışa nasıl yaklaştıkları, ne ölçüde ve hangi şekillerde bu hakim sivil toplum tartışmalarını yeniden ürettikleri ve/veya bunlara alternatif bakış açıları ürettikleridir. Çalışmanın iki temel argümanı bulunmaktadır. İlk olarak, çeşitli gruplarda yer alan kadın aktivistlerin birbirleriyle örtüşen ve/veya birbirinden farklılaşan ve bazı durumlarda da politik duruşlarıyla çelişen yedi farklı sivil toplum söylemi ürettikleri gözlemlenmiştir. İkinci olarak, kadın aktivistlerin söylemlerinin birçoğu hegemonik sivil toplum algısı ile iç içe geçmiş “gönüllülük”, “bağımsızlık” ve “aracılık” gibi liberal demokrat sivil toplum ideallerini içerirken, kadınlar bu hegemonik sivil toplum söylemlerinin muhalif ve demokratik olmayan, hiyerarşik pratiklerini eleştirerek veya sivil toplum aktivizmini redderek alternatif direniş yolları da üretmektedirler.

Makale dört bölümden oluşmaktadır. İlk olarak feministlerin neoliberal ve cinsiyetçi sivil toplum anlayışına getirmiş olduğu eleştirileri ele alacağım. İkinci bölümde Türkiye özelinde sivil toplum tartışmaları ve kadın hareketi ile örgütlenmelerine kısaca değindikten sonra, araştırmamın yöntemi, örnekleme ve alana dair düşüncelerimi içeren üçüncü bölüme geçeceğim. Son olarak ise, alanda toplamış olduğum görüşme verileri ve dökümanlar ışığında kadın aktivistlerin sivil toplum söylemlerini analiz edeceğim.

Neoliberalizm ve Cinsiyetçiliğin Taşıyıcısı olarak Sivil Toplum: Feminist Eleştiriler ve Yaklaşımlar

Çalışmanın giriş bölümünde değinmiş olduğum hakim cinsiyetçi ve neoliberal sivil toplum anlayışına karşı geliştirilen feminist eleştirileri bu bölümde detaylı olarak ele alacağım.

Neoliberal Sivil Toplum: STK'lar ve Uluslararası Fon Kaynakları

Literatürde sivil toplum örgütleri uluslararası fon kaynaklarıyla yakından ilişkilendirilir. Bu örgütlerin günümüzde öne çıkmasının bir sebebi, birçok uluslararası aktör ve kuruluşun bu yapıları sivil toplum kurma ve geliştirme rolü ile özdeşleştirilmesi ve onları özellikle Batı dışı bağlamlarda “halkın sesi” (Reimann, 2006: 59) olarak sunmalarındadır. Bu noktada uluslararası aktör ve kuruluşların STK'lara sağladığı fonlar dikkat çekmektedir. Literatürde bu fonların STK'ları iki farklı şekilde etkilediği belirtilmiştir. İlk olarak, bağışçı kurumlar tarafından ortaya konan proje kalıpları, STK'ların amaçlarını, faaliyetlerini, hamlelerini sınırlamakta ve bağlamsal özelliklerini göz önünde bulundurmaksızın onları etkisiz ve değersiz göstermektedir (Ketola, 2009: 2; ayrıca bkz.: Ketola, 2010, 2011). STK'lara verilen uluslararası fonların ikinci ana etkisi ise bu fonların, fon sağlayan kuruluşları “devlet kurumları ve siyasi partiler gibi siyasi örgütlerin

işlerinden” koparmakta (Encarnación, 2002: 124) ve böylece, hükümet ve devlet kurumlarının bazı rolleri, bu fonlar aracılığıyla STK'lara verilmekte; yani bağışçı kurumlar, bazı temel hizmetler için hükümetleri değil de STK'ları fonlamayı tercih etmektedirler.

Feminist akademisyen ve aktivistler küresel bir eğilim olan STK'laşma noktasında sivil toplum kuruluşlarına yönelik eleştirilerini dile getirirler. Feministler özellikle, kadın STK'ların önceliklerinin “alternatif değişimleri desteklemekten ziyade, hükümetlerin veya uluslararası örgütlerin önceliklerine” göre belirlenmesi konusunda endişelidirler (Silliman, 1999: 138). Örneğin, uluslararası fon kuruluşları, kadınların konumunu değiştirmeye çalışan gruplar yerine; kaynak, sağlık hizmetlerine erişim sağlayarak ya da mesleki beceri eğitimleri vererek kadınların durumlarını iyileştirmeye çalışan gruplara fon sağlamaktadır (Silliman, 1999: 138). Dahası, bazı feministler, STK'ların, “feminist gündemlerinin siyasetle ilgisini keserek feminist etik prensiplerine yönelik gerçek bir tehdit” olduğuna inanmaktadır (Alvarez, 2009: 175). Diğer bir deyişle, kadın STK'larda uluslararası örgütlerin öncelikleri öyle egemendir ki, ataerkil ilişkilerle mücadeleyi hedefleyen taban örgütlenmelerinin bilinçlendirme rolünü zayıflatmaktadır.

Orta Doğu coğrafyasında da feministler, fonların kadın STK'lar üzerindeki etkisini eleştirmişlerdir. Örneğin, Al-Ali (2004: 80-81), Mısır kadın hareketinde, hem bağışçı kuruluşların hem de uluslararası kadın hareketinin en önemli etkilerinden birinin “daha önceden gönüllü olan sosyal yardım sektörünün profesyonelleşmesi” olduğunu savunmaktadır. Türkiye’de ise sivil toplumdaki kadın örgütlerinin rolü kadın hareketinin kurumsallaşmasından dolayı bu tarz eleştirilerden uzak kalmamıştır. Türkiye’deki kadın hareketinin örgütlenmesinde fonların etkisi üzerine yapılan çalışmalar³, bu sürecin daha çok negatif yorumlandığını gözler önüne sermektedir. Bazı feministler, “kadınların, erkeklerin karar mekanizmasında olduğu örgütler (DB, BM, AB gibi) tarafından fonlanan projeler dahilinde çalışmasının, onları feministlerin tasavvur ettiği dünyadan uzaklaştırdığını” düşünmektedir (Diner ve Toktaş, 2010: 55). Bora ve Günel (2002: 8-9), Türkiye’deki bu süreci ‘proje feminizmi’ olarak tanımlar ve siyasi amaçların, teknik proje hedeflerine ve militanlığın ‘aktivistliğe’ dönüşerek feminist hareketin siyasi içeriğinin zayıflatılmasından bahsederler. Hacivelioglu (2009: 16-17) ise, projelerin eşitsiz doğasına ve proje geliştirme sürecinde hiyerarşilerin sıklıkla ortaya çıkmasına dikkat çeker.⁴

Bu tartışma ışığında dikkat çekmek istediğim nokta, feminist STK'ların neoliberalizmin getirdiği ataerkilliğin hizmetçileri olarak sunulmaya başlandığında ortaya çıkar çünkü bu düşünce STK'ların içindeki “farklılıkları ve karmaşıklıkları yansıtmaz” (Alvarez, 1999: 200). Dahası, Alvarez (2009),

kadınların aktiviziminin STK'laşma süreçleri tarafından belirlenip şekillendiği çıkarımının büyük bir sorun olduğunu çünkü bu durumun, kadınların örgütleri içinde ürettikleri söylem ve pratiklerinin göz ardı edilmesi anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu, “belirli bir zamanda belirli bir sosyolojik bağlamda hangi aktörlerin, söylemlerin, uygulamaların ve örgütsel biçimlerin var olduğunu ya da siyasi anlamda görünür olduğunu” belirlemede (Alvarez, 2009: 182) ve aynı zamanda STK üyelerinin ifadelendirmelerinin yakından incelenmesi konusunda bağlam-odaklı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu argümanını güçlendirmektedir.

Sivil Toplum Cinsiyet Temelinde Yeniden Değerlendirmek

i. Klasik sivil toplum teorisinin feminist eleştirisi

Sivil toplum konusundaki feminist literatür, Eto'yu (2012) takiben, bir yandan kamusal/özel alan ayrımını; diğer yandan da sivil toplumun devletten ayrı olmasını eleştirmektedir. Bu iki eleştiri birbiriyle yakından ilişkili olsa da aşağıda ayrı ayrı inceleyeceğim.

Kamu ve özel ayrımı, Batı'daki feminist teorisyenler için önemli bir “düzenleyici kategori” olmuştur (Howell, 2005: 5). “Sivil toplumun kamusal/siyasal alanı, ne politik, ideolojik açıdan ne de cinsiyet açısından tarafsızdır” diyerek sivil toplumun cinsiyetçi bir terim olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürmüşlerdir (Einhorn ve Sever, 2003: 167). Bir yandan kamusal alan/sivil toplum/devlet diğer yandan da özel alan/aile arasındaki ayrımın eleştirisi, sivil toplumun cinsiyete dayalı teorileri karşısında feminist mücadelenin temelini oluşturur. Çünkü bu ayrım, geleneksel olarak, kadını özel alanla sınırlar ve erkeği kamusal alana dâhil eder. Feminist düşünürler, bu modern ayrımın reddedilmesi ve ailenin güç ilişkileri tarafından şekillenmesinden dolayı politik bir alan olarak düşünülmesi gerektiğini savunurlar. Bu eleştiri, siyasetin devlet işleri ile sınırlı kalmasının reddi ve “siyasetin çerçevesinin” yeniden tartışılması konularını içeren daha geniş çaplı bir feminist proje ile örtüşmektedir (Hassim ve Gouws, 1998: 57; ayrıca bkz: Gal, 1997; Seungsook, 2002).

Batı ülkelerinde feminist mücadelenin sivil toplum karşısındaki ikinci odak noktası ise, devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın evrensel olarak uygulanabilir olması varsayımı üzerinedir. Öncelikle feministler, bu tarz bir ayrımı özellikle kadınların bakış açısından sorgulamaktadırlar. Feministlere göre, liberaller bağımsız, özerk ve çoğulcu bir sivil toplum talep ederler. Ayrıca, devletin sivil topluma daha az müdahalede bulunarak vatandaşların hak ve özgürlüklerinin koruma altına alınacağını savunurlar. Fakat, feminist bakış açısına göre bu ayrımın getirdiği sonuçlardan biri devletin öneminin hafife alınması ve sivil toplumun potansiyelinin gereğinden fazla büyütülmesidir (Eto, 2012: 107).

Bu durum, devletin sorumluluklarının azaltılmasıyla, orantısız olarak kadınlar tarafından kullanılan hizmetlerin kısıtlanması ve kadın örgütlerinin apolitik hizmet sağlayıcılarına dönüşmesini meşrulaştırabilmektedir. Phillips (1999: 4)'e göre, sosyal devlet yerine sivil toplumun desteklenmesi, kadınların karşılaştıkları eşitsiz iş yüküne daha da fazlasını ekleyecektir. Aynı şekilde, Young (2000: 156, 180) da sivil topluma “uzun zaman boyunca hükümetlerle ilişkilendirilen, kamu yararını düşünen, duyarlı, ve eşitleyici işlevlere alternatif olarak yaklaşılmamasını reddeder”. Devlet kurumları ile sivil toplum arasında güçlü bağların olmasının demokrasiyi geliştireceğini ve adaletsizlikleri azaltacağını savunur (Young, 2000: 156-7).

ii. Orta Doğu'da sivil topluma feminist bir bakış

Orta Doğu'da sivil toplum üzerine yapılmış olan çalışmalar liberal ve eleştirel bakış açıları ve sivil toplumun reddi olarak üç ana başlıkta toplanabilir.⁵ Liberal görüşü savunan sivil toplum savunucuları sivil toplumun otorite ve zor kaynağı olan devletten ve akrabalık, kabile gibi primordiyal gruplardan ayrı bir varlığa sahip olması gerektiğinin ve sivil toplum alanında yer alan gönüllü örgütlerin bağımsız kuruluşlar olarak sivil ve siyasi hak ve sorumlulukların yerine getirildiği bir alan olduğunun altını çizerler (Zubaida, 1992: 4). Bu bakış açısının temel savı, sivil toplumun temel aktörleri olan STK'ların liberalleşme ajanı olarak Orta Doğu'nun demokratikleşmesine katkı sağladığı görüşüne dayanmaktadır (bkz: Norton, 1995; Eddin Ibrahim 1995; Al-Sayyid 1993). Eleştirel bakış açısı ise iki ana gruba ayrılmaktadır. Bir grup liberal sivil toplum bakış açısını savunur fakat liberal yaklaşımın pratik edilme ve uygulanma biçimlerini eleştirir ve Orta Doğu'da bağımsız bir sivil toplumun kurulması için atılması gereken adımların altını çizer (bkz: Moghadam, 2002; Zaki, 1995), diğer grup ise liberal görüşün sivil topluma verili bir şekilde pozitif özellikler yüklemek gibi temel öncüllerini eleştirir (bkz: Abdelrahman, 2004; Nefissa, 2005; Pratt, 2005). Sivil toplumu reddeden bakış açısında da iki farklı görüş vardır. Sivil toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin komunalistik nosyonlarını savunmak adına Batıcı liberal sivil toplum anlayışını reddeden ilk yaklaşım, STK'ları Batı'nın bir ürünü olduğu için devlet ve sivil toplum arasındaki organik ilişkiye yöneltilmiş bir tehdit olarak görür (Pratt, 2005: 124). İkinci görüş ise, İslam ve sivil toplumun birbiriyle uyumsuz kavramlar olmaları dolayısıyla Orta Doğu'da sivil toplumun pratik edilemeyeceğini söyler (bkz: Gellner, 1994; Sariolghalam, 1997). Eleştirel bakış açısı altında konumlandırabileceğim bir grup akademisyen, hem liberal hem de sivil toplumu reddeden bakış açılarının sivil toplumun farklı coğrafyalara özgü özelliklerini homojenize ederek sivil toplum içindeki çeşitliliği ve STK'ların kendi içlerinde ve aralarındaki çelişkileri gözden kaçırdığını belirtir (bkz: Navaro-Yashin, 1998; Abdelrahman, 2004; Al-Ali, 2004; Pratt, 2005). Bu çalışma da bu

görüşü temel alarak Türkiye'deki kadın örgütlerinin sivil toplum söylemlerine odaklanmaktadır.

Feminist akademisyen ve aktivistler yukarıda bahsedilen özellikle liberal ve sivil toplumu reddeden bakış açılarını sivil toplumun cinsiyetçi yönlerine dikkat çekmemekle eleştirirler ve sivil toplum içinde kadınların pozisyonunu ve aktivizmlerini inceleyen çeşitli çalışmalar yürütürler. Bu tarz çalışmalar, Orta Doğu'da sivil toplum ve devletin cinsiyetçi boyutlarına dikkat çekmekte ve devletin cinsiyetçi politikalarını eleştirmektedir. Bu bağlamda, sivil toplum literatüründeki anaakım tartışmalara yönlendirilen temel eleştirilerden biri, kadınların sivil toplum alanının dışında tutulmasıdır. Bu doğrultuda, Al-Ali (1997: 189), Zaki (1995)'nin çalışmaları sivil toplumu "erkek odaklı" gösterdiği ve "kadının sivil topluma katkısını göz ardı ettiği" için eleştirmiştir. Buna ek olarak Rabo (1996: 156), Suriye ve Ürdün'den örneklerle, erkek egemen ve etnomerkezci varsayımların sivil toplum tartışmalarına hakim olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca, Orta Doğu'daki feminist akademisyenler, anaakım sivil toplum literatüründe seküler kadın derneklerinin göz ardı edildiklerine de vurgu yapmışlardır.⁶

Feminist akademisyenler, seküler ya da İslamcı olsun, kadın STK'ların Orta Doğu'yu demokratikleştirdiği konusunun altını çizerler. Al-Ali'ye göre, kadın STK'lar kadının insan hakları konusundaki mücadelesinde devlet ve sivil toplumun destek grupları ile ilişkilienmeli, aynı zamanda gerekli durumlarda bu alanlarla mücadele etmelidir çünkü bu durum Mısır'daki demokratikleşmeye katkıda bulunabilir (Al-Ali, 1997: 174). Al-Ali (2002: 16)'nin bu duruşu, "kadın hakları ve feminist örgütlerin, sivil toplum ve vatandaşlığa en çok katkı sağlayan ögeler olduğunu" birçok Arap ülkesinde olduğu gibi, insan hakları, siyasi haklar ve sosyal haklar mücadelesinin, iş tecrübesi ve uluslararası bağlantıları bulunan yüksek eğitimli kadınlardan oluşan kadın örgütlerinin önderliğinde gerçekleştiğini belirten Moghadam (2002: 15; 1997, 2003)'dan destek görmüştür. Böylece kadınların dahil olduğu bir sivil toplumun yaratılabileceği görüşü önem kazanmaktadır.

Türkiye bağlamına dönersek, çeşitli feminist çalışmalar, cinsiyetçi yapı, ülkede sivil toplumun rolü ve kadın aktivizminin etkilerini konu edinmiştir (Çaha, 2013; Leyla Kuzu, 2010; Arat, 1994). Yukarıda savunduğum argümanla aynı doğrultuda olmak üzere, bu alandaki çalışmalar, temelde, kadınların ve/veya feminist aktivizminin demokratikleşme sürecindeki katkısını (Arat, 1994: 106) ve Türkiye'de 1980'lerden beri feminist yaklaşımların ve uygulamaların önemli rol oynadığı yeni bir çoğulcu kamusal alanın inşa edilmesini konu alır (Çaha, 2013). Aslında Çaha (2010: 92; 2013, 2007), feminizm tarafından geliştirilen

siyasi söylemlerin (eşitlik, farklılık ve özerklik gibi) sivil toplumdaki farklı sosyal grupların konumlarının gelişmesine, kamusal alanların çoğullaşmasına ve daha çok kadının bulunduğu bir sivil toplum alanının yaratılmasına katkıda bulunduğunu savunur.

Yukardaki tartışmanın bize gösterdiği gibi, feminist akademisyenler sivil toplumun cinsiyetçi bir bakış açısından değerlendirilmesi gerektiği konusunda uzlaşmışlardır ve bu görüş birliğinin aksini iddia etmek pek mümkün görünmemektedir.

Türkiye Üzerine: Sivil Toplum ve Kadın Örgütlenmeleri

Türkiye’de devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmalar, Orta Doğu bağlamında tartıştığım liberal, eleştirel ve sivil toplumu reddeden üç bakış açısıyla belli ölçülerde uyum göstermektedir. Liberal sivil toplum savunucuları, 1980’lere dek sivil toplumun devletin kontrolü altında olduğunu, özgür bir şekilde gelişemediğini ve bunun da Osmanlı İmparatorluğu döneminden miras kalan güçlü ve merkezi devlet bürokrasinden kaynaklandığını belirtirler (Heper, 1985: 16). 80 sonrası dönemde İslamcı, Kürt, feminist, Alevi ve çevreci hareketlerin yükselişi ile beraber sivil toplumun çoğulcu bir yapıya kavuştuğunu savunan bu yaklaşım, sivil toplumu derneklerin devletten bağımsız bir şekilde yer aldığı, demokratik ilerlemenin, çoğulculuk ve çok kültürlülüğün yaşatıldığı bir alan olarak tanımlarlar (Navaro-Yashin, 2002: 130) (bkz: Göle, 1994; Robins, 1996; Çaha, 2013). Eleştirel görüş, Ortadoğu coğrafyasında olduğu gibi sivil toplum/devlet ve sivil toplum/primordial ilişkiler arasındaki ayrımın mümkün olmadığını altını çizer. Örneğin, devlet-sivil toplum ilişkisine yönelik olarak liberal görüşün sivil toplumun bağımsızlık vurgusunun bir yanıltmaca olduğunu, Türk devletinin rıza oluşturarak hegemonya kurmak için sivil toplumu kullandığını söylerler (Navaro-Yashin, 2002: 119; bkz. Dikici-Bilgin, 2009). İslamcı düşünürlerin savunduğu Batıcı liberal sivil toplum anlayışını reddeden görüş ise sivil toplumun dinden bağımsız olamayacağını vurgulayarak farklı öğeler bulduran bir STK kategorisi olarak tanımlar (Bulaç, 2004).

Türkiye örneği, sivil toplum kavramının küresel olarak yeniden doğuşu sürecinden, özellikle Orta Doğu’da sivil toplumun desteklenmesi ve kurumsallaşmasından ayrı düşünülme de, üç temel başlık üzerinden diğer örneklerden farklılaştığı söylenebilir.

İlk olarak, Türkiye’nin modernleşme süreci, bunun ateşlediği laiklik ve İslam arasındaki gerginlik ve çatışmaların sivil toplum, kadın hareketi ve örgütleri üzerine yansımalarından bahsedebiliriz. Türkiye, laiklik ve Batılılaşmayı destekleyen Kemalist elitlerin önderlik ettiği modernleşme süreci bakımından

Orta Doğu ülkeleri arasında farklı bir konuma sahiptir. Batılılaşma ve Avrupalılaşma yoluyla modernleşme isteği, 19.yy'da Osmanlı dönemindeki Tanzimat reformlarına ve 1923'te kurulan ve bu konuya daha da yoğunlaşan Türkiye Cumhuriyeti'ne dayanır. Kemalist elitler, ordu tarafından desteklenen, laik devlet ve laik siyasi kültürün yukarıdan aşağıya empoze edilmesi aracılığıyla İslami gelenekler ile bağdaştırdıkları Osmanlı geçmişi ile bağlarını koparmak istediler (Tank, 2005: 6; ayrıca bkz: Toprak, 2005; Arat, 2009; Göle, 1997). Bu çabalar kısmen başarılı olsa da, şehir merkezlerindeki elitlerin laik modernliği ile kırsal bölgelerde yaşayan yoksulların İslami değerleri arasında bir ikilik ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, devlet reformları tarafından empoze edilen Batılılaşma, Türkiye'de genel olarak Kemalist laik devletin sivil topluma boyun eğdirmesinin sebebi olarak algılanmaktadır. Başka bir deyişle, devlet sivil toplumdan sürekli şüphe duyan ve toplumsal bir fikir oluşmasına izin vermeyen, zorlayıcı bir güç olarak kavramsallaştırılmıştır (Toprak, 1996: 89). İslamcı güçlerin sivil topluma girme çabası ve Kemalistlerin buna direnmesi sebebiyle bu gerilim günümüzde de devam etmektedir (bkz: Seçkinelgin, 2004; Ketola, 2009; Şimşek, 2004).

Türkiye Cumhuriyeti'nin modernleşme projesinin yarattığı Batılı ve İslami değerler arasındaki bu ayrımın, Türkiye'deki kadın örgütlenmesi üzerinde önemli etkileri olmuştur (Kardam, 2005: 3). Öncelikle, Kemalizm, kadın hareketini bir araç olarak kullanmıştır. Türkiye'de kadın hakları için mücadele, Tanzimat Dönemi ile başlamış ve 1908 devriminden sonra, "kadınlar kendi derneklerini kurarak ve yayın sayılarını arttırarak aktivist olarak ortaya çıkmaya başlamışlardır" (Kandiyoti, 1991: 43). Fakat, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, Al-Ali (2003: 217)'nin de altını çizdiği gibi, Türkiye'deki kadın hareketinin, Mısır, Cezayir ve Filistin gibi sömürgeleşmiş ülkelerin aksine, "kalkınmaya yönelik ve yenilikçi hedefler" ile tetiklendiğini; "yeni devleti" meşrulaştıracağı için Osmanlı İmparatorluğu'nun İslami köklerinden ayrılması ve seküler ideolojiyi⁷ güçlendirmesi desteklenmiştir (Arat, 1994: 71; ayrıca bkz: Kardam, 2005: 39-40).⁸ Ancak, 1980'lerden beri kadın hareketi, feministlerin yükselişe geçmesi, Kemalizm'e karşı Kürtlerin muhalif seslerinin yükselmesi ve İslamcı örgütler ile Kemalizm arasındaki çatışmalarla birlikte çeşitlenmiştir. Kandiyoti'ye göre (2011a): "1980'ler sonrası yeni nesil feministler, artık cumhuriyetin minnettar kız evlatları olmaktan memnun değildi". Bu kadınlar, kadının toplumdaki yerini sorgulayarak ve kamusal/özel alan ayırımına karşı çıkarak "laik devlet elitleri tarafından sunulan modernist cinsiyet söylemini" sorgulamışlardır (Kardam, 2005: 43, 45).⁹ Fakat bu dönemde kadın hareketinde en belirginleri cinsellik ve baş örtüsü, Kürt sorunu ve sınıf olmak üzere yeni bölünmeler ortaya çıkmıştır (Diner ve Toktaş, 2010: 42; Coşar ve Onbaşı, 2008: 325). Kürt ve İslamcı kadınlar, Kemalistleri "etnomerkezci ve diğer kimlikleri dışlayıcı" olmakla eleştirmişler

(Diner ve Toktaş, 2010: 47). Bu noktalar ışığında, modernleşme dinamikleri ve laiklik-İslam arasındaki gerginliğin, Türkiye’deki kadın hareketinde önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Türkiye’ye odaklanmamın ikinci sebebi de diğer Orta Doğu ülkelerinin aksine, sivil toplumun gelişimine AB’nin öncülük etmesidir ki bu da kadınların örgütlenmesini derinden etkilemiştir. Diğer uluslararası kurumlar ülkede bağışçı olarak bir rol oynasa da¹⁰, Türkiye’nin AB adaylığı sivil toplumun gelişmesi tartışmalarında önemli rol oynamıştır. Bununla beraber, Türkiye, Helsinki Zirvesi’nde (1999) adaylık statüsüne eriştikten sonra bir süre topluluk programlarına da katılmıştır. O zamandan bu yana, “AB, sosyal ve siyasi değişime yol açmak ve demokratik politikaların gelişimini desteklemek hususunda, bir işbirlikçi/yerel kuruluş olarak dikkatini açık bir şekilde Türkiye’deki sivil topluma çevirmiştir” (Kuzmanovic, 2012: 14).¹¹ Böylelikle Türkiye, AB güdümlü bir sivil toplum gelişimi sürecine girmiştir ve bu sürecin belli dönemlerde sekteye uğrayarak da olsa devam ettiği söylenebilir. Bu bağlamda, Türkiye’deki kadın örgütleri AB fonları almaya başlamış ve sonuç olarak bu durum örgütlerin çoğunun odak noktasını değiştirmiş ve bu örgütler, “sivil toplumu” geliştirmeye yönelmiştir.¹² Bu kapsamda gerçekleştirilen projeler, Türkiye’de demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak yorumlanabilir (Gazioğlu, 2010) veya bir önceki bölümde belirttiğim gibi, kadın hareketinin STK’laşması olarak eleştirilebilir (Bora ve Günal, 2002: 8-9; Hacıvelioğlu, 2009: 16-17). Bu eleştiriler yapılmış olsa da, AB fonlu sivil toplum programlarının, Türkiye’deki kadın örgütlenmesinin yeniden şekillenmesinde güçlü bir rol oynadığı açıktır.¹³

Türkiye’ye odaklanmamın üçüncü sebebi ise, son zamanlarda sivil toplumun neoliberal ve muhafazakâr değerlerin hâkimiyeti altına girmeye başlaması ve bu durumun kadınlar üzerindeki etkisidir. Adalet ve Kalkınma Partisi’nin son 4 genel seçimde (2002, 2007, 2011 ve Kasım 2015) oylarını arttırarak elde ettiği zaferler, partinin son 10 yıldan fazla süre zarfında siyasi tartışmaların sınırlarını belirlemesini sağlamıştır. AKP’nin bu süre içindeki yükselişi, partinin Kemalist kesim ve ordudaki elitler ile çatışmalı ilişkisi sebebiyle “laikliğe karşı İslam” tartışmasını yeniden alevlendirmiştir (Uslu, 2008: 82). Buna karşın, parti, sivil topluma muhafazakâr ve neoliberal değerleri bir miktar da olsa yerleştirmeyi başarsa da, aynı zamanda STK’ların çeşitliliğini, askeri yaklaşımdan çok sivil yaklaşımı, Kürt sorunu için demokratik açılımı ve AB sürecinde başlatılan Ceza Hukuku ve Medeni Hukuk, Basın Hukuku, Anti-terör yasasının revizyonu ve AB fonları gibi konuları desteklemiştir.¹⁴ Dahası, ilk AKP Hükümeti, kadın STK’lar başta olmak üzere, sivil toplum örgütleri ile diyalogun sürdürülmesini (Coşar ve Onbaşı, 2008: 326) ve onların cinsiyete duyarlı politikalarını desteklemiştir.¹⁵

Ancak, AB etkisi ve buna bağılı olarak, AKP'nin Türkiye'de demokrasi vaatleri, partinin 3. döneminde azalmaya başlamıştır (2011'den başlayarak) ve AKP, kadın hareketinin protesto ve eleştirileri ile karşılaşmıştır. Otoriter cinsiyet politikaları izleyen AKP Hükümeti, tartışmalı kanunlar ve kararnameler çıkararak, kadın bedenini ve cinselliğini kontrol etmek için ideolojik bir savaş başlatmıştır.¹⁶ Eş zamanlı olarak, 2007 seçimlerinden beri AKP Hükümeti, kadın örgütleri ile diyalogunda daha seçici davranmaya başlamıştır (Coşar ve Onbaşı, 2008: 326). Böylece, AKP'nin sivil toplum desteği ve kadın örgütlerinin buradaki rolü sınırlı ve ideolojik hal almaya başlamış; AKP, STK'ları, politikalarını meşrulaştırmak için bir araç haline getirmiş ve "seçici davranarak radikal ve/veya marjinal varsayılan sınıf ve cinsiyet temelli örgütleri dışarıda bırakmıştır" (Coşar ve Yücesan-Özdemir, 2012: 298). Buna bağılı olarak, parti, birinci ve kısmen ikinci döneminde iken Batı'nın liberal sivil toplum anlayışındaki temel kavramlara kucak açarken, sonrasında gittikçe İslamcı/muhafazakar ve/veya hükümet yanlısı örgütlere yönelmiştir. Sonuç olarak, yukarıdaki tartışmanın işaret ettiği gibi, Türkiye'de sivil toplum alanı bugüne dek çatışmalı bir alan olmuştur.

Yöntem, Örneklem ve Alan Çalışması Üzerine

Bu çalışmanın metodolojik çerçevesini feminist eleştirel söylem analizi çizmektedir. Eleştirel söylem analizi üzerine inşa edilmiş olan bu metodoloji toplumsal cinsiyetin iktidar ilişkilerini şekillendirdiğini vurgular ve var olan toplumsal cinsiyet ilişki koşullarının değişmesi gerektiğini belirterek toplumsal cinsiyet ilişkilerine eleştirel feminist bir bakış açısıyla bakılması gerektiğini söyler (Lazar, 2005: 3). Feminist eleştirel söylem analistlerine göre sosyal pratikler söylemler tarafından kurulmakta ve aynı zamanda söylemleri yansıtmaktadır, yani söylem ve sosyal pratikler arasında karşılıklı bir ilişki vardır; fakat burada önemli olan nokta tüm bunların tarafsız olmadığı, cinsiyetçi olduğudur. Bu noktada bu metodoloji ataerkil sosyal düzenin devamlılığını sağlayan söylemleri eleştirmeyi ve böylece mücadele ve toplumsal dönüşüme katkıyı (Lazar, 2007: 145) amaçlamaktadır. Bu metodoloji Türkiye'de farklı gruplardan gelen kadın aktivistlerin sivil toplum söylemlerinin analiz edilmesinde ve bu söylemlerin cinsiyetçi yanlarının ortaya çıkarılması için kullanılmıştır.

Çalışmamın alan araştırması kısmında Türkiye'nin 4 farklı ilinde (Ankara, İstanbul, Batman ve Diyarbakır) yer alan 10 farklı kadın örgütü üyesi¹⁷ 41 Kemalist, İslamcı, Kürt, Feminist ve anti-kapitalist feminist kadın aktivistle görüştüm ve bu örgütlerden faaliyet raporu, dernek tüzüğü, örgütü ve projelerini tanıtıcı broşürler, raporlar ve yayınlar vb. birtakım dökümanlar topladım. Çalışmamda yer alan kadın gruplarını seçerken amaçlı örnekleme tekniğini kullandım. Bunu yapmak için literatürde hakim olan politik görüş

odaklı kategorizasyonu kullanmak yerine¹⁸, grupların politik duruşlarının yanı sıra AB fonlarıyla ilişkileri, coğrafi konumları, organizasyonel yapıları ve kadın hakları ve feminizme yaklaşımları gibi kriterleri de dikkate aldım. Bu, örgütler arası ve örgüt içi çeşitliliği yansıtmama yardımcı oldu.

Seçmiş olduğum kadın gruplarını tanımlamayı, aralarındaki benzerlik ve farklılıkları görmek açısından önemli buluyorum. Bu kadın grupları arasında Türk Kadınlar Birliği (TKB) ve Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği (TÜKD) Kemalist ideolojiyi benimsemiş olup, kadına devletin Kemalist seküler özelliklerinin koruyucusu olarak yaklaşmaktadır (Esim ve Cindoğlu, 1999: 182). Dernek statüsüne sahip olan bu iki kadın örgütü tüzüklerinde amaçlarını kadının ekonomik, eğitim ve sosyal statüsünü geliştirecek politikalar üretmek ve halkı kadınların insan hakları ve yasal haklar konusunda eğitmek olarak tanımlamaktadır (TÜKD, 1998; TÜKD, 2012). Organizasyonel yapıları itibarıyla iki dernek de faaliyetlerini gönüllülük temelli gerçekleştirmektedir. Fonlarla olan ilişkileri açısından TKB, AB fonlarına karşı koşullu ve şüpheli bir bakış açısına sahipken, TÜKD AB fonlarını desteklemektedir. Çalışmam kapsamında, 61 farklı şubesi olan TKB'nin Ankara'da yer alan ana merkezinden kadınlarla görüşürken, 10 tane şubesi olan TÜKD'nin Ankara ofisindeki kadınlarla görüştim. Başkent Kadın Platformu (BKP) ve Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (AKDER) dindar kadınlar tarafından kurulmuş kadın dernekleridir. AKDER 1997 yılında uygulamaya sokulan başörtüsü yasağını protesto etmek için başörtüsü sebebiyle üniversiteden atılmış ve iş hayatından uzaklaştırılmış olan kadınlar tarafından kurulmuştur. BKP ise başörtüsü yasağını protesto etmenin yanı sıra kuruluş amacını dindar kadınların sekülerizm ve patriarkayı destekleyen dindar kurumlar sebebiyle yaşadığı sorunları belirlemek ve dini doktrinlerin yorumlarında yer alan geleneksel kadın imajı ve modern toplumlarda dindar kadınlara yönelik olan ayrımcılık ile mücadele etmek olarak belirtmektedir (BKP, t.y). Organizasyonel yapıları itibarıyla BKP faaliyetlerini gönüllülük temelli sürdürürken, AKDER bünyesinde sınırlı sayıda da olsa profesyonellerin çalıştığı bir dernek olduğu için yarı profesyonel bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. İki derneğin de sırasıyla İstanbul ve Ankara'da yer alan ofislerinde görüşmeler gerçekleştirdim. Ayrıca iki dernek de AB'den fon almaktadır.

KAMER Vakfı (KAMER) ve SELİS Kadın Derneği (SELİS) ise Kürt kadın hareketi içinden çıkmış iki kadın örgütüdür. KAMER'in kurucularının çoğunu Kürtlerin yoğunlukta olduğu bölgelerdeki şiddetten mağdur olmuş Kürt kadınlar oluşturmaktadır (Diner and Toktaş, 2010: 48). Fakat bu noktada KAMER ve SELİS arasındaki temel bir farklılığın altını çizmek gerekir. SELİS, Demokratik Özgür Kadın Hareketi (DÖKH)¹⁹'nin bir üyesi olarak Kürt kadın hareketinin bir parçası olarak kendini tanımlarken, KAMER basılı dokümanlarında ve websitesinde tüm

yapılardan bağımsız olduğunun altını çizmekte ve KAMER'in kurucularından ve aynı zamanda başkanı olan Nebahat Akkoç "bağımsız bir kadın örgütü olarak KAMER'in kadınlar için kadınlarla çalıştıklarını" altını çizmiştir (Akkoç, 2002: 12). Bu temel farklılığa rağmen, iki kadın grubu da töre cinayetleri kisvesinde sunulan kadına yönelik suçlarla savaşmak amacıyla yöntemler geliştirmek (KAMER, t.y.) ve kadına yönelik şiddete karşı kampanyalar düzenlemek için çalışırlar (Duman, 2010). Vakıf statüsüne sahip olan KAMER Diyarbakır'da bir genel merkez olmak üzere 23 şubeye sahipken ve organizasyonel olarak yarı profesyonel bir yapı taşıırken, dernek olarak kurulan SELİS sadece Diyarbakır'da örgütlenmiştir ve gönüllülük üzerinden faaliyetlerini yürütmektedir. Ayrıca KAMER AB fonları alırken, SELİS içinde bu fonlara karşı eleştirel yaklaşımlar söz konusudur.

Uçan Süpürge, Kadın Adayları Destekleme Derneği (KA-DER), AMARGİ ve Sosyalist Feminist Kolektif (SFK) çalışmamda yer alan feminist örgütlerdir.²⁰ KA-DER ve Uçan Süpürge liberal feminist yaklaşıma daha yakın bir noktada konumlandırılabilirken, AMARGİ ve SFK sol görüşlü, anti-kapitalist bir pozisyona sahiptir. Bu bakımdan KA-DER genel olarak kadın ve erkeğin hayatın tüm alanlarında ve özel olarak ise tüm seçilmiş ve atanmış karar alma pozisyonlarda eşit temsilini savunmak için kurulmuşken (KA-DER, 2010), Uçan Süpürge medya ve diğer iletişim ağları aracılığıyla diyalog ortamını genişleterek ve iletişim ağları yaratarak Türkiye'deki kadın örgütlerini güçlendirmeyi, kadınların toplumsal alandaki görünürlüğünü ve toplumsal cinsiyet eşitliği farkındalığını arttırmayı amaçlamaktadır (Flying Broom, 2011). İki örgüt de yasal olarak dernek statüsüne sahiptir ve ikisi de AB fonları almaktadır. Bu iki dernek de gönüllüler yanı sıra profesyonellerin de çalıştığı dernekler oldukları için yarı-profesyonel bir yapıya sahiptir. Çalışmam kapsamında Ankara'da yer alan Uçan Süpürge ofisinden kadınlarla görüşürken, KA-DER'in İstanbul'da yer alan genel merkezindeki kadınlarla görüşüm.

SFK ve AMARGİ²¹ derneği tabandan gelen feminist örgütlenmelerdir. Farklı feminist eğilimlerden gelen AMARGİ'deki kadınlar ne yapmaya çalıştıklarını 'Yaşamak en önemli akademik faaliyettir' adlı broşürlerinde şöyle açıklamaktadırlar: "Amargi'de örgütleniyoruz. Feminizmi işte evde sokakta partilerde örgütlerde her yerde yaygınlaştırmak istiyoruz. Yaşadığımız coğrafyanın her bölgesindeki kadınların kendi aralarındaki farklılıkları dışlamadan dayanışmayı amaçlıyoruz. Erkek aklı sorguluyoruz ve tavır alıyoruz. Amargide hayatı dönüştürürken öğreniyoruz" (Amargi, t.y.). SFK ise kendini sosyalist feminist olarak tanımlayan kadınların oluşturduğu, sosyalist feminizmi "kadın kurtuluş mücadelesinin bir bileşeni ve feminizm-içi bir ayrım" olarak gören bir kolektiftir (SFK, 2008).²² Dernek statüsüne sahip olan AMARGİ AB fonlarına karşı koşullu ve şüpheli bir yaklaşıma sahipken, herhangi bir yasal statüye

sahip olmayan kolektif olarak kurulmuş olan SFK AB fonlarını reddetmektedir. Ayrıca, AMARGİ'li kadınlar AMARGİ'nin yasal olarak dernek statüsüne sahip olsa da bir dernek başkanına sahip olmayarak ve dernek içi hiyerarşik bir yapı gözetmeyerek bu statüyü uygulamada gerçekleştirmediğinin altını çizerek.

Yukarda bahsettiğim örgütlerden ilk olarak çalışmamda kilit kişiler olarak düşündüğüm kadınlara ulaştım ve sonrasında kartopu tekniği ile görüşmeci sayımı genişlettim. Her bir örgütten en az 3 en fazla 5 kadınla görüşme şansım oldu. Görüşme yaptığım kadınların neredeyse hepsi üniversite mezunu iken 5'i lise, 6'sı yüksek lisans ve 3'ü doktora mezunu idi. Görüşmecilerimin çoğu çalışırken, sadece 6 tanesi emekliydi. En küçük grubu 61-70 yaş arasında yer alan kadınlar oluştururken, 20-30 ve 41-50 yaş arasında yer alan görüşmeciler en geniş iki grubu oluşturmaktaydı.²³ Ayrıca çeşitliliği artırmak için dernek başkanı, genel sekreter, yürütme kurulu üyesi, dernek üyesi ve dernek çalışanı olmak üzere farklı pozisyonlarda yer alan kadınlarla görüşmeye özen gösterdim.

Görüşme tekniği, kadınların tecrübelerini ve bu tecrübelerin içinde şekillendiği bağlamları araştırmak için feminist araştırmacıların kullandığı etkili bir araştırma aracıdır (De Vault ve Gross, 2012: 229). Diğer bir deyişle, görüşme tekniği çalışmaya katılanlara "ses veren" bir metottur (Sprague, 2005: 120).²⁴ Bu çalışma kapsamında, Mayıs-Ağustos 2012 tarihleri arasında 10 örgütten 41 kadın aktivist ile açık uçlu ve yarı-yapılandırılmış ortalama 1.5 saat süren derinlemesine görüşmeler yaptım. Görüşmecilerimle beraber aldığımız karar doğrultusunda genelde örgüt ortamlarında ve bazı durumlarda ise kafe veya restoranlarda buluştuk. Görüşmeler demografi, sivil toplum ve iktidar ilişkileri, kadınların sivil toplum, devlet ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkiler üzerine görüşleri, feminizm anlayışları, AB-Türkiye ve AB'nin sivil topluma yönelik özellikle Türkiye özelinde yaklaşımı üzerine değerlendirmeleri, kadınların grup içi ve dışı faaliyetleri, grubun organizasyonel yapısı, projeleri ve Türkiye gündemi üzerine genel sorular çerçevesinde şekillendi. Görüşme sürecinde feminist araştırma etiğine bağlı kalmaya çalıştım. Genel olarak araştırmanın kadın aktivistlerle birlikte kurduğumuz bilginin bir ürünü olduğunu savundum ve bu sebeple geleneksel araştırma yaklaşımının öngördüğü "nesnellik, rasyonellik, ayrılık ve mesafe"nin aksine, görüşmecilerimle açık, transparan, hiyerarşisiz, iki taraflı bir ilişki kurmaya özen gösterdim (Reinharz, 1992: 24; Ackerly and True, 2010; Reinharz and Chase, 2003; Reinharz, 1992; Oakley, 1981). Bu niyetime rağmen, bir görüşmecimin "bu ortamda tam olarak eşit olamayız çünkü soruları sen soruyorsun" ifadesi tam bir eşitliğin imkansızlığını bana hatırlattı.

Türkiye’deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Söylemler Mümkün mü?

Bu bölümde, derinlemesine görüşmeler ve grup dokümanları üzerinden kadın aktivistlerin sivil toplum söylemlerini analiz ederken iki soruya cevap vermeye çalışacağım. İlk sorum, kadın aktivistlerin günümüzde ürettikleri sivil toplum söylemlerinin neler olduğu, bu söylemlerin içinde bulunduğu bağlam içinde nasıl ve hangi gruplar tarafından kurulduğu ve bu söylemler arasında hangilerinin daha hakim bir konumda olduğu üzerinedir. İkinci sorum ise bu söylemler ışığında kadın aktivistlerin ne ölçüde ve hangi şekillerde hâkim cinsiyetçi ve liberal/neoliberal sivil toplum anlayışına alternatif görüşler üretebildikleridir. Bu iki soruya cevap olarak kadın katılımcıların söylemlerinin çalışmamın teorik çerçevesini çizdiğim kısımda belirttiğim gibi Türkiye’de devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkiyi analiz eden çalışmaların bakış açıları açısından yaygın olan gruplamayı bir ölçüde yansıttığını söyleyebilirim. Bu sebeple kadınların söylemlerini bu gruplamayı yansıtacak şekilde üç ana kategori altında toplayacağım: a. liberal bakış b. eleştirel bakış ve c. radikal bakış. Her bir ana başlık altında bahsi geçen söylemlere kadın katılımcıların hangi meseleler çerçevesinde referans verdiğine değinerek örgüt içi ve örgütler arası çatışma ve benzerliklere yer vereceğim.

Liberal Bakış: “Gönüllü, Bağımsız ve Aracı Bir Sivil Toplum”

Liberal bakış, görüştüğüm kadın aktivistlerin sıklıkla referans verdikleri “gönüllülük”, “bağımsızlık” ve “aracılık” söylemleri üzerine inşa edilmiştir. Şu noktayı belirtmeliyim ki, Türkiye’deki hakim liberal sivil toplum anlayışını yansıtan bu söylemler kadınlar tarafından belli ölçülerde müzarekere edilmiştir.

i. Gönüllülük söylemi

Kemalist, İslamcı örgütler ve KA-DER’den kadınlar gönüllülük söylemi çerçevesinde sivil toplumu, özellikle kadınlar için, gönüllü faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir alan olarak tanımlarlar.²⁵ Bu örgütlerde yer alan kadın görüşmeciler, gönüllülüğü hiçbir kişisel faydanın hedeflenmediği sivil toplumun kaçınılmaz bir prensibi olduğunu dile getirmişlerdir. TKB’nin en kıdemli üyelerinden Sevda bu durumu şöyle ifade eder: “Sivil toplumun, takdir edilmesi gereken yanı gönüllülük. Emeğiniz, paranız zamanınız çabanız her şeyinizi böyle bir amaç uğruna yapıyorsunuz ve karşılığı yok”.²⁶ KA-DER’den neredeyse tüm kadınlar bu bakış açısını destekler bir tavır alarak, ‘gönüllülük’ ve ‘hür irade’nin sivil toplumun temel ilkeleri olduğunun altını çizmişler ve bir derneğe rehberlik eden önemli iki prensip olduğunu söylemişlerdir. Çok benzer bir şekilde, AKDER’in en genç üyesi Birsen “sivil toplumu tamamen gönüllü olarak kendi iradesiyle hareket eden, aynı düşüncüyü paylaşan ve aynı konuda hemfikir

olan insanların oluşturduğu topluma faydalı olmayı amaçlayan bir grup olarak görüyorum” der.²⁷ Bu noktada diyebilirim ki, çalışmamda yer alan İslamcı kadınlar sivil toplumun gönüllülük yönüne yukarıda bahsettiğim kadın görüşmecilerden daha az referans vermişlerdir. Fakat, yayınlarında sivil toplumda ‘gönüllülük prensibini’ dile getirirler. Örneğin, AKDER’in hazırlamış olduğu bir broşürde sivil toplum örgütlerinde gönüllülük algısının pompalandığı aşikardır: “AKDER hak arama mücadelesini ulusal ve uluslararası tüm platformlarda sürdüren gönüllülük esasına dayalı bir sivil toplum kuruluşudur” (AKDER, t.y.).

TKB, TÜKD ve KA-DER’den görüştüğüm bazı kadınlar gönüllülük üzerinden kurulan bir sivil toplum alanında kadın aktivistlerin kimliklerini “sorumluluk” temelinde anlamlandırmakta ve ‘sorumluluk’, ‘görev’ ve ‘adansızlık’ gibi kavramları ‘gönüllü bir kadın olmak’ ile özdeşleştirmektedirler. Bu noktada, görüştüğüm kadınların hiçbir yarar beklemeden sivil hizmetini yerine getiren ve sivil toplumu geliştirme ve kadın haklarını güçlendirme misyonunu üstlenen bir kadın imgesi yaratarak sivil toplumun cinsiyetçi yönünü ön plana çıkardıklarını söyleyebilirim. Bu durum, bu gruplardan gelen kadın katılımcıların ‘gerçek’ sivil toplum vurgusunda da vardır. Sivil toplumda kadının rolünün altını çizen bu görüşe göre, bugüne dek sadece kadın örgütleri gerçek bir STK olma şansını yakalamıştır. TKB’nin eski üyelerinden Tansu bu durumu şöyle dile getirir: “Sadece kadın örgütleri sivil toplum bilincine sahip....Diğer örgütlerde bu bilinç kadın örgütlerinde olduğu kadar gelişmiş durumda değil malesef”.²⁸

Sorumluluk ilkesi ile bağlantılı olarak, gönüllülüğün sosyal aktivite ile özdeşleştirilmemesi gerektiği, gönüllülüğün kurumsallaşmanın önünde bir engel olarak duran ‘disiplinsizlik’ anlamına gelmediği TKB ve KA-DER’den kadın görüşmecilerin dikkat çektiği bir konudur. Örneğin, TKB’den bir kadın katılımcı şöyle der: “Sivil toplum sosyal faaliyet olmamalı. Boş vakitlerde yapılacak bir iş olmamalı. Bunun bir yere varmayacağını düşünüyorum”.²⁹ Ayrıca, çalışmamda yer alan Kemalist kadınlar sivil toplum içinde kadın gruplarının ‘eğitici’, ‘aydınlatıcı’ ve ‘bilinç-yükseltici’ rollerini ‘sorumlu-gönüllülük’ kavramsallaştırması içinde ele almış, STK’ların ‘halka inmesi’ ve onları bilgilendirmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Örneğin TÜKD’li bir kadın katılımcı şöyle der: “Halka nasıl ineceğiz bu da sivil toplumda çok önemli bir sorun. Halka inebilmek için de gidip onların düzeyinde onlara o konuyu anlatacak daha fazla broşürlü, ne bileyim ben daha basite indirgenmiş sloganlarla, yazılarla, konuşmacılarla erişebilmemiz gerekiyor”.³⁰ Sorumlu gönüllülük kapsamında dile getirilen sivil toplum alanında kadının aydınlatıcı ve eğitici rolü vurgusu, modernleşme söyleminin bir ögesi olan “Kemalist kadının, sıradan cahil halkın karşısında aydın liderler olarak ataerkil ve yukardan aşağı bir şekilde konumlanması” görüşünü pekiştirmektedir ve bu noktada Kadioğlu (1998: 94)’nun belirttiği gibi, bu görüş

Türkiye Cumhuriyeti'nun kuruluşundan bu yana Kemalist eğitim misyonunun bir elementi olmuştur.

Profesyonelleşme gönüllülük kavramı ile kullanılan diğer bir kavramdır. Kemalist örgütlerden kadınlar STK'ların profesyonelleşmesini gönüllülük anlayışını yok ettiği ve sivil toplum bilincinden yoksun olduğu için eleştirirler. Bu kapsamda 'gerçek' sivil toplum ifadesi ile tekrar karşılaşırız. "Gerçek" sivil toplum gönüllülük odaklı ve siyasi otoriteden ayrı olarak tanımlanırken, 'sözde' STKlar profesyonel, çıkar-odaklı, erkek egemen ve siyasi iktidara yakın olanlardır. Bunun aksine, TKB, TÜKD ve KA-DER üyesi bazı kadınlar gönüllülük ve profesyonelleşmenin birbirini tamamlayan ilkeler olduğunu düşünürler. TKB'den Lale "hayatımı sürdürmek için çalışmak zorundayım ama hem çalışmak hem de dernekte bulunmak çok da kolay olmuyor. Onun için kesinlikle gönüllülerin yanında profesyonel bir takım da olmalı" der³¹. Benzer bir şekilde, KA-DER'den bir görüşmecim durumu şöyle açıklar: "Sivil toplumda bir gönüllülük faktörünün olması iyi bir şey... Batı'da [sivil toplum] fazla kurumsal, fazla profesyonel, bizde de fazla amatör, bunun biraz daha ortalması gerekiyor".³²

ii. Bağımsızlık söylemi

SFK ve AMARGİ dışındaki tüm gruplardan kadın görüşmeciler "bağımsız sivil toplum" söylemini üretirler ve bu söylemin iki boyutuna vurgu yaparlar. İlki, STKların "politika ve ideolojiler üstü" olmasına referans verirken, diğeri spesifik olarak sivil toplumun devlet/hükümetten bağımsız olması gerektiğine odaklanır. Bağımsızlığın sivil toplumda herhangi bir ideoloji veya siyasi parti ya da örgüte yakınlığın pejoratif anlamla yüklendiği ilk boyutu, daha çok Kemalist örgütlerden ve KAMER'li kadınların söylemlerinde görmekteyiz. Örneğin TÜKD'den Nurdan "biz bağımsızız. Bir siyasi görüş gütmüyoruz burada, veya bir siyasi örgütün bir bölümü değiliz... Kendimizce, bağımsız ve özgür bir yapımız var"³³ derken, benzer şekilde KAMER'li kadınlardan Elif de sivil toplum örgütü olarak "bir siyasi parti ya da örgütün politikası ya da ideolojisini savunmamak"³⁴ boyutuna dikkat çeker.

Sivil toplum örgütlerinin ideolojiden bağımsız olması konusundaki ısrar, kadınlar arası dayanışma noktasında da yüceltilen bir noktadır. Bir kimlik olarak "kadınlık"ın, ideolojik tanımlamalara bakmaksızın kadın STK'lar için ortak bir zemin oluşturduğu Kemalist gruplardan katılımcıların dile getirdiği bir nokta olmuştur. Örneğin, TKB'den Lale bu durumu şu şekilde aktarır:

Şöyle ilginç bir olay var kadın konusunda: İnsanlar, dernek çalışanları kadın duyarlılığına sahip olduklarından bir noktada birleşebiliyorlar. Siyasi düşünce bir yere kaldırılıyor. O zaman işte örgütlülük, sivil toplum ortaya çıkıyor....

Artık siyasi görüşe bakmadan, yani açık/kapalı, İslama inanan/inanmayana bakılmadan, sadece kadına duyarlı politikalar geliştirmek üzere kadın için ne yapılabilir odaklanıyoruz.³⁵

Fakat, konuyu biraz daha irdeledikten sonra görülen şudur ki Kemalist gruplardan birtakım görüşmeciler için bahsettikleri kadın dayanışması limitleri olan bir yapıya sahiptir. Bu kadınlar, İslamcı kimlik ve inanç göstergelerini problemleri bulmaktadırlar ve bu noktada TKB'den Buket'in sözleri çarpıcıdır çünkü bir taraftan başörtülü kadınlarla işbirliğinin gerekli olduğunu kabul ederken, diğer taraftan kamusal alanda başörtülü bir kadın görmeye tahammül edemediğini söyler: "Ben bakanlıkta [Çevre Bakanlığı] emekli olduğum binaya gittiğim zaman, masalarda türbanlı kadınları gördüğüm zaman çok rahatsız oluyorum... Yani bir kere gelişmiş bir toplumda olmaması gereken bir görüntü diye düşünüyorum. Şu geldiğimiz çağda, şey gibi geliyor bana, ilkellik gibi".³⁶ Sekülerizm-İslam ayrımının yeniden üretilmesiyle birlikte bağımsızlık söylemi, Kemalistler için "eğitilmiş, şehirli ve başörtüsü takmayan" Cumhuriyetçi kadın ideali ile sınırlandırılır (Özçetin, 2009: 106). Diğer bir deyişle, Cumhuriyetçi kadın modeli bağımsızlık söylemi bağlamına oturtulduğunda, çalışmamda yer alan Kemalist kadın gruplarının sivil toplum vizyonlarında ideolojik duruşlarını bizlere unutturmadıklarını söyleyebiliriz.

Bağımsızlık söyleminin ikinci boyutu ise yukarıda bahsettiğim gibi "sivil toplumun devlet ve/veya hükümetten bağımsız" olması ve böylece tarafsızlığını koruyabilmesidir. Bu noktada hükümetin kontrolü altında olmayan, bağımsız bir yerde konumlandırılan 'özgür' bir sivil toplumdan bahsedilmektedir. Bu özgürlük anlayışı Kemalist, İslamcı gruplar ve KAMER'den gelen çoğu kadın görüşmeci tarafından 'hükümet yanlısı' ve 'hükümet karşıtı' ya da 'bağımsız' ve 'tarafli' örgütler ikiliği üzerinden kurulmakta ve bu karşıtlık üzerinden STK'ları yeniden kategorize etmektedirler. Örneğin, TKB'den Lale İslamcı kadın örgütleri gibi hükümet yanlısı örgütlerin sivil toplum ve hükümet arasındaki ilişkiyi bulandırdığını şu şekilde ifade eder: "Derneğimiz çağdaş demokrasi kurallarına uyan bir dernek. Diğer dernek de türbanlı kadınların oluşturduğu bir dernek, hükümet yanlısı, bütün istedikleri oluyor, salon kirası alınıyor, bir yerde toplantı olacaksa bedava otobüsler kaldırılıyor. Kolaylaştırılıyor işleri. Ama biz kendi cebimizden para harcayarak yapıyoruz".³⁷ Başörtülü kadınların bulunduğu örgütleri hükümet yanlısı olarak nitelendiren TKB'den Lale'nin aksine, İslamcı kadın örgütlerinden gelen katılımcılar spesifik olarak başka bir örgütü hükümet yanlısı ya da karşıtı olarak belirtmeden, sivil toplum üzerinde devlet/hükümet gibi yapıların kontrolünün ortadan kaldırılması gerektiğini söylerler. Çünkü bunun sivil toplumun özgürlüğünü ve eleştirel yönünü tehdit eden bir öge olduğunu belirtirler. Örneğin AKDER'den Birsen "sivil toplum, AKP yandaşlığına

karşı güçlü olmalı sivil toplum gerçekten güçlü olursa, devlet iktidarı ile başedebilir” der³⁸; fakat bunun Türkiye’de gerçekleştirilemediğini BKP’den Ayşe dile getirir: “Türkiye’ye baktığımızda, ... politikayı belirleyecek veya politikayı besleyecek bir sivil toplum maalesef çok zayıf. Güçlü bir sivil toplum insanların devletten otonom olarak kendi hakları olduğunun farkına varması ile olur”.³⁹ KAMER ise bağımsızlık prensibini her yerde dile getiren bir kadın vakfıdır. KAMER tarafından hazırlanan “İstersek Biter” kitabında bağımsızlık prensibinin farkındalık grupları sonucunda üretilen en önemli politikaları olduğunun altı çizilir: “Kendimiz için bağımsız durup, düşünebileceğimiz, tartışıp fikir oluşturacağımız bağımsız bir alan yarattık. Ondan sonra bizim, her birimizin de söyleyecek bir sözü oldu” (KAMER, 2011: 112). Bu noktada devletin STK’lar üzerinde kontrol kurmasının kabul edilebilir bir durum olmadığını belirterek, STK’ları Ticaret Odası gibi çıkar odaklı ve hükümete yakın kuruluşlardan ayıran ‘tarafsızlık’ yaklaşımını savunurlar.⁴⁰

Burada belirtilmesi gereken nokta ise KAMER’in bağımsızlık anlayışının diğer gruplardaki kadınların söylemlerinden ne şekillerde ayrıldığı ve bunun kaynağıdır. Çalışmamda yer alan KAMER’li kadınlar için bağımsızlık sadece hükümet yanlısı/hükümet karşıtlığı ikiliği üzerinden kurulamaz. Sivil toplum örgütleri ile etnik kimlik üzerinden kurulan bağlar da sıkıntılıdır ve bağımsızlık anlayışı etnik farklılıkları aşmak için önemlidir. KAMER’den Nuray bu durumu aşağıdaki gibi ifade eder:

10 sene önce hiçbir beraberlik yakalayamadığımız bir dolu kadın kuruluşu oldu, o kadınlarla beraber bir kahve içtiğimizde başka türlüydük ama bir iş planlamaya başladığımız zaman onların dışarı çıkıp birine telefon açması gerekiyordu, birinden izin alması gerekiyordu ve iş değişiyordu. Ama şimdi giderek bağımsızlaşan, farkında olan ve empati kurmaya çalışan, [Kürt] kimliğini hafifletip yanındakine de yer açmaya çalışan kadınlar çoğalmaya başladı.⁴¹

Bu durum, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde yıllardır süren Türkiye devleti ve Kürtler arasındaki çatışma ortamı, ve bunun bölgedeki örgütler arası ilişkilere yansımaları sonucu KAMER’in tarafsızlığını korumak için bu çatışma ortamından uzak durma politikası olarak açıklanabilir. Fakat, bu koşullarda tüm çabalarına rağmen bağımsızlığı korumakta zorlandıklarını dile getiren KAMER’li görüşmecilerim, ya devlet yetkilileri tarafından Kürt siyasi hareketine yakın olmakla, ya da Kürt siyasi hareketi tarafından da devlete yakın olmakla eleştirildiklerini belirttiler. Bu durumda bağımsızlığını kanıtlamak ve bölgede güven kazanmak KAMER’in devam eden çabalarından biridir diyebiliriz.

Hükümetten/devletten bağımsızlık noktasında Kemalist, İslamcı gruplar ve Uçan Süpürge’den kadınlar finansal bağımsızlığa da dikkat çekerler ve devlet

tarafından desteklenen STK'lara, bağımsızlığı baltaladıkları için negatif anlamlar yüklerler. Örneğin TÜKD'den Nurdan der ki "... Devletten, bir ekonomik kaynak, bir şey beklemek, benim sivil toplum anlayışıma ve mantığıma aykırıdır".⁴² Fakat kadınlar finansal kaynak reddini değiştirilemez bir prensip olarak görmezler. Birçok sivil toplum örgütünün karşılaştığı finansal sorunlar sebebiyle, Kemalist gruplardan bazı katılımcılar devlet yardımının projeleri desteklemek ve temel kaynakları satın almak için kullanıldığı ölçüde kabul edilebileceğini söylerler. İslamcı kadınlar da benzer bir şekilde, bağımsız bir şekilde tahsis edildiği müddetçe, STK'ların devlet desteği alabileceğini söyler. Fakat, KA-DER'den Rezan devletin sadece belli noktalarda sivil topluma yardım etmesi gerektiğini şu sözlerle ifade eder: "Ben şahsen sivil topluma devletin yardımda bulunmasını hiç doğru bulmuyorum... Kira yardımı ve bir çalışanın sigortasını yapmak dışında hiçbir şeye yardım etmemeli. O da süreklilik adına. Burada amaç bağımlılık ilişkisi kurmamak".⁴³

iii. STK'lar: Devlet ve toplum arasında aracı kurum söylemi

Kemalist, İslamcı örgütler, KAMER, KA-DER ve Uçan Süpürge'den kadınlar sivil toplumu, hangi hükümet görevde olursa olsun devlet ve toplum arasında aracı bir ajan olarak tanımlarlar. TKB'den Sevdâ bu konudaki görüşünü şöyle aktarır: "siyasi iktidarlarda hangi parti olursa olsun normalinde biz şunu istiyoruz: Siyasi iktidarların sivil toplum ile yakın ilişkisi olmalı ve hatta sivil toplumu desteklemeli. Çünkü biz halkın gözü kulağı sesiyiz, örgütlü sesiyiz".⁴⁴ Benzer bir şekilde BKP'den Begüm, "benim anladığım sivil toplum halk ile iktidar arasında bir yerde ama halkın yanından iktidara bakan bir yerde olması gereken bir kurumdur" der.⁴⁵ BKP'nin 'Siyasal ve sosyal krizlerin çözümü demokrasi' başlıklı 17 Aralık 2013 yolsuzluk kriziyle ilgili yaptığı basın açıklaması ile "sivil toplum örgütlerinin karar alma süreçlerine katılımının önemi vurgulanır ve sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla milli iradenin karar alma süreçlerine yansımalarının mümkün ve gerekli" olduğunun altı çizilir (BKP, 2014). KAMER de 'İstersek Biter (2011)' kitabında kamu kuruluşları ile işbirliklerinin arttırılmasını amaçladıklarını belirtir. Bu söylem devlet ve sivil toplum arasındaki diyalogun önemine vurgu yaparak, sivil topluma hükümet politikalarını şekillendirmek ve baskı kurma gibi aktif bir rol yüklemektedir. Örneğin, KAMER'den Seda sivil toplum ve devlet arasındaki diyalogun nasıl verimli bir şekilde işlediğini göstermek için aktivist kadınların Medeni Kanunu değiştirmek için kurdukları platformu örnek verir.

Uçan Süpürge ve KA-DER'den bazı kadın görüşmeciler diğer kadın gruplarından farklı olarak aracı sivil toplum rolüne araçsal bir açıdan yaklaşırlar. Devletin pazarlık edilecek bir partner olma rolünün önemini vurgularlar çünkü belli bir maliyeti olsa da devletin yanında durmanın belli kaynaklara, özellikle faydalı bilgilere ulaşmayı sağladığını belirtirler. KA-DER çalışanı Çiçek bu konuyu şöyle

açıklar: “Bir konuda yapılacak olan bir toplantıda bugün iktidara ters düşecek birşey söylersen o toplantının katılımcısı olamıyorsun ve gelişmelerden de haberdar olamıyorsun. Ama ters düşmezsen olabiliyorsun”.⁴⁶

Burada belirtilmesi gereken başka bir nokta ise Kemalist, İslamcı gruplardan ve KAMER’den katılımcıların aracılık rolünün idealize edilmiş haliyle Türkiye’de uygulanış biçimi arasındaki boşluğu dile getirmeleridir. Bu kadınlar, idealde varılması gereken aracılık görevini Türkiye’de uygulamanın zor olduğundan bahsederler. Bu kapsamda örneğin Kemalist kadınlar, AKP hükümetinin Kemal Atatürk’ün fikirlerini ve Cumhuriyetçi seküler devleti savunan dernekleri, ‘hükümet karşıtı’ etiketi yapıştirarak karar-alım süreçlerine katılımını kısıtladığını ya da fon kaynaklarında kısıntıya giderek marjinalleştirdiğini söylerler. Görüştüğüm İslamcı kadınlar ise, AKP rejiminde görece daha fazla görünür konumda olsalar da hükümeti etkileme kapasiteleri konusuna biraz sakıncalı yaklaşırlar ve AKP hükümeti ile ilişkilerinde göreceli olarak dışlanmalarında kendilerini ‘hükümet yanlısı’ kuruluşlar ile aralarına mesafe koymalarına bağlarlar. KAMER’li kadın katılımcılar ise AKP hükümetinin cinsiyetçi politikaları sebebiyle STK’ların aracılık rolünü gerçekleştiremediklerini söylerler. KAMER’de Nuray durumu şöyle ifade eder:

Devlet ile daha çok diyaloga dayalı, karşılıklı birbirini anlamaya dinlemeye dayalı bir ilişki geliştirmeye çalışıyoruz. Bu oluyor mu? Elbette olmuyor. Yani politik farklılıklar var. Mesela şuanda hükümet daha çok ailenin korunması üzerine bir dil kuruyor, politika geliştiriyor. Biz ise buna karşı çıkıyoruz.... Yani kavgamız bitmiyor ama daha çok konuşmaya, diyaloga dayalı yöntemler geliştirmeye çalışıyoruz.⁴⁷

Benzer bir şekilde, BKP’den bazı kadınlar örgütlerinin marjinalize edilmesini cinsiyetçi bir dışlanma sürecine referans vererek açıklarlar. Örneğin, bu örgütten Nurten “hükümetin kadın konusunda çalışan kadın örgütlerini küçümseyen ve değersizleştiren bir bakış açısı var. Bu kadın derneklerini kötü şekilde etkiliyor.” der ve bu tavrın arkasında yatan nedenin erkek egemen bakış açısının hakimiyeti ve erkeklerin otorite kaybetme korkusu olduğunu belirtir.⁴⁸

Sonuç olarak, çalışmamda yer alan birçok kadın tarafından liberal bakış başlığı altında - Türkiye’deki uygulamaları istenildiği gibi olmasa da – ‘gönüllülük temelli’, ‘bağımsız’ ve ‘aracı’ bir sivil toplum idealinin kurulduğunu görüyoruz. Fakat bu liberal idealin sınırlarının ‘sorumlu-gönüllülük’, ‘gönüllülük-profesyonelleşme ortaklığı’, ‘hükümet yanlısı-karşıtı örgütler’, ‘araçsal aracılık’ gibi kavramsallaştırmalarla müzakere edildiği de bir gerçektir. Ayrıca, görüşmeler sonunda edindiğim bulgular kadınların bu üç kavram çerçevesinde ortak bir dil oluştursalar da, kavramlara atfettikleri anlamların tecrübeleri ve

politik duruşları çerçevesinde farklılaştığını bize gösteriyor. Buna ek olarak, daha çok Kemalist kadınların dile getirdiği gönüllü, eğitici, aydınlatıcı kadın imgesi, 'gerçek' STK'ların kadınlar tarafından kurulduğu vurgusu kadınların sivil toplum alanındaki konumlarını ön plana çıkarırken, KAMER ve BKP'den birkaç kadının, kadın STK'ların devletin cinsiyetçi politikaları ve bunun sebep olduğu cinsiyetçi dışlanma süreci sebebiyle devlet ve toplum arasında aracılık rolünü gerçekleştiremediklerine ilişkin sözleri cinsiyetçi politikaların sivil topluma yansımaları yönüne işaret etmektedir.

Eleştirel Bakış: "Muhالیf, Hiyerarşisiz ve Demokratik Bir Sivil Toplum"

Çalışmamda yer alan kadın aktivistler, eleştirel bakış ile sivil toplumun muhalif, hiyerarşi içermeyen ve demokratik bir yapıya sahip olması gerektiğini fakat Türkiye'deki sivil toplum pratiklerinin bu yapıyı pek de mümkün kılmadığını tecrübeleri üzerinden aktarırlar.

i. Muhالیf söylem

TKB, BKP ve SELİS'ten kadın görüşmecilerim sivil toplumun muhalif bir söylem ile sistem karşıtı bir ajan olması gerektiğini savunurlar. Örneğin, TKB'li kadınlara göre, Türkiye'de sistemi kuran AKP rejimidir ve bu noktada AKP iktidarının, protesto hakkına getirdiği kısıtlamalar, Ergenekon ve Balyoz operasyonları gibi baskıcı ve laiklik karşıtı yönlerinden rahatsızlık ve endişelerini dile getirirler. Bu endişeler temelinde çalışmamda yer alan Kemalist kadınlar, sivil toplum içinde muhalif olmayan ve sistem yanlısı / muhalif ve sistem karşıtı olmak üzere ikili bir karşıtlık yaratırlar. TKB'den Tansu bu durumu şöyle ifade eder: "Türkiye'de sivil toplum örgütü dediğiniz zaman, iki grup var. Bir tarafta sistemin dışına atılıp bertaraf olanlar, diğer tarafta sistemin tarafında olup birçok olanağa sahip olanlar".⁴⁹ Bu kategorizasyonu kullanarak İslamcı örgütleri sistem yanlısı; kendi örgütlerini ise sistem karşıtı örgütler olarak tanımlayarak Türkiye kadın hareketinde bugüne dek hakimiyetini sürdürmüş olan laik/İslamcı polarizasyonunu yeniden üretmiş olurlar. Fakat burda sistem karşıtı kadın örgütlerinin kaderinin marjinalleştirilme ve fırsatlardan uzak tutulma olduğunu da bize hatırlatırlar.

İslamcı kadınlar içinde küçük bir grup olsa da, sistem onlara göre genel olarak devlet geleneği ve ideolojisi, özelde ise Cumhuriyetçi devlet otoritesidir. Görüldüğü gibi, Kemalist kadınların aksine muhalif söylem laik ve devletin Cumhuriyetçi otoriter ideolojisinin eleştirisi üzerine kurulur. Bu bağlamda, sivil toplum kurulu sisteme bir alternatif, insanların devlete karşı eleştirilerini dile getirdikleri bir platform olarak kurgulanır. BKP'den Nurten tutkuyla muhalif sivil toplum değerlerini savunduğu alıntıda şunları söyler: "Sivil toplum benim için, normal kamu kurumunun dışında kalmış olan mevcut olan sistemden daha

farklı düşünen ... direkt kendisiyle bir ilgisi olmasa da tüm dünyayla ilgili her türlü sıkıntısı derdi olmaktadır... sivil toplum mevcut olan sisteme alternatifler üretebilmektir”.⁵⁰

Yukarıdaki görüşlerden farklı olarak, SELİS’li kadınlar sistem karşıtlığını ‘devlet ve iktidar karşıtlığı’ olarak tanımlar. Bahsi geçen kurumlar bütünü olarak tanımlanan devlet ‘erkek’ bir devlettir ve bazı grupları/insanları ötekileştiren bir role sahiptir. Burada, Kemalist ve İslamcı kadınlara göre daha soyut ve mutlak bir devlet eleştirisi görmekteyiz; diğer bir deyişle, eleştiri noktası hükümetler tarafından kontrol edilen belirli bir devlet yapısından ziyade devlet fikrinin kendisidir. SELİS’den Reşide bu durumu şöyle açıklar: “Biz devlet yaklaşımına karşıyız. Devletin olduğu yerde, iktidar ve baskı vardır”.⁵¹ Devlet ve kapitalizmin içiçe geçişini sivil toplumun piyasalaşmasına sebep olduğunu söyleyen SELİS’li kadın aktivistler, bu bağlamda fonlanan projeleri eleştirirler ve fonlu projelerin sivil toplumda iktidar alanları yarattığını ve sivil toplumun muhalif yönünü aşındırdığının altını çizerek. Konformist ve muhalif sivil toplum ayrımı yapan bu ifade, Kemalist ve İslamcı grupların yaptığı gibi bu ayrımı seküler ve İslamcı ayrımı üzerine kurmanın aksine fonlanan sivil toplum kuruluşlarını fon almayanların karşısına konumlandırarak ilkinde itaat eden, muhalif olmayan erkek egemen roller yüklemektedir. Ayrıca, sivil toplum içinde kadın örgütlerine özel bir önem atfeden SELİS’den Gökten şöyle der: “Türkiye’de STK’ların kendilerine has gündemlerinin olmadığını, iktidar politikaları çerçevesinde bir takım faaliyetler yürüttüklerini; muhalif bir yanlarının olmadığını, onlara verilen bir çerçeve içerisinde hareket edebildiklerini düşünüyorum... Ancak kadın örgütlerinin biraz daha bu sistemin dışına çıkabildikleri için özel bir yeri olduğuna inanıyorum”.⁵² Bu bakış açısı, SELİS’li kadın aktivistlerin sivil toplum örgütlerini muhalif ve konformist olarak gruplandırması üzerine inşa edilerek kadın örgütlerini sistem dışında kalma kapasiteleri dolayısıyla muhalif kesimde konumlandırmaktadır.

ii. Hiyerarşi karşıtı söylem

KAMER, SELİS, Uçan Süpürge, KA-DER ve AMARGİ’den görüştüğüm birçok kadın, kadın örgütlerini de içerecek şekilde sivil toplum örgütlerinin hiyerarşik ve eşitsiz yapısını eleştirirler. Bu söylem, sivil toplumu hiyerarşi karşıtı bir alan olarak tanımlar ve sivil toplumun eşitlik arayışında olan ve sivil toplum içinde ya da sivil toplum ve devlet arasındaki hiyerarşik sosyal ilişkilere son vermeyi amaçlaması gerektiğini vurgular.⁵³

Görüştüğüm kadınlar sivil toplum kuruluşları içinde ve arasında hiyerarşik ve merkezîyetçi örgütlerin varlığının eleştirisini, ‘temsiliyet’ ve ‘liderlik’ meseleleri

temelinde yaparlar. Örneğin, KA-DER kendi iç deneyimlerinden yola çıkarak... “hiyerarşik yapılanmalara karşı durur ve bunu isimlerinden ‘eğitme’ sözünü çıkararak yaptıklarını; hiyerarşik değil paylaşımaya dayalı ilişki kurma biçimi benimsediklerini söyler” (KA-DER, 2012). Benzer bir şekilde, KAMER’den Elif diğer kadın örgütlerinde gördüğü ast-üst ilişkisine karşı duyduğu rahatsızlığı şöyle dile getirir: “Diğer sivil toplum örgütleriyle biz çok kez görüşmeler yapmaya gittik ve gördük ki derneğin başkanının makam odası var. Mesela diğer çalışanlar hemen salonun dibinde küçük odada 2 kişi ayrı masalarda çalışıyorlar, şok oldum, bu hiyerarşi değil de nedir mesela”.⁵⁴

KAMER ve SELİS’ten birçok kadın görüşme için göre hiyerarşi ve patriarka iç içe geçmiş kavramlardır ve erkek egemenliğini hiyerarşinin köklerinden biri olarak tanımlarlar. Bu bağlamda, görüşmecilerim arasında SELİS’in en genç üyesi olan Reşide şöyle bir yorumda bulunur: “Hiyerarşik bir yapıyla büyüyoruz aslında, anne hep mutfaktadır, çocuğun bakımıyla ilgilidir, baba dışarıda çalışır ...”.⁵⁵ Aile içindeki bu erkek egemen yapının sivil toplumdaki karma gruplarda karar alım süreçlerinde erkek egemen tavra dönüşmesi bu kadınları rahatsız eder ve bu noktada erkeklerin domine ettiği ve kadınlara geleneksel cinsiyet rolleri atfeden STK’ların varlığını ve bunun sorgulanması gerektiğini SELİS’ten aynı görüşmecim yaşadığı bir örnekle açıklar: “... katıldığım bir toplantıda şöyle bir şeyle karşılaştım: ‘ama kadın evde temizliği yaparsa, kadın eşiyile iyi geçinirse şiddet görmez ki’ diyebilen kadınlarla, hani bu tarz sivil toplum kuruluşları da var”.⁵⁶ Bu noktaya ek olarak, KAMER’den kadınlar patriarkal sistemin sadece erkeğin kadın üzerinde kurduğu iktidarla değil, aynı zamanda kadınlar tarafından da yeniden üretildiğine dikkatimizi çeker. KAMER’den Tülin bu durumu şöyle ifade eder: “Erkek egemen sistem içindeyiz. Erkekler hani hep gücünü gösterdiği için ... herhalde kadınlar da bundan etkileniyor, ‘erkek gücünü böyle gösterirse ben de yaparım diyor’... Yönetici oldukları zaman erkek gibi davranmaya başlıyor kadınlar da, hakikaten çok kötü şiddet uygulayabiliyorlar”.⁵⁷

AMARGİ’den birkaç kadın farklı bir noktaya vurgu yaparak sivil toplum örgütleri içinde ve aralarındaki hiyerarşiler sebebiyle feminist yaklaşımın sivil topluma entegre edilemediğini ve sivil toplumun dönüşümünün feminizm ile gerçekleşebileceğini söyler. Bu noktada, AMARGİ’den Duygu bu bakış açısını şöyle aktarır: “Yatay örgütlülüğü feminizm getirecektir sivil topluma zaman içerisinde. Mesela ben bazı sivil toplum örgütlerinin bunlar sol örgütler de olsa, sorguladıklarını düşünüyorum bu yatay örgütlenmeyi”.⁵⁸

iii. Demokratikleşme söylemi

KAMER, SELİS, Uçan Süpürge ve KA-DER'den kadınlar demokratikleşme söylemi kapsamında iki farklı yaklaşım benimserler. İlk grup sivil toplumun ayrım yapmayan bir alan olması gerektiğini belirtirken, ikinci grup STK'lar aracılığıyla aktif vatandaşlık ve demokratik kültürün geliştirilmesi kavramına referans verir. KAMER ve SELİS'ten görüştüğüm kadınlar sivil toplumun ayrımcılıkla mücadele misyonu taşıması gerektiğini söyler. STK'lar arasında ve içindeki ayrımcılığın 'demokratik bir başarısızlık' olarak nitelerken, vurgularını Doğu'dan gelen kadınlar ya da Kürt kadınlar olarak karşılaştıkları bölgesel ve etnik sorunlarla ilişkilendirirler. İlk olarak, coğrafi konumla ilintili etnik farklılıklar temelinde karşılaştıkları ayrımcılığı KAMER'den Derya şöyle açıklar:

Sivil toplum içinde dindar olmak/olmamak, farklı mezheplere sahip olmak, vb. bunların ayrımcılık yarattığını düşünüyorum çünkü nedense biz başka bir gruba üye isek karşı tarafın bir tahammülsüzlüğü oluyor. Biz Doğu'dan Batı'ya gittiğimizde birlikte çalışmalar yapabiliyoruz. Ama Diyarbakır'dan geldim dediğim zaman kafaların bana döndüğünü görüyorum çünkü kafalarında belli bir profil var, eğer gelen kişi o profile uymuyorsa, önce bir şaşkınlık yaşıyorlar. Yani kafamızda önyargılarımız var, öyle o çalışmalara geliyoruz. ... Diğer kuruluşlar bu tarafa geldikleri zaman, bilen kişi, üretmeye gelen kişi, bilgi üretmeye gelen kişi, kurtarmaya gelen kişi yada örgüt olarak kendilerini konumlandırıyorlar.⁵⁹

Derya bu tarz bir ayrımcılığın şiddete neden olduğunu 2012'de Kadın Sığınakları Kurultayı'nda yaşananları şöyle anlatır: "... yani işte Doğu ve Güneydoğu'dan giden arkadaşlarımız neredeyse linç edilmiş hatta can güvenliğinden endişe duyulmuş arabaya bindirip öyle göndermişler yalnız bırakılamamışlar falan... İşte sivil toplum böyle bir durumda".⁶⁰ SELİS'den Reşide ise 'Diyarbakırlı bir kadın olmak' gibi belirli bir kimlik üzerinden aynı Kurultay'da yaşadığı deneyimi şöyle aktarır: "... Önce kendi çalışmalarını yapmakta özgür ve herkes birbirinin fikrine saygı duymalı deniliyor, daha sonra bir arkadaş etnik kimliğinden kaynaklı bir sıkıntısını dile getirince vay efendim siz bölge sorununa çeviriyosunuz deniyor". Aynı zamanda, Reşide'nin Kapadokya'da katıldığı Sığınaklar Kurultayı'nda Ordu Cezaevi'ndeki bir arkadaşlarından gelen bir mektubu okurken karşılaştığı tepki çarpıcıdır: "...arkadaşımızdan gelen mektup okununca böyle masalara vurmalar, çıkın burdan siz burada konuşamazsınız, Kuzey Irak'a gidin burası Türkiye deyip masalara vurmalar. Orada biz şiddetle mücadele üzerine bir tartışma yürütüyoruz, aynı zamanda kadınlar tarafından şiddete maruz kalıyoruz..."⁶¹

KAMER'li kadınların aksine, SELİS'ten görüştüğüm kadınlar, Türkiye'de devlet politikalarının da yarattığı ayrımcılığa odaklanırlar. Bu noktada, SELİS'ten Gökten,

devlet politikalarının yarattığı kadın ve erkek arasındaki cinsiyet ayrımına, Türk ve Kürtler arasındaki etnik ayrımlara ya da din temelli ayrımlar gibi toplumdaki ayrışmanın ötekileştirici yönüne dikkat çeker. Toplumdaki bu bölünmüşlük yüzünden sivil toplumun bir araya gelip bir güç açığa çıkartamadığını ve ülkenin demokratikleşmesinde çok fayda sağlayamadığını söyler.⁶² Meşru olmayan iktidar ve tahakküm kaynağı olarak resmedilen devletin, aynı zamanda maskülen yapısı iktidarı suistimal etme yönünü açıklamaktadır. Bu maskülenite SELİS'ten Ece tarafından şöyle dile getirilir: "Türkiye'de devletin erkek bakışı kadınlarının problemlerinin görmezden gelinmesi anlamına geliyor. Aynı zamanda devlet kabul edilebilir bir kadın imgesi pompalıyor ve diğer kadınlıklar ötekileştiriliyor".⁶³⁶⁴

KA-DER ve Uçan Süpürge'den kadınlar ise KAMER ve SELİS'teki kadınlardan farklı olarak demokratik bir kültürün geliştirilmesinin diğer faktörlerin yanında aktif vatandaşlık fikir ve pratikleri ile mümkün olacağını söylerler. Bu kadınlara göre, aktif vatandaşlık algısı STK'larda yerleştirilebilir ve geliştirilebilir çünkü bu kuruluşlar ideal olarak "halkı" temsil etmeye uygundur. Bu noktada, sivil toplum vatandaşların sesleri etrafında organize olmuş ve aynı zamanda bu seslerin temsil edildiği bir alan olarak kavramsallaştırılır ve böylece demokratik kültürün geliştirilmesine katkı sağlar. Uçan Süpürge'nin yürüttüğü Gölge Meclis ve Demokraside Kadın İzleri Projesi bu duruşu desteklemektedir. Aynı şekilde, KA-DER'in Kadın Yurttaşların ve Aktivistlerin Seçmenler ve Aktif Yurttaşlar Olarak Güçlendirilmesi Projesi ise kadınları güçlendirerek aktif ve katılımcı vatandaşlığı desteklemeyi hedefler. Uçan Süpürge ve KA-DER'den görüştüğüm kadınlara göre, aktif vatandaşlık alanı olarak sivil toplumun gücü, önceden marjinalize edilmiş ama insanlar için hayati öneme sahip konularda siyasi gündemi belirleyebilmesinde yatmaktadır.

Sonuç olarak, bu üç söylem ile çalışmamda yer alan kadınlar sivil toplumu muhalif, hiyerarşi karşıtı ve ayrımcılık barındırmayan ve aktif vatandaşlığı ön plana çıkaran demokratik bir alan olarak tanımlamaktadırlar. Bu ideal tablonun Türkiye'deki yansımalarına ciddi eleştiriler de getiren bu kadınların, yaşadıkları sorunlar, örgütlerinin politik düzlemdeki konumlanışı sebepli, sistem ve hiyerarşi tanımları farklılaşmakta ve demokratikleşme aracı olarak sivil toplumun bakış açısının ve faaliyetlerinin ne olması gerektiği konusunda birbirlerinden ayrılabilirler. Ayrıca, özellikle KAMER ve SELİS'ten kadınların erkeklerin domine ettiği ve kadınlara geleneksel cinsiyet rolleri atfeden STK'ların sorgulanması gerektiği vurgusu, kadın sivil toplum örgütleri içinde kadınların kadınlara uyguladığı şiddet ve bunun yarattığı hiyerarşiler eleştirisi ve AMARGİ'li kadınların sivil toplumun dönüşümünün feminizm ile gerçekleşebileceği önerisi sivil toplumdaki cinsiyetçi pratiklere bir örnek teşkil

ederek kadınların rahatsızlıklarını dile getirmektedir. Fakat, şunu söyleyebilirim ki, bu üç söylem yaşanan sorunlara eleştirel bir bakış açısı geliştirmekte ve bu sorunlara ilişkin çözümlerin sivil toplum aktivizmi içinden üretilebileceğine dair bir inanç taşımaktadır.

Sivil Toplumun Reddi: Asimilasyon Söylemi

SFK'lı tüm katılımcılar ve AMARGİ'den bazı katılımcılar sivil toplumu bir asimilasyon aracı olarak tanımlayarak negatif bir anlamla yüklerler. Sivil toplumu siyasetten uzaklaştırıcı ve feminist olmayan bir güç olarak tanımlayarak STK'lara meydan okurlar. Temel eleştiri noktaları sivil topluma ilişkin anlayış ve pratiklerdeki çelişkileri açığa çıkarmak üzerinedir. Bu bağlamda, Türkiye'deki sivil toplum siyasetten uzaklaştırıcı bir güç, statü ve çıkar gözetken bir araç ve devlet ve pazar arasında tampon bölge olarak üç boyut üzerinden tanımlanmıştır.

Asimilasyon söyleminin ilk boyutu sivil toplum ve feminist politika arasındaki dikotomi üzerine kurulur ve sivil toplumu depolitize edici bir güç olarak kurar. Bu kapsamda, kadınlar feminist örgütleri STK'ların karşısında konumlandırarak, STK'ları kapitalist yapıları yeniden üreten ve böylece sorunlara birbirinden izole şekilde yaklaşan dar, konu-odaklı bir zihniyet taşıyarak sistemdeki eşitsizlikleri gizleyen bir pozisyonda görürler. Bu bağlamda, kadın aktivistler sivil toplumu tanımlamak için 'profesyonelleşme', 'var olan sistemin muhafaza edilmesi' gibi ifadeler kullanırlar ve sivil toplumun dönüştürücü politik mücadelenin verildiği/verilebileceği bir alan olmadığını altını çizerek. AMARGİ'den Burçak bu durumu şöyle açıklar: "Benim durduğum yerden sivil topluma saygı duymuyorum... güzel bir şey ama radikal değil yeterince farklı birşey söylemiyor. Var olan bir sorunu saptıyor ama sistemin değişmesi için bir şey söylemiyor. Devamını sağlıyor ve aslında devam ederken daha güzel görünmesini sağlıyor".⁶⁵ Amargi'den Betül ise durumu şöyle ifade eder: "Bence feminizm uzlaşmayı seçmemeli çünkü feminist politika her zaman eleştirel olmalı. Bana feminizmin en anlamlı gelen şeyi budur yani, her zaman önce kendisine, sonra herşeye eleştirel yaklaşabilmesi çünkü ancak böyle dönüşüp bir yerlere varılabilir".⁶⁶ Bu noktada Betül, STK'ları "uzlaşmacı" ve feminist örgütleri ise "eleştirel" bir noktada konumlandırarak sivil toplum ve feminist politika arasındaki dikotomiye yeniden üretmektedir.

Bu bağlamda, tüm SFK'lı kadınlar ve AMARGİ'den birçok kadın, örgütlerinin STK olarak adlandırılmasını reddeder. AMARGİ'den görüştüğüm kadınların bir kısmı kendilerini bir STK'nın değil, kadın hareketinin parçası olarak gördüklerini söylerler ve bu gruptan Esra durumu şöyle açıklar: "...AMARGİ'ye bir sivil toplum örgütü diyemezsin çünkü taraflıdır, politik söz üretir, dolayısıyla siyaset üstü konuşuyorum ya da siyaset dışı söz üretiyorum diye değil, ben siyaset

yapıyorum der, ama birçok sivil toplum örgütü siyaset dışı olduğunu söyler ve bunla da övünür”.⁶⁷ SFK’lı kadınlar ise demokratik kitle örgütü (DKÖ) terimini benimsediklerini söylerler. Bu kadınlara göre Türkiye’de sivil toplum alanı, devlet tarafından kabul edilmiş uluslararası fonlarla desteklenen STK’lar ve karşısında devlet tarafından onaylanmayan DKÖ’ler olarak ikiye ayrılırlar. SFK’dan Bilge DKÖ’leri “insanların doğrudan katılımını hedefleyen ve ülkenin politikaları ve kendi koydukları alanla ilgili söz üretebildikleri örgütlenmeler” olarak tanımlar.⁶⁸ Fakat bu durum STK’ların ortadan kaldırılması anlamına gelmemektedir. SFK’dan Zeynep’in de belirttiği gibi STK’ların önemini kabul ederek fakat sivil toplumun rolünün STK alanıyla kısıtlanmaması gerektiğini bilerek hareket edilmelidir:

STK’ların yaptıkları bir sürü iş var, gerçekten böyle tekil amaçlarla yürütülen projelerle kadınların hayatına direkt ediyorlar... Fakat SFK gibi bir örgüt kadınları politik öznelerle dönüştürüyor. [STK’lar ve feminist örgütler] ayrı alanlar ama birbirlerini destekleyebilecek alanlar. Politik öznelerin kendisi STK’ların araştırmalarından projelerinden vs. den bir güç alıp birşey yapabilirler ama politika sadece o alana sığmaz gibi.⁶⁹

Asimilasyon söyleminin ikinci boyutunu ise sivil toplumun statü ve çıkar gözetken bir araç olarak kurgulanması oluşturur. SFK’lı kadınlara göre, STK’larda başkanlık ve temsiliyet önemli bir rol oynadığından, STK’lar sermaye ve statü elde edilen araçlara dönüşür. Diğer bir deyişle, STKlar içindeki hiyerarşiler örgütün üyelik profilinden kopuk olmasına yol açar. Esra bu durumu şöyle ifade eder: “Sivil toplum içinde ciddi hiyerarşiler barındırıyor...STK’lar iktidar alanlarına dönüşüyor, hani oranın başkanı olmak, oranın birşeyi olmak falan filan prestijli birşey çünkü”.⁷⁰ Görüştüğüm SFK’lı kadınlar bunun çözümünü ‘aşağıdan yukarıya yapılan politika’ ve karar alma süreçlerine direkt katılımda görür ve bunun da temsiliyet-temelli çalışan STK’lar yerine yatay örgütlenmiş, rotasyon sistemini benimsemiş, hiyerarşisiz bir karar alım sürecine önem veren feminist örgütlerle mümkün olabileceğini söylerler.

Asimilasyon söyleminin son boyutu ise sivil toplumun devlet ve kapitalizm arasında tampon bölge olarak yer almasıdır. SFK ve AMARGI’den görüştüğüm kadın aktivistlere göre, sivil toplum bu görevi üstlendiğinde, devlet ve pazar ilişkilerinin sebep olduğu kapitalist sistem sorunlarını çözme ihtimalini tam anlamıyla kapatmış olur. SFK’dan Elçin durumu şöyle aktarır:

Sivil toplumun piyasayla ortak bir ilişkisi olduğunu düşünüyorum. Çünkü zaten sermayenin hani yarattığı tahribatı bireylerin sermayenin ve devletin güçlü saldırısı karşısında düştükleri eşitsiz durumu tolere etmek adına sivil toplumun bir ara formülü olduğunu düşünüyorum. Yani şöyle: biraz sosyal devlet gibi

aslında, hani kapitalizm çok acımasızlaşmış çıkmaza girince sosyal devlet projesi üretildi, bugün de kapitalizm çok daha açmaza girdi ama devlet kendisi bu zararı tolere etmek istemiyor, bunu sivil toplum eliyle onu kimi durumlarda destekleyerek ve bunları da kendi asli sorumluluğu olduğu gerçeğini unutturarak yapmaya çalışıyor.⁷¹

Bu duruma örnek olarak, STK'ların sermaye ile kurdukları ilişkiyi tartışmak amacıyla AMARGİ'den Burçak TEMA Vakfı ile Koç arasındaki işbirliğini örnek verir ve şöyle der: "TEMA'nın çok faal olduğu yıllarda, Koç [Üniversitesi] gitti ve İstanbul'un en değerli ormanını işgal edip oraya bir üniversite açtı. Buna hiçbir STK karşı çıkmadı. Hani oranın ne kadar değerli bir alan olduğunu ve bunun bir işgal olduğunu hiçbir STK söylemedi".⁷² Bu noktada, AMARGİ ve SFK'lı kadın aktivistler, devletin rızayı kurmak için sivil topluma ihtiyaç duyduğunu; yani meşruiyetini sivil toplum aracılığıyla kazandığını dile getirirler. Örneğin Amargi'den Esra şöyle der: "Devlet politikalarını geliştirmek ve hegemonyasını kurmak için sivil topluma ihtiyaç duyar".⁷³ Bu kadınlara göre, bu tarz bir devlet-toplum ilişkisi anlayışı, sivil toplum projesinin kurduğu 'özgür ve eşit bir dünya' egemen algısının bir 'aldatmaca' olduğunu bize göstermektedir.⁷⁴

Özetle, SFK ve AMARGİ'den kadınların sivil toplumu anlayış olarak reddeden bu bakış açısı STK'ları siyasetten uzaklaştırıcı ve feminist olmayan bir güç olarak görür. STK'ların varlığını reddetmeseler de, STK'ların siyaset dışı ya da üstülük görevinin kabul edilebilir olmadığını, ancak feminist politika ile politik bir söz üretebileceğini savunurlar. Bu noktada, sivil toplum aktivizmini dışlayan asimilasyon söyleminin diğer söylemlere göre radikal bir konumda olduğunu söyleyebilirim. Bu iki örgütteki kadın aktivistlerin, hem STK fikrine karşı duruşları hem de kendilerini STK olarak değil de feminist bir örgüt olarak tanımlamaları çalışmamda yer alan diğer kadın gruplarından kurumsal ve örgütsel olarak farklılaşmaları ile açıklanabilir. Bu kurumsal ve örgütsel farklılıkları, makalenin yöntem kısmında belirttiğim gibi AMARGİ'nin yasal olarak dernek statüsüne sahip olsa da bu statüyü hiyerarşik bulması sebebiyle pratikte reddetmesi, SFK'nın ise yasal statüye sahip olmayan bir kolektif olarak kurulması oluşturmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak, kadınlarla görüşmelerim sonucunda edindiğim bulguları iki grupta toplayabilirim. İlki, çeşitli gruplarda yer alan kadın aktivistler birbirleriyle örtüşen ve/veya birbirinden farklılaşan ve bazı durumlarda da politik duruşlarıyla çelişen 'gönüllülük', 'bağımsızlık', 'aracılık', 'muhalif söylem', 'hijerarşi karşıtı', 'demokratikleşme' ve 'asimilasyon' olmak üzere yedi farklı sivil toplum söylemi üretmişlerdir. İkincisi ise, çalışmamda yer alan SFK ve AMARGİ

harici kadın örgütü üyeleri kadınların birçoğu hegemonik liberal çoğulcu demokrasi ideallerini içeren sivil toplum algısı ile iç içe geçmiş 'gönüllülük', 'bağımsızlık' ve 'aracılık' söylemlerini üretirlerken aynı zamanda bu kavramların sınırlarını kendi tecrübeleri ışığında şekillendirerek müzakere etmişlerdir. Aynı zamanda, bu kadınların bir kısmı özellikle Türkiye'deki muhalif olmayan, hiyerarşik ve demokratik olmayan sivil toplum pratiklerini eleştiren bir bakış açısı geliştirtirirken, tüm SFK'lı kadınlar ve AMARGİ'den birkaç kadın ise bu iki kadın grubunun kurumsal ve örgütsel olarak çalışmamda yer alan diğer gruplardan farklılaşmaları sebebiyle bu aktivizmi feminist politikayı önceleyerek reddetmiş ve alternatif direniş yolları üretmişlerdir.

Bu bulgular ışığında şunu söyleyebilirim ki, çalışmamda yer alan kadın aktivistlerin çoğu sivil toplumdaki anaakım bakış açıları ve varolan iktidar ilişkileri ile, farklı şekillerde ve belli ölçülerde de olsa, mücadele etmişler ve böylece sivil toplum kavramının ve pratiklerinin şekillenmesinde önemli aktörler olmuşlardır. Bu bağlamda, kadınların eleştirel ve sivil toplumu reddeden bakışlarının özel bir ilgiyi hakettiğini düşünüyorum. Liberal bakışa cevap olarak okunabilecek olan eleştirel bakış kapsamında kadınlar, sivil toplumda hakim olan eşitsiz iktidar ilişkilerini ve cinsiyetçi hiyerarşileri kadın politikası ya da feminist politikayı savunarak yıkmayı amaçlamışlardır. Sivil toplum aktivizminin politik bir söz üretmeyeceğini savunarak feminist politikayı ön plana çıkaran sivil toplumu reddeden bakış ise küçük bir grup kadın tarafından dile getirilmiş olsa da alternatif ve dönüştürücü bir potansiyel taşımaktadır. Bu noktalar Türkiye'deki kadın hareketi içindeki tartışmalar ve feminist akademisyelerin sivil toplum eleştirileri ile beraber okunduğunda sivil toplum içinde karşı-hegemonik seslerin ortaya çıkma potansiyeline işaret etmektedir.

Sonnotlar

¹ Örnek olarak Al-Ali (2003); Al-Ali ve Pratt (2011); Alvarez (2009); Howell (2006, 2007); Howell ve Mulligan (2003, 2005); Hagemann, Michel ve Budde (2008); Krause (2008, 2012); Nagar (2011); Phillips (1999, 2002); Rabo (1996); Seungsook (2002); Watson (1997); Weldon (2005) ve Eto (2012)'nin çalışmaları verilebilir.

² Sivil toplum kuruluşunun kısaltması olan STK'nın İngilizce'deki karşılığı NGO (non-governmental organizations)'dur.

³ Örnek olarak Sirman (2006); Üstündağ (2006); Kabasakal Arat (2006); Alemdar ve Çorbacıoğlu (2010); Kuzmanovic (2012); ve Bora (2011)'nin çalışmaları verilebilir.

⁴ Örneğin, "projeyi yerine getiren grup" ve "projenin uygulandığı grup" arasında açık bir güç ilişkisi vardır. İlki genellikle orta sınıf, eğitilmiş kadınlardan oluşurken, ikincisi "cahil" olarak algılanan ve yardıma muhtaç kişilerdir (Hacivelioglu, 2009: 17).

⁵ Sivil toplum kavram ve pratikleri sadece Orta Doğu coğrafyasında değil, Latin Amerika, Doğu Avrupa, Güney Afrika ve Asya ülkeleri gibi Batı dışı bağlamlarda da hem sivil toplum teorisyenlerinin hem de feminist akademisyen ve aktivistlerin ilgi odağı olmuştur. Fakat bu çalışma kapsamında sivil toplumun Orta Doğu'daki izdüşümlerine odaklanılacaktır.

⁶ Bu konuda Al-Ali, sivil toplumun ortaya çıkışı ve performansını konu alan çalışmaları (örneğin Zaki, 1995; Zubaida, 1992), seküler feminist dernekleri hiçe saydıkları ve kadının durumunu sadece azınlık hakları ve din konusu ile sınırladıkları için eleştirmiştir (Al-Ali, 1997: 189). Bu noktanın üzerinde daha geniş çapta durulması gerektiğini düşünüyorum. Feminist akademisyenler, Doğu/Batı veya geleneksel/modern ayrımı ve bu ayrımların Orta Doğu'daki sivil toplum ve kadın örgütlerinin kavramsallaştırılması üzerindeki etkisi konusunda eleştireldir. Aynı doğrultuda, Al-Ali, 'modern, laik ve batılılaşma ifadeleri' ve 'muhafazakar, Batı karşıtı, İslamcı ifadeler' arasında kesin ayırım yapma eğilimini eleştirmektedir çünkü kendisi bunun "söylemler ve aktivizm içindeki çakışmayı, çelişkileri ve karmaşıklığı" gizlediğini düşünmektedir. (Al-Ali, 1997: 175). Bu hakim yaklaşımda modernlik siyasi gelişme ile ilişkili iken, otantiklik (authenticity) şeriatın uygulanması ile ilişkilidir (Al-Ali, 1997: 188). Al-Ali, ayrıca sekülerizmin kendiliğinden 'anti-din veya anti-İslamcı bir duruş' üretmediğini vurgulamaktadır. (Al-Ali, 2004: 4; ayrıca bkz. Badran, 2009).

⁷ Kadınların durumunun resmi olarak iyileştirilmesi, laikleşme sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır (Seçkinelgin, 2004: 175). "Devlet destekli feminizm" ve "devlet tarafından kontrolü sağlanan cinsiyet söylemi"nin yerleşmesi, bu sürecin sonuçlarıdır (Kardam, 2005: 39). Devlet destekli feminizm, kadınların sosyal hayattaki haklarını düzenlemeyi amaçladı ve kadınların sorunları ve talepleri devlet politikaları ile karşılandı (Tekeli, 1986; Seçkinelgin, 2004). Zehra Arat (1994: 74), Kemalist reformların "devlet destekli feminizm" olarak karakterize edilemeyeceğini çünkü herhangi bir hareketin feminist olması için "cinsiyet eşitsizliği ve erkek dominasyonu" algısına sahip olması gerektiğini ve bu dominasyonu yenme amacıyla hareket etmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun aksine, Tekeli'ye göre (1981 aktaran Tekeli, 1986: 184-5), kadınlara laik cumhuriyetçiler tarafından tanınan 'yeni haklar', Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan dini otoriteye karşı verdikleri savaşta sembolik bir anlam taşımaktadır. Devlet açısından, cumhuriyetçi kadın modeli, "eğitim alan ve kariyerine devam eden ve aynı zamanda da özenli ve eğitilmiş annelerdir" (White, 2003: 146; ayrıca bkz: Sirman, 1988). Başka bir deyişle, Kemalist cinsiyet eşitliği anlayışı, her şeye rağmen eşitliğe öncü olmadı, ama eğitim ve profesyonel çalışma şansı olan ve Kemalist kadın adı verilen elit bir kadın grubu yarattı (Kardam, 2005: 40). Böylelikle eğitimsiz, kırsal kesimde yaşayan ve İslam'ı yaşam tarzı olarak belirleyen kadınlar, birçok vatandaşlık hakkından mahrum bırakıldı. Bu zihniyet, kırsal ve kentsel alanlarda yaşayan kadınlar arasındaki uçurumu kapatmak için bazı teşvikler olsa da 1950'ler ve 60'lar boyunca devam etti (Çaha, 2013: 54-55).

⁸ Bunlar yaşanırken, ilk kadın partisi olan Kadınlar Halk Fırkası, 1923'te Nezihe Muhiddin tarafından kurulmuştur. Partinin kapanmasıyla, 1924'te Türk Kadın Birliği

kurulmuştur. 1926'da İsviçre Medeni Hukuku'nun ilan edilmesiyle cinsiyet eşitliği resmen garanti altına alındı. Pratikte bu çok eşliliğin kaldırılması, kadınlara boşanma hakkı tanınması ve kadınlara 1930'da yerel ve 1934'te genel seçimlerde oy kullanma ve aday olma hakkı verilmesi anlamına geliyordu (Kandiyoti, 1989: 126; ayrıca bkz: Arat, 1994). Kandiyoti'ye göre (1989: 126), bu reformlar "devletin kadın sorunuyla yüz yüze, yeni bir konum aldığını" gösterdi ancak, bu durum, kırsal kesimdeki kadınların durumunu önemli bir şekilde etkilemedi.

⁹ Bu yıllarda, kadınlar ve feminist gruplar, kadınların gördüğü şiddete, aile içindeki baskıya, "cinselliğin bir araç olarak kullanıldığı erkek egemenliğine, kadınların medyada yanlış temsiliyetine ve bakirelik testine" karşı mücadele veriyordu (Diner ve Toktaş, 2010: 41). 1987'de feministler, "Cinsiyete Dayalı Şiddete Karşı Kadın Dayanışması Yürüyüşü'nü organize ettiler. Bu yürüyüş, ikinci dalga kadın hareketinin ilk bir araya gelişi ve darbe sonrası Türkiye'sinde yapılan ilk toplu siyasi eylemdi" (Altınay ve Arat, 2009: viii).

¹⁰ "Dünya Bankası, bugün Türkiye'de sivil toplum kapasitesini geliştirilmesini desteklemektedir" ve BM'nin, Birleşmiş Milletler Habitat II Konferansı kapsamında 1996'da düzenlenen *STK ve Kurumlar Forumu*'ndan beri Türkiye'deki sivil toplum üzerinde önemli etkisi olmuştur. Bu gelişmeler Türkiye'deki toplumsal aktörleri tesis etmek ve harekete geçirmek konusunda çok önemliydi (Kuzmanovic, 2012: 14).

¹¹ Daha somut olarak, 2006 yılında 'AB-Sivil Toplum Diyalogu' isimli bir AB programı Türkiye için tahsis edilmiş ve buradaki öncelikli amaç, Türkiye'de sivil toplumu teşvik etmek olmuştur.

¹² Böylece, "toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet politikalarının anaakımlaştırılması ve kadınların insan hakları" (Kardam, 2005: 1; bkz: Landig, 2011) sivil toplum örgütlerinin gündemlerinin bir parçası olmuş ve kadın örgütleri, "kadınlarda okur-yazarlığı artırmak, kamu sağlığının parçası olarak tıbbi bilgilendirme ve nüfus kontrol programları, işgücüne katılımı arttırmak için kadınların beceri ve yeteneklerini geliştirmek ve şiddet gören kadınlar için sığınma evi ve hukuki danışmanlık gibi hizmetlerin" sorumluluğunu alarak kalkınma programlarının merkezinde yer almıştır (Diner ve Toktaş, 2010: 52).

¹³ Paralel olarak, kadın örgütleri, Türkiye'nin AB'ye giriş sürecinin şartlarını yerine getirmesinin sağlanmasını amaçlayan ülke içi yasal reformlara katkıda bulunmuştur. Bu yasal reformlar, Medeni Hukuk (2001), Ceza Hukuku (2004), Yeni İşçi Kanunu (2003), Yeni Sosyal Güvenlik ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (2006) ve 6284 sayılı Ailenin Korunması ve Kadına Karşı Şiddetin Önlenmesine Dair Kanun (2012)'u içermektedir. 1985'te onaylanan CEDAW'ın uygulanmaya konması, Türkiye'de kadın hakları için AB'ye adaptasyon sürecinin başka bir önemli sonucudur (Çaha, 2013: 67).

¹⁴ Örnek olarak, 2004 ve 2008'de AKP rejiminde yürürlüğe giren dernekler ve vakıfları ilgilendiren kanunlar, "örgüt kurmayı daha kolay hale getirdi ve devletin örgütsel

aktiviteleri takip etmesini zorlaştırdı” ancak “derneklerin özgürlüğünün tamamen güvence altına alınması konusunda halen birkaç yasal endişe mevcut” (Kuzmanovic, 2012: 10).

¹⁵ Bu, “Belediyeler Kanunu’ndaki değişiklik (2005), nüfusu 50.000’den fazla olan belediyeleri, kadın sığınma evi açmaya zorlayan ve TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu(2009)’nun kurulmasını sağlayan cezai reformu içermiştir” (Coşar ve Yeğenoğlu, 2011: 562) ve ayrıca, “erkeğin evin reisi olduğunu belirten ifade de Medeni Kanun hükümlerinden biri olmaktan çıkarılmıştır” (Yılmaz, 2015: 157).

¹⁶ Ekim 2008’de Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, “her kadının en az üç çocuğu olmalıdır” açıklamasında bulunmuştur (*Hürriyet*, 2008). Mayıs 2012’de Erdoğan hükümeti, acil durumlar haricinde şu anki 10 hafta yerine, 4 haftadan sonra kürtajın yasaklanması konusunda bir kanun taslağı üzerinde çalıştıklarını belirtmiştir. 1983’te yasal olan kürtaj, Türkiye’deki kadın hareketinin en önemli başarılarından biriydi. Bu sebeple, AKP’nin yaptığı açıklamanın hemen ardından, Türkiye’deki kadın örgütleri, ‘Kürtaj Haktır! Karar Kadınların’ adlı bir platform oluşturdu ve İstanbul, Adana, Mersin, İzmir, Diyarbakır, Çanakkale, Sinop, Antalya, Eskişehir, Van, Ankara ve Sakarya şehir merkezlerinde kürtaj hakkı yanlısı bir kampanya yürüterek yasağa protestolarla karşı çıktı. Protestolardan sonra AKP Hükümeti geri adım atsa da, Üreme Sağlığı Hizmetleri Kanun Tasarısı Taslağı üzerinde çalışmaya devam etti (*Radikal*, 2012).

¹⁷ Görüşme yaptığım örgütler Türk Üniversiteli Kadınlar Derneği (TÜKD), Türk Kadınlar Birliği (TKB), Başkent Kadın Platformu (BKP), Ayrımcılığa Karşı Kadın Hakları Derneği (AKDER), KAMER Vakfı (KAMER), SELİS Derneği, Uçan Süpürge (US), Kadın Adayları Destekleme Derneği (KA-DER), Sosyalist Feminist Kolektif ve AMARGİ Derneği’dir.

¹⁸ Örnek olarak, Esim ve Cindoğlu (1999); Sancar ve Bulut (2006); Coşar ve Onbaşı (2008); Marshall (2009); Diner ve Toktaş (2010)’ın çalışmalarına bakılabilir.

¹⁹ DÖKH yirmi kadın örgütü tarafından toplumsal cinsiyet odaklı, demokratik, ekolojik ve cinsiyet ayrımı yapmayan bir toplum kurmak amacıyla şemsiye bir örgüt olarak 2003 yılında kurulmuştur (Alinteri, 2009). SELİS, DİKASUM, KARDELEN Kadın Evi, KARDELEN Kadın Kooperatifi, EPİDEM, KADEM, Bağlar Kadın Kooperatifi, CEREN Kadın Derneği, CEREN Danışma Merkezi DÖKH’e üye örgütlerdir.

²⁰ Gözden kaçmamalıdır ki Kemalist, İslamcı ve Kürt kadın grupları arasında kendini feminist olarak tanımlayan kadınlar da vardır.

²¹ AMARGİ İstanbul Grubu, Aralık 2012’de aralarından 6 kadının ayrılışı ile birlikte derneği kapatma kararı almıştır. AMARGİ’li kadınların kapatma kararını açıkladıkları metin için bakınız: <http://www.kaosgl.org/sayfa.php?id=12861>.

²² Kuruluş yılı olarak TKB ve TÜKD diğer derneklerden çok daha önce, sırasıyla 1924 ve 1949 yıllarında, kurulmuştur. Diğer kadın grupları 1990 ve 2000’li yıllar arasında son yirmi yıl içinde kurulmuştur.

²³ Grup içinde ve gruplar arasındaki yaş farkları dikkat çekicidir. Görüşme yaptığım TKB ve TÜKD üyeleri 50 ve 60 yaşlarındayken, çalışmamda yer alan AKDER, SELİS, AMARGİ ve SFK üyelerinin neredeyse hepsi 20 ve 30'lu yaşlardadır.

²⁴ Fakat Reinharz ve Chase (2003: 74) görüşmenin her kadınla aynı şekilde yapılamayacağını, bu sebeple, kadınlar arası yapılan görüşmelerin romantize edilmemesi ve araştırma ilişkilerinin karmaşıklığının ortaya çıkarılması gerektiğini söylerler (Reinharz ve Chase (2003: 81). Alan çalışmamı bu noktayı aklımda tutarak gerçekleştirdim.

²⁵ Görüşme verileri, Üniversite Etik Komitesi'nin belirlediği kurallar çerçevesinde kadınlardan uygun bulmaları durumunda imzalamalarını istediğim izin formunun yönergesi doğrultusunda takma isim ve görüşme tarihi olarak son notta sunulmuştur.

²⁶ Sevda ile kişisel görüşme, 08.05.2012.

²⁷ Birsen ile kişisel görüşme, 6.07.2012

²⁸ Tansu ile kişisel görüşme, 4.05.2012.

²⁹ Lale ile kişisel görüşme, 07.05.2012.

³⁰ Pınar ile kişisel görüşme, 30.06.2012.

³¹ Lale ile kişisel görüşme, 07.05.2012.

³² Selda ile kişisel görüşme, 22.07.2012.

³³ Nurdan ile kişisel görüşme, 29.06.2012.

³⁴ Elif ile kişisel görüşme, 20.05.2012.

³⁵ Lale ile kişisel görüşme, 07.05.2012.

³⁶ Buket ile kişisel görüşme, 10.05.2012.

³⁷ Lale ile kişisel görüşme, 07.05.2012.

³⁸ Birsen ile kişisel görüşme, 6.07.2012.

³⁹ Ayşe ile kişisel görüşme, 7.08.2012.

⁴⁰ Yukarıda da belirttiğim gibi, Türkiye'de sivil toplumun sadece dernek ve vakıflardan oluşmadığını, sendikalar, siyasi partiler, odalar ve üniversiteleri de içerdiğini (Göksel ve Güneş, 2005: 57) düşünürsek KAMER'li kadınların bu yaklaşımı varolan STK sınıflandırmasını sorgulayıcı niteliktedir.

⁴¹ Nuray ile kişisel görüşme, 16.05.2012.

⁴² Nurdan ile kişisel görüşme, 29.06.2012.

⁴³ Rezan ile kişisel görüşme, 18.07.2012.

⁴⁴ Sevda ile kişisel görüşme, 8.05.2012.

⁴⁵ Begüm ile kişise görüşme, 1.08.2012.

⁴⁶ Çiçek ile görüşme, 21.07.2012.

⁴⁷ Nuray ile kişisel görüşme, 16.05.2012.

⁴⁸ Nurten ile kişisel görüşme, 9.08.2012.

⁴⁹ Tansu ile kişisel görüşme, 4.05.2012.

⁵⁰ Nurten ile kişisel görüşme, 9.08.2012.

⁵¹ Reşide ile kişisel görüşme, 22.05.2012

⁵² Gökten ile kişisel görüşme, 24.05.2012.

⁵³ Görüşme yaptığım kadın aktivistlerin hiyerarşiye yaklaşımlarının farklı olduğunu söyleyebiliriz. Bir taraftan, KAMER, Uçan Süpürge ve KA-DER'den katılımcılar hiyerarşinin tamamıyla ortadan kaldırılmasının imkansız olduğunu söylerken, diğer taraftan, SELİS ve AMARGİ'de kadınlar hem kendi içlerinde hem de diğer örgütler ile hiyerarşisiz ilişkiler kurmayı çabaladıklarını söylerler.

⁵⁴ Elif ile kişisel görüşme, 20.05.2012.

⁵⁵ Reşide ile kişisel görüşme, 22.05.2012

⁵⁶ Reşide ile kişisel görüşme, 22.05.2012

⁵⁷ Tülin ile kişisel görüşme, 18.05.2012.

⁵⁸ Duygu ile kişisel görüşme, 2.06.2012.

⁵⁹ Derya ile kişisel görüşme, 17.06.2012.

⁶⁰ Derya ile kişisel görüşme, 17.06.2012.

⁶¹ Reşide ile kişisel görüşme, 22.05.2012.

⁶² Gökten ile kişisel görüşme, 24.05.2012.

⁶³ Ece ile kişisel görüşme, 15.05.2012.

⁶⁴ Ayrıca, SELİS'ten kadınlar, devletin finansal yardım sağlamayı reddederek ve dolaylı olarak onları AB fonları ve diğer kaynaklara bağımlı hale getirerek, derneklerini

ötekileştirdiğini söylerler.

- ⁶⁵ Burçak ile kişisel görüşme, 2.07.2012.
- ⁶⁶ Betül ile kişisel görüşme, 15.06.2012.
- ⁶⁷ Esra ile kişisel görüşme, 16.06.2012.
- ⁶⁸ Bilge ile kişisel görüşme, 15.06.2012.
- ⁶⁹ Zeynep ile kişisel görüşme, 26.06.2012.
- ⁷⁰ Esra ile kişisel görüşme, 16.06.2012.
- ⁷¹ Elçin ile kişisel görüşme, 23.07.2012.
- ⁷² Burçak ile kişisel görüşme, 2.07.2012.
- ⁷³ Esra ile kişisel görüşme, 16.06.2012.
- ⁷⁴ Betül ile kişisel görüşme, 15.06.2012.

Kaynakça

- Abdelrahman M M (2004). *Civil Society Exposed: The Politics of NGOs in Egypt*. London: Tauris Academic.
- Ackerly B ve True J (2010). *Doing Feminist Research in Political and Social Science*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- AKDER (t.y.) Headscarf Ban in Turkey: A Unique Case of Discrimination against Women. Broşür, İstanbul: AKDER Ofisi.
- Akkoç N (2002). Güneydoğu'da Kadın. İçinde: Y. Alyanak vd. (der). *Güneydoğu'da Kadın Sorunları*, Ankara: Uçan Süpürge Yayınları, 6-14.
- Alinteri (22/09/2009). Tutuklu Kadınlarla Dayanışma Paneli. (Son erişim tarihi, 21.10.2013).
- Al-Ali N S (1997). Feminism and Contemporary Debates in Egypt. İçinde: D. Chatty ve A. Rabo (der), *Organizing Women: Formal and Informal Women's Groups in the Middle East*, Oxford: Berg, 173-194.
- Al-Ali N (2003). Gender and Civil Society in the Middle East. *International Feminist Journal of Politics*, 5(2), 216-232.
- Al-Ali N. (2004). *Secularism, Gender and the State in the Middle East: The Egyptian Women's Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Al-Sayyid M K (1993). Civil Society in Egypt?. *Middle East Journal*, 47(2), 228-242.
- Altınay A ve Arat Y (2009). *Violence against Women in Turkey: A Nationwide Survey*. İstanbul: Punto.
- Alvarez S E (1999). Advocating Feminism: The Latin American Feminist NGO 'Boom'. *International Feminist Journal of Politics*, 1(2), 181-209.
- Alvarez S E (2009). Beyond NGO-ization? Reflections from Latin America. *Development*, 52(2), 175-184.
- AMARGİ (t.y.) Information. <http://AMARGİgroupistanbul.wordpress.com/about-AMARGİ/information/>. Son erişim tarihi, 15/03/2015.
- Arat Z F (1994). Turkish Women and the Republican Reconstruction of Tradition. İçinde: F M Göçek ve S Balaghi (der), *Reconstructing Gender in the Middle East*, New York: Columbia University Press, 57-78.
- Arat Z F (1998). Introduction: The Politics of Representation and Identity. İçinde: Z. F. Arat (der), *Deconstructing Images of "the Turkish Woman"*, Londra: Macmillan Press, 1-37.
- Arat Y (2009). Religion, Politics and Gender Equality in Turkey: Implications of a Democratic Paradox. United Nations Research Institute for Social Development, Heinrich-Böll-Stiftung Research Report.
- Badran M (2009). *Feminism in Islam: Secular and Religious Convergences*. Oxford: Oneworld.
- Benhabib S ve Cornell D (1987). *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Society*. Cambridge: Polity Press.
- BKP (t.y.). Başkent Kadın Platformu. Broşür. Ankara: BKP Ofisi.
- BKP (2014). Siyasi ve Sosyal Krizlerin Çözümü Demokrasi. <http://www.baskentkadin.org/tr/?p=664>. Son erişim tarihi, 01/06/2015.
- Bora A ve Günel A (2002). Önsöz. İçinde: A Bora ve A Günel (der), *90'larda Türkiye'de Feminizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7-13.
- Bulaç A (2004). Sivil Toplum Üzerine. Zaman. http://www.zaman.com.tr/ali-bulac/sivil-toplum-uzerine_203415.html. Son erişim tarihi, 10/04/2015.
- Coşar S ve Onbaşı F G (2008). Women's Movement in Turkey at a Crossroads: From Women's Rights Advocacy to Feminism. *South European Society and Politics*, 13(3), 325-344.
- Coşar S ve Yücesan-Özdemir G (2012). Hearing the Silence of Violence: Neoliberalism
- 186 Keysan A Ö (2016). Türkiye'deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Yaklaşımlar. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 149-191.

and Islamist Politics under the AKP Governments. İçinde S Coşar ve G Yücesan-Özdemir (der), *Silent Violence: Neoliberalism, Islamist Politics and the AKP Years in Turkey*, Ottawa: Red Quill Books, 295-327.

Çaha O (2013). *Women and Civil Society in Turkey: Women's Movements in a Muslim Society*. Surrey: Ashgate.

De Vault M L ve Gross G (2012). Feminist Qualitative Interviewing: Experience, Talk and Knowledge. İçinde: S N Hesse-Biber (der), *Handbook of Feminist Research: Theory and Praxis*, 2. Baskı, Londra: Sage, 206-237.

Dikici Bilgin H (2009). Civil society and state in Turkey: A Gramscian Perspective. İçinde M. McNally ve J. Schwarzmantel (der), *Gramsci and Global Politics: Hegemony and Resistance*, London: Routledge, 107-119.

Diner C ve Toktaş Ş (2010). Waves of Feminism in Turkey: Kemalist, Islamist and Kurdish Women's Movements in an Era of Globalization. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(1), 41-57.

Duman N (2010). SELİS Kadın Derneği. http://www.ergani.bel.tr/haber/haber_detay.asp?haberID=85. Son erişim tarihi, 05/05/2012.

Eddin Ibrahim S (1995). Civil Society and Prospects of Democratization in the Arab World. İçinde: A R Norton (der), *Civil Society in the Middle East*, Sayı: 1. Leiden: E. J. Brill, 27-54.

Einhorn B ve Sever C (2003). Gender and Civil Society in Central and Eastern Europe. *International Feminist Journal of Politics*, 5(2), 163-190.

Encarnación O G (2002). On Bowling Leagues and NGOs: A Critique of Civil society's Revival. *Studies in Comparative International Development*, 36(4), 116-131.

Esim S ve Cindoğlu E (1999). Women's Organizations in 1990s Turkey: Predicaments and Prospects. *Middle Eastern Studies*, 35(1), 178-188.

Eto M (2012). Reframing Civil Society from Gender Perspectives: A Model of a Multi-layered Seamless World. *Journal of Civil Society*, 8(2), 1-21.

Flying Broom (2009). Directory of Women's Organisations in Turkey. <http://www.ucansupurge.org/veritabani/veritabanien.php>. Son erişim tarihi, 25/11/2011.

Gal S (1997). Feminism and Civil Society. İçinde: J W Scott, C Kaplan ve D Keates (der), *Transitions, Environments, Translations: Feminisms in International Politics*, London: Routledge, 30-46.

Gazioğlu E (2010). *Mobilizing for Women's Organisations: Women Activists' Perception of Activism and Women's Organisation in Turkey*. (Basılmamış Doktora Tezi), York:

University of York.

Gellner E (1994). *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. London: Penguin Group.

Göle N (1994). Towards an Autonomization and Civil Society in Turkey. İçinde: M Heper (der), *Politics in the Third Turkish Republic*, Boulder: Westview Press, 213-222.

Göksel D N ve Güneş R B (2005). The Role of NGOs in the European Integration Process: The Turkish Experience. *South European Society and Politics*, 10(1), 57-72.

Göle N (1997). Secularism and Islamism in Turkey: The making of elites and counter-elites. *The Middle East Journal*, 51(1), 46-58.

Hacivelioglu F (2009). Kadın Kurtuluş Hareketini Sınırlayan Bir Dinamik: 'Projecilik'. *Feminist Politika*, 1, 16-17.

Hassim S ve Gouws A (1998). Redefining the Public Space : Women's Organisations, Gender Consciousness and Civil Society in South Africa Redefining the Public Space: Women's Organisations, Gender Consciousness and Civil Society in South Africa. *South African Journal of Political Studies*, 25(2), 53-76.

Heper M (1985). *The State Tradition in Turkey*. Walkington: The Eothen Press.

Howell J (2005). Introduction. İçinde: J Howell ve D Mulligan (der), *Gender and Civil Society: Transcending Boundaries*, Londra: Routledge, 1-23.

Hürriyet (07/03/2008). Erdoğan: En Az Üç Çocuk Doğurun.

Kadioğlu A (1998). The Paradox of Turkish Nationalism and the Construction of Official Identity. *Middle Eastern Studies*, 32(2), 177-193.

KAMER (t.y.). Nebahat Akkoç, KAMER Foundation. www.europarl.europa.eu/document/.../20090508ATT55488EN.pdf. Son erişim tarihi, 01.09.2012.

KAMER (2011). *İstersek Biter*. İstanbul: Berdan Matbaacılık.

Kandiyoti D (1989). Women and the Turkish State: Political Actors or Symbolic Pawns?. İçinde: N Yuval-Davis ve F Anthias (der), *Woman-Nation-State*, Londra: Macmillan, 126-149.

Kandiyoti D (1991). Introduction. İçinde: D Kandiyoti (der), *Women, Islam and the State*, Londra: Macmillan, 1-21.

Kandiyoti D (2011). Disentangling Religion and Politics: Whither Gender Equality. *IDS Bulletin*, 42(1), 10-14.

Kardam F (2005). *Turkey's Engagement with Global Women's Human Rights*. Londra:

Ashgate Publishing.

KA-DER (2010). About KA-DER. <http://www.ka-der.org.tr/en/container.php?act=unlimited00&id00=111>. Son erişim tarihi, 26/08/2012.

KA-DER (2012). Tüzük. <http://cms2.ka-der.org.tr/images/file/KA.DERTUZUK2012.pdf>. Son erişim tarihi, 05/05/2015.

Ketola M (Mayıs, 2009). Politics of Civil Society: the Early Impact of EU Funding on Turkish Civil Society Organisations. *LSE Contemporary Turkish Studies 2nd Annual Doctoral Dissertation Conference*, Londra.

Ketola M (2010). *Europeanisation and Civil Society The Early Impact of EU Pre-Accession Policies on Turkish NGOs*. (Basılmamış Doktora Tezi), Londra: The London School of Economics.

Ketola M (2011). 'A Gap in the Bridge?': European Union Civil Society Assistance in Turkey. *European Journal of Development Research*, 24(1), 89-104.

Kuzmanovic D (2012). *Refractions of Civil Society in Turkey*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

Landig J (2011). Bringing Women to the Table: European Union Funding for Women's Empowerment Projects in Turkey. *Women's Studies International Forum*, 34(3), 206-219.

Lazar M M (2005). Politicizing Gender in Discourse: Feminist Critical Discourse Analysis as Political Perspectives and Praxis. İçinde: M M Lazar (der), *Feminist Critical Discourse Analysis*, New York: Palgrave Macmillan, 1-31.

Lazar M M (2007). Feminist Critical Discourse Analysis: Articulating a Feminist Discourse Praxis. *Critical Discourse Studies*, 4(2), 141-164.

Leyla Kuzu Ş (2010). *Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının Değişen İşlevi ve Kadın STK'lar: KAGİDER ve KAMER Örnekleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi.

Moghadam V M (2002). Citizenship, Civil Society and Women in the Arab Region. *Al-Raida*, XIX (97-98), 12-22.

Navaro-Yashin Y (1998). Bir İktidar Söylemi Olarak Sivil Toplum. *Birikim*, Sayı: 105-106, 57-62.

Navaro-Yashin Y (2002). *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press.

Nefissa S B (2005). Introduction: NGOs and Governance in the Arab World: A Question of Democracy. İçinde: S. B. Nefissa et al. (der), *NGOs and Governance in the Arab World*, Cairo: American University in Cairo Press, 1-16.

Keyvan A Ö (2016). Türkiye'deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Yaklaşımlar. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 149-191.

Norton A R (1995). Introduction. İçinde: A. R. Norton (der), *Civil Society in the Middle East*, Sayı: 1, Leiden: E.J. Brill, 1-16.

Oakley A (1981). Interviewing Women: A Contradiction In Terms. İçinde: H Roberts (der), *Doing Feminist Research*, London: Routledge & Kegan Paul, 30-62.

Okin S M (1998). Gender, the Public, and the Private. İçinde: A Phillips (der), *Feminism and Politics*, New York: Oxford University Press, 116-142.

Özçetin H (2009). Breaking the Silence: The Religious Muslim Women's Movement in Turkey. *Journal of International Women's Studies*, 11(1), 106-119.

Pratt N (2005). Hegemony and Counter-hegemony in Egypt: Advocacy NGOs, Civil Society and the State. İçinde: S B Nefissa vd. (der), *NGOs and Governance in the Arab World*, Kahire: American University Cairo Press, 123-150.

Rabo A (1996). Gender, State and Civil Society in Jordan and Syria. İçinde: C Hann and E Dunn (der), *Civil Society: Challenging Western Models*, Londra: Routledge, 153-175.

Radikal (18/07/2012). İzinsiz Kürtaja Hapis Cezası Geliyor.

Reimann K D (2006). A View from the Top: International Politics, Norms and the Worldwide Growth of NGOs. *International Studies Quarterly*, 50(1), 45-68.

Reinharz S (1992). *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.

Reinharz S ve Chase S (2003). Interviewing Women. İçinde: J Holstein ve J Gubrium (der), *Inside Interviewing: New Lenses, New Concerns*, Thousand Oaks, CA: SAGE, 3-32.

Robins K (1996). Interrupting Identities: Turkey/Europe. İçinde: S Hall ve P du Gay (der), *Questions of Cultural Identity*, London: Sage Publications, 61-86.

Sariolghalam M (1997) Prospects for Civil Society in the Middle East: An Analysis of Cultural Impediments. İçinde: E. Özdalga ve S. Persson (der), *Civil Society Democracy and the Muslim World*, İstanbul: Numune Matbaası, 55-61.

Seçkinelgin H (2004). Contradictions of a Sociocultural Reflex: Civil Society in Turkey. İçinde: M Glasius, D Lewis ve H Seçkinelgin (der), *Exploring Civil Society: Political and Cultural Contexts*, London: Routledge, 173-181.

Seungsook M (2002). Carving out Space : Civil Society and the Women's Movement in South Korea. *The Journal of Asian Studies*, 61(2), 473-500.

SFK (2008). Başlarken. <http://sosyalistfeministkolektif.org/biz-kimiz/178-baslarken.html>. Son erişim tarihi, 28/02/2012.

Silliman J (1999). Expanding Civil Society, Shrinking Political Spaces: The Case of Women's Nongovernmental Organisations. İçinde: J Silliman ve Y King (der), *Dangerous*

Intersections: Feminism, Population and the Environment, London: Zed Books, 133-162.

Sirman N (1988). Turkish Feminism: A Short History. *WLUML Dossier*, 5(6), 1-12.

Sprague J (2005). *Feminist Methodologies for Critical Researchers*. Lanham: Rowman and Littlefield Publishers.

Squires J (2003). Public and Private. İçinde: R. Bellamy ve A. Mason (der), *Political Concepts*, Manchester: Manchester University Press, 131-145.

Şimşek S (2004). The Transformation of Civil Society in Turkey: From Quantity to Quality. *Turkish Studies*, 5(3), 46-74.

Tank P (2005). Political Islam in Turkey: A State of Controlled Secularity, *Turkish Studies*, 6(1), 3-19.

Tekeli Ş (1986). The Emergence of the Feminist Movement in Turkey. İçinde: D. Dahlerup (der), *The New Women's Movement*, London: Sage Publications, 179-199.

Tolunay Ö İ (2014). Women in Erdoğan's Turkey, *New Politics*, XIV-4.

Toprak B (1996). Civil Society in Turkey. İçinde: A. R. Norton (der), *Civil Society in the Middle East*, Cilt 2, Leiden: E.J. Brill, 87-118.

Toprak B (2005). Islam and Democracy in Turkey. *Turkish Studies*, 6(2), 167-186.

TÜKD (1998). Turkish Association of University Women. <http://www.ifuw.org/turkey/english.html>, Son erişim Tarihi: 19/09/2012.

TÜKD (2010). Tüzük. <http://www.tukd.org.tr/tukd-eski-site/tuzuk.asp.html>, Son erişim tarihi: 21/05/2015.

Uslu E (2008). Ulusalçılık: The Neo-nationalist Resurgence in Turkey. *Turkish Studies*, 9(1), 73-97.

White J B (2003). State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman. *Feminist Formations*, 15(3), 145-159.

Yılmaz Z (2015). The AKP and Its Family Policy in the Re-establishment Process of Authoritativeness in Turkey. İçinde: J Karakoç (der), *Authoritarianism in the Middle East: Before and After the Arab Uprising*, Hampshire: Palgrave Macmillan, 150-172.

Young I M (2000). *Inclusion and Democracy*. New York: Oxford University Press.

Zaki M (1995). *Civil Society and Democratization: 1981-1994*. Kahire: Ibn Khaldun Merkezi.

Zubaida S (1992). Islam, The State and Democracy: Contrasting Conceptions of Society in Egypt. *Middle East Report*, 179, 2-10.

Keysan A Ö (2016). Türkiye'deki Kadın Aktivistlerin Sivil Toplum Söylemleri: Alternatif Yaklaşımlar. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 149-191.

Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşu ve Seçim Gözlem Grubu Örneği: “Oy ve Ötesi”

İşıl Zeynep Turkan İpek, Yeditepe Üniversitesi İktisadi, İdari Bilimler Fakültesi, Fransızca Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: isil.turkan@yeditepe.edu.tr

Tevfik Karpuzcu, Yeditepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Fransızca Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: tevfikkarpuzcu92@hotmail.com

Özet

Demokratik devletlerin vazgeçilmez unsurlarından olan sivil toplum örgütleri, günümüzde demokratik işleyişin kontrolünde de önemli rol oynamaktadır. Siyasi seçimlerin adil, hukuki, hakkaniyetli ve demokratik kurallara uygun işlemesi için sivil toplum inisiyatif almış ve yeni örgütsel yapılar meydana getirmiştir. Örneklerini dünyanın farklı yerlerinde de görebileceğimiz bu sivil toplum örgütleri başarılı seçim süreçleri geçirilmesine katkı sağlamıştır. Türkiye’de ise ilk kez 2014 yerel seçimlerinde ‘Oy ve Ötesi’ adıyla bir araya gelmiş sivil toplum gönüllüleri, ülkedeki seçimlerinin işleyişini tarafsız olarak denetlemişlerdir. Nitekim 2015 genel seçimlerinde de Türkiye’de tüm siyasi partilerin referans olarak gösterdikleri bir sivil toplum örgütü olmuştur. Bu çalışma, Türkiye’deki seçimleri gözlemleyen ‘Oy ve Ötesi’nin yapısı, işleyişi ve ortaya çıkışını incelemeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda ‘Oy ve Ötesinin’ Türkiye’deki siyasi seçimlere yaptığı katkı da işlenecektir. Çalışmada sivil toplum örgütlerinin işleyişleri ve amaçlarını ortaya koyan birincil kaynaklardan ve Oy ve Ötesi’nin koordinasyon ekibiyle yapılmış olan görüşmeden yararlanılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Oy ve Ötesi, sivil toplum, seçim gözlemi, Türkiye, seçimler.

Election Monitoring Organizations a Turkish Case: Vote and Beyond

Abstract

Non-governmental organizations play a significant role for the consolidation of democracy. In order to organize fair and legal political elections, the civil society has to be taken into account and has to create new organizational types. Several non-governmental domestic election-monitoring organizations all over the world have been contributed to operate fair and successful election process. First time, in Turkey, civil volunteers have been gathered during the local elections of 2014, under the name of “Vote and Beyond” and have been started to observe the elections as a non-partisan organization. Hence, they become a domestic election monitoring organization in 2015, referred by all political parties. This article studies the structure and function of Vote and Beyond as the only example of domestic election monitoring organization

from Turkey. On the other hand, we aim to analyze its impact on Turkish elections and democratization process. The findings will be discussed, referring to the literature on non-governmental organizations and to the interview conducted by executive members of "Vote and Beyond".

Keywords: Civil society, domestic monitoring, Turkey, Vote and Beyond, elections.

Giriş

Sivil toplum ve örgütlenmeye dair çalışmalar demokratik gelişim süreçlerine yaptıkları katkılar çerçevesinde incelenmektedir. Seçim gözlem grupları, sivil toplum yapılanması içerisinde yeni oluşmaya başlamış ve seçimlerden adil ve başarılı sonuçlar alınması için çalışan sivil yapılanmalar olarak öne çıkmaktadırlar. Türkiye’de bu yapılanma şekilde örgütlenen ilk sivil toplum örgütü Oy ve Ötesi’dir. Türkiye’de yerel seçim gözlem grubu olarak örgütlenmiş ilk ve tek sivil toplum örgütü olmasının yanı sıra 2014 yılından bu yana gerçekleşen yerel ve genel seçimlerde çok sayıda gönüllüyü harekete geçirebilmesi, Oy ve Ötesi Derneği’nin çalışmalarının önemini gözler önüne sermektedir. Bu sebeple, seçim gözlemi ve adil oy sayımı çalışmaları yapan Oy ve Ötesi Derneği’nin yapısı, çalışmaları ve Türkiye’de sivil toplumun gelişimine olan katkısı bu makalenin temel çerçevesini oluşturmaktadır. Bu makale metodolojik olarak, Türkiye’deki sivil toplum kavramı ve sivil toplumun gelişimi üzerine eser taramasından yararlanmakta ve Oy ve Ötesi Derneği’nin yapısı ve çalışmalarını daha yakından tanımak için derneğin saymanı ve koordinasyon ekibi üyeleri ile Ocak 2016’da gerçekleştirilmiş yüz yüze derinlemesine görüşme verilerine dayanmaktadır.

Siyasal sistem, demokrasi ve toplum üzerine düşünce ileri süren bilim insanları ve düşünürler, kendi düşünce biçimleri ve içinde buldukları tarihi, siyasi ve toplumsal durum çerçevesinde sivil toplum ve sivil toplumun örgütlenme biçimleri üzerine fikirler ileri sürmüş ve kavramlar geliştirmişlerdir. Sivil toplum üzerine geliştirilmiş teorik yaklaşımlar, ampirik verilerin eklenmesi, küreselleşmenin ve liberal dünya görüşünün gelişiminin de etkisiyle 20.yy’in sonlarından itibaren bu araştırma alanının gelişmesini sağlamıştır.

Bireylerin yurttaşlık ve demokrasi bilinci geliştirmesi, halkın kendisi ile ilgili konuları tartışması ve bunların çözümüne katkı sağlaması gerekliliğinin altını çizen *Amerika’da Demokrasi* eserinin yazarı Fransız Alexis de Tocqueville’dir. Tocqueville’in 17. Yüzyıl Amerika ve Avrupa’nın toplumsal yapısının karşılaştırması üzerine kurduğu eseri sivil toplum konusuna en önemli katkılardan birini yapmış ve güncelliğini bugün de korumaktadır. Demokrasinin sosyal bağların güçlendirilmesiyle içselleştirilmesi ve bireyin içinde bulunduğu yaşam biçimini sorgulamaya başlaması Tocqueville’in deyimiyile ara kurumların

geliştirilmesiyle sağlanabilir. Ara kurumlar ve sivil toplumdaki örgütlenme ve özgürleşme, devletin merkezi otoritesini ve çoğunluğun despotizmini dengelemeyi amaçlamaktadır (Tocqueville, 1835). John Keane güncel yaklaşımında, demokrasilerde sivil toplumun ve devletin vazgeçilmez olduğunu ve bu iki sistemin ayrı fakat yakın; farklı fakat bağımlı özellikleri sebebiyle iktidar sisteminin iç eklenmeleri olduğunu öne sürmektedir. Sivil toplum ve devlet alanı, halkın izlenmesi, uyuşma ve anlaşması konularında ortak bağlılık geliştirmektedir. Aynı zamanda sivil toplumun desteklenmesi, vatandaşların ve politika yapanların çoğulculuğu savunma görevi olarak öne çıkmakta ve iktidarın tehlikeli bir biçimde tek elde birikiminin önünde bir bariyer oluşturmaktadır (Keane, 2010).

Sivil örgütlenmeye yönelik düşüncelerin yanı sıra kamusal alanın, kamu meselelerinin ve kolektif toplumsal çıkarların tartışıldığı bir alan olarak ortaya çıkması da sivil toplumun gelişimine katkı sağlamıştır. Jürgen Habermas'a göre kamusal alanda yurttaşlar ortak sorunlarına dair fikirlerini tartışırlar ve bu tartışma alanı iletişim sayesinde devlet ve toplum arasında özerk bir alan yaratır (Habermas, 2008). Dolayısıyla "sivil toplum, doğrudan devlet tarafından düzenlenmeyen, kendi dinamiğini oluşturan toplumsal ilişkiler alanı" olarak ele alınmaktadır (Doğan, 2013). Dolayısıyla, sivil toplumun kamusal alanı besleyen ve vatandaşlar arasında farklı konuların ve fikirlerin tartışıldığı, siyasetçinin seçim zamanı dışında da vatandaşlar ile buluşabildiği bir alan oluşturma etkisi yadsınamaz. Devlet, vatandaş, sivil toplum, kamusal alan aracılığı ile etkileşim içine girerek kamusal sorunların çözümünde istikrar, değişim ve ortak yarar konularında denge sağlamaktadırlar (Castells, 2008). Bu kendi dinamiği olan, devletten özerk, gönüllülük esasına dayalı, ortak yararı temel alan sivil örgütlenme biçimi Robert Putnam'ın öne sürdüğü gibi bir sosyal sermaye oluşturur (Lean, 2007). Sivil toplum kuruluşları sadece demokratikleşmeye katkı vermekle kalmayıp aynı zamanda toplumda benzer düşüncelere sahip ve yenilenme istekleri etrafında toplanan ortaklar ve sosyal ağlar yaratmaktadır (Doğan, 2013). Küreselleşme, küresel sosyal ağların gelişimi ve ulusal siyasal sistemlerin küresel sorunlara çözüm bulamıyor oluşu, küresel sivil toplum kavramının yükselmesine neden olmuştur (Castells, 2008). Sivil örgütlenmenin önemi bir taraftan yerel demokratik gelişimin sağlanması konusunda diğer taraftan ise global ölçekte gelişen yönetim sorunlarının çözümü konusunda öne çıkmaktadır.

Sivil toplum alanındaki teorik çerçevenin temelleri birkaç yüzyıl geriye gitse de kavramın ve pratiğinin Türkiye'de gelişimi ancak 90'lar sonrasını bulmuştur. T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı'nın internet sitesindeki verilere göre Türkiye'deki faal dernek sayısı 109.117'dir. Dernek üye sayılarının Türkiye

nüfusuna oranına dair istatistiğe bakıldığında ise durumun çarpıcılığı gözler önüne serilmektedir: dernek üyesi olan vatandaş sayısı 9.984.651, dernek üyesi olmayanların toplam nüfusa oranı ise %86,98'dir. Yine üyeler arasında erkek dernek üye sayısı %10, 51 iken, kadın üye sayısı %2,51'dir. Bu verilere göre Türkiye genelinde dernek üyesi olanların toplam nüfusa oranı ancak %13'tür.¹

Güncel veriler, Türkiye'de sivil topluma katılımın, dolayısıyla yurttaşlık bilincinin gelişiminin başında olduğunu ve özellikle siyasi karar alma süreçlerine katılımı sadece oy vermenin temel işlevler arasında ön plana çıktığını göstermektedir. Demokrasinin gelişimi için olmazsa olmazlar arasında kabul edilen sivil toplumun gelişimine katkı sağlayan yeni derneklerin ortaya çıkışı ise Türkiye açısından umut vericidir.

Sivil Topluma Kavramsal Yaklaşım ve Türkiye'de Sivil Toplum

Sivil toplum sosyal bilimlerdeki diğer kavramlar gibi farklı tanımlamaları yapılan ve tanımlamayı yapanların bakış açılarına göre farklılık gösteren bir olgudur. Sivil topluma getirilen bu farklı tanımlamalar, sivil toplumun devletler ve farklılık gösteren siyasi kültürler bazında yorumlanışını zorlaştırmaktadır. Zira her bir tanımlama kendi içinde farklı bir teorik altyapı barındırmakta ve farklı devletlere göre sivil toplumun varlığı tartışmalı bir hal almaktadır. Bu durumda ya karşılaştırmalı bir analiz yapılmalı ya da bir tanım veya tanımlar manzumesi kabul edilip tartışmalar bunlar üzerinden gerçekleştirilmelidir. Sivil toplumun taşınması gereken özelliklerin ne olduğu sorusuna verilen cevaplar neticesinde bir tanımlama, yerinde olacaktır.

Sivil toplum aile ile devlet arasında konumlanan, ikisi ile de ilişkili, kendine bu iki alandan farklı bir ortak çıkar alanı yaratmış, iktidarı ele geçirme amacı taşımayan bir alanı temsil eder (Aslan, 2010). Sivil toplumun iktidarı ele geçirme amacı taşıması, onun politik alanın dışında kabul edilmesine sebep olsa da politik taleplerde bulunabilen bir mecra olarak bu alandan soyutlanması beklenemez. Genelde birbirine yakın sınıf ve grupları bir araya getiren sivil toplum, sadece bu özelliğiyle bile politik alanda kendine yer bulabilir.

"Sivil toplum en genel anlamıyla gönüllü, kendi kendini yaratan, kendi ayakları üzerinde duran, hukuksal bir düzenle ya da bir ortak değerler kümesiyle sınırlı, devletten özerk, örgütlü toplumsal yaşam olarak tanımlanmaktadır" (Müller, 2006). Tanımlamada belirtilen gönüllü ve kendi kendini yaratan olma durumu 'ayakları üzerinde durma' özelliğini bir sonuç olarak ortaya çıkarır. Devletten özerk oluşu onu kamu kurumlarından farklılaştırır. Aynı zamanda bu özerklik birey ile devlet arasında müzakere yapmasına olanak tanır. Bu nedenle "yönetişim için zorunlu kuruluşlar" olarak adlandırılması konumlandığı yeri

belirlemek açısından yerindedir. Bu işlevi yerine getirebilmesi için gerekli olan ön koşul yani özerklik sağlanamazsa, örgütler devletin aygıtları olmaktan öteye geçemezler. Bu durumda birey ile devlet arasında kopukluk meydana gelir ve sivil toplumdan beklenen demokratik süreçlere katkı gerçekleşemez. Örneğin sivil toplum örgütlerinden kabul edilen işçi sendikalarının, devletten işçiler adına hak talebinde bulunması beklenir. Ancak özerk bir yapıya sahip olmayan işçi sendikası, bu hak talebinde bulunurken; işçilerin haklarını korumak yerine devlet politikasına veya sermayedara yakın bir tavır sergilerse, sivil toplum örgütü olma özelliğini kaybetmiş olur.

Çoğunlukla homojen bir yapıya sahip toplumlarda sivil toplumun var olabilmesi mümkün değildir. Sivil toplumun ortaya çıkabilmesi için toplumsal kırılmaların ve farklılıkların olması gerekir. Bu farklılıkların olduğu yerde muktedirden hak talebinde bulunma ihtiyacı doğar. Zira farklı grupların ve sınıfların tam anlamıyla temsiliyeti ve taleplerinin yönetimi elinde tutana iletilmesi, ancak birey ile devlet arasında müzakere işlevi gören sivil toplumun var oluşuyla mümkündür. Ayrıca "sivil toplum içindeki örgütler, ne kadar çok ve çeşitli iseler merkezi bir güç tarafından yutulma olasılıkları o derece azalır" (Aslan, 2010). Çünkü çok farklı grupların ve sınıfların muktedir tarafından tahakküm altına alınabilmesi çok daha zordur. Bu noktada örgüt içi çoğulculuk ve sivil toplumun var olabilmesi için demokratik bir devlet yapısının ön koşul olduğu gerçeği ortaya çıkar.

Sivil toplumun gelişimi, devlet ile birey arasındaki müzakereci konumu itibarıyla içinde bulunduğu koşullarla doğrudan bağlantılıdır. Bu koşullar içinde, bulunduğu devletin ve uluslararası düzenin durumuyla; yani konjonktüre göre farklılık gösterebilir. Sivil toplumun "ulusal güvenliğin tehlikede olmadığı, özerk örgütlerin varlığı ve yaygınlığının devlet meşruiyetine ve otoritesine bir tehdit oluşturmadığı zamanlarda geliştiği iddia edilmektedir" (Sariolghalam, 1999). Bu görüşü Türkiye bağlamında incelediğimizde doğrulayıcı nitelikte sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Ülkede terör tehdidinin azaldığı ve iktidarların otoritesine bir tehdit oluşmadığı zamanlarda sivil toplumun yükselişe geçtiğini fark etmekteyiz. Yine dış politikanın, iç politika üzerindeki belirleyiciliği noktasında da uluslararası konjonktürün etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira sivil toplum Batı ile ilişkilerin yükseldiği dönemlerde kendine daha özgür bir alan yaratabilmiştir (Keyman, 2006: 37).

Sivil toplum kuruluşları bir anlamda içinde örgütlendikleri toplumun yansımasıdır. Bu nedenle sivil toplum kuruluşlarının toplamı, ülkelerin siyasi ve toplumsal yapıları hakkında bilgiler verebilir. Yani devlet ile birey arasına konumlanmış sivil toplum her ikisinden de kaçınılmaz olarak izler taşır ve bu müzakereci kimliğini doğrular niteliktedir. "Türkiye'deki STK'lar sınıf dengesini yansıtan... aralarında

uçurum bulunan ikili yapıya sahiptir. Bir kısmı hem finansal hem de mantıksal bakımdan Batılı örneklerinden çok uzaktır” (Talas, 2011).

Sivil toplumun tam manasıyla oluşabilmesi ve işleyebilmesi için gerekli ekonomik şartlar da göz önüne alınmalıdır. Zaten serbest piyasa ekonomisinin gelişiminin, liberal demokrasinin gelişimiyle pozitif bir korelasyon içinde olduğu (Dahl, 2001) tezi de; denklemin yanına ‘sivil toplumun gelişimi’ sabitini eklememizi kolaylaştırır. Hukukun üstünlüğü esasına göre işleyen bir demokrasi, piyasa ekonomisinin koşullarını büyük oranda sağlamıştır. Dolayısıyla sivil toplum ve serbest piyasa ekonomisinin gelişiminin aynı seyirde olduğu, bu duruma karşı örnekler bulunsa dahi, iddia edilebilir. Aynı doğrultuda çoğulculuğun sağlanması sivil toplumun nefes aldığı bir ortamın yaratılmasında etkili bir kavramdır. Bu nefes alınan ortamın yaratılmasından sonra sivil toplum demokratik süreçlere katkıda bulunabilir. Hatta Alexis de Tocqueville’e göre demokrasinin aksayan yanlarını düzelterek güç sivil toplumdur (Tocqueville, 1835).

Türkiye’de batılı anlamda sivil toplumun ortaya çıkış süreci 1961 anayasasının sağladığı nispeten özgür ortamla mümkün olabilmektedir. Ancak ilk ortaya çıkışı daha çok sol değerler üzerinden yaratılan hareketliliğin izlerini taşımaktadır. Bu sadece Türkiye’de değil, dünyanın farklı noktalarında da aynı izleri taşımaktadır. 1980’li yılların sonlarına geldiğimizde sosyalist bloğun zayıflamasının da etkisiyle, sivil toplum farklı bir hal almaya başlamıştır.

Bu yıllarda gelişmekte olan sivil toplum içindeki... toplumsal hareketler devrim yerine yapısal reformları,... , mücadele yerine... doğrudan katılımcı mekanizmaları kullanan birlikler oluşturmayı hedeflemekteydi. Böylece sivil toplumun... toplumsal sorunların çözümünde... önceki sert üslup yerini toplumsal uzlaşmaya önem veren bir tutuma bırakmış olacaktı. (Aslan, 2010).

1990’lı yılların başına geldiğimizde küreselleşmenin ve Türkiye’de serbest piyasa ekonomisinin güçlenmeye başlamasının etkisiyle, Türkiye’deki sivil toplum kuruluşlarının ciddi değişimler geçirmiş olduğu ve gelişmeye başladığı fark edilmektedir. 1980 öncesindeki siyaseti dönüştürme iddiasında ve isteğinde olan sivil toplum kuruluşlarının yerini, siyasete daha özel konular üzerinden etki etme iddiasında olan kuruluşlar almıştır (Çaha, 1997: 48). Sendikal faaliyetler üzerinden yürüyen sivil toplum zayıflamış; insan hakları, çevre sorunları, kadın hakları gibi konularda çalışan kuruluşlar öne çıkmaya başlamıştır. Böylece siyaset üzerinde dönüştürücü olmayan bu kuruluşların, devlet tarafından meşruiyet sorunu olan yapılar olarak algılanma durumu ortadan kalkmıştır. Sivil toplumun Türkiye’deki gelişimi bu süreç ile hızlanmıştır. Tüm bunların yanında, Türkiye’nin Avrupa Birliği adaylığına kabul edildiği 1999 yılındaki Helsinki Zirvesi önemli bir dönüm noktası olarak göze çarpmaktadır. Avrupa Birliği’nin

bu kararı Türkiye'deki demokratikleşme sürecinin hızlanması ve sivil toplumun da aynı dinamikte ilerlemesini sağlamıştır. Kısacası Türkiye demokrasisinin kuvvetlenmesi, sivil toplum kuruluşlarının güçlenmesi ile aynı yıllara tekabül eder. Bu ikili kuvvetlenme, zincirleme bir etkileşim sonucunda ortaya çıkmakta ve tarihsel tutarlılık göstermektedir.

Türkiye'de devlet-sivil toplum ilişkisinin demokratikleşme sürecindeki yerini inceleyebilmek için iki ana kırılma üzerinde durmak gerekmektedir. "Birincisi, güçlü devlet-zayıf toplum yapılanması ve bu yapı içerisinde ordunun belirleyici rolü, ikicisi, demokratik sivil toplumu oluşturacak koşulların geçerli olup, olmadığıdır" (Tosun, 2001). Birinci nokta, aslında Türk devlet yapısının bir geleneği olan yeniliklerin yukarıdan aşağıya gelmesi ile ilgilidir. Sivil toplum ise halkın örgütlenmesini içerdiği için bunun tersten gerçekleşmesi sivil toplumun ruhuna uymamaktadır. Yani sivil toplum kendi kendini yaratmalıdır. Türk siyasi tarihinin önemli bir bölümünde asker elitinin bu görevi üstlenmiş olması, demokratik sürecin olağan akışında sıkıntılar meydana getirmiştir. Bu kontrol felsefesi Osmanlı Devleti'nden miras kalmıştır (Tosun, 2001). Ayrıca Ali Yaşar Sarıbay'a göre sivil toplum kavramı İslami politik söyleme zorlama bir şekilde yerleştirilmiştir. Sivil toplumun Müslüman toplumlarda gerçek anlamda var olabilmesi mümkün görünmemektedir. Bu tip bölünmelere olumlu bakılmaması da tabandan gelen bir sivil toplum anlayışının yerleşmesini zorlaştırmaktadır (Sarıbay, 2008).

Türkiye'de STK'lara katılımı batılı devletlerle karşılaştırıldığımızda ciddi derece düşük olduğunu görebiliriz. Bu gerçekte daha önce saydığımız koşulların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye nüfusuna oranla STK sayısı oldukça düşüktür: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı'nın 2011 verilerine göre ülke genelinde ortalama her 780 kişiye bir STK düşmektedir. Ülkede gençlerin sivil topluma katılımı % 8 olarak gerçekleşmektedir. Ayrıca halkın sadece % 9,7'si bir sivil toplum kuruluşuna üye ve %7,1'i gönüllülük yapmaktadır (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı, 2011). Amerika Birleşik Devletleri ile Türkiye arasında bir karşılaştırma yapıldığında aradaki uçurumu görme fırsatımız olmaktadır. Türkiye'de aktif sivil toplum kuruluşu sayısı 100.000 civarında iken, ABD'de bu sayı 1.500.000'a çıkmaktadır.² Demokratik sürece katkısı bu derece önem arz eden sivil toplumun, Türkiye'deki durumunu bu veriler sayesinde fark etmemiz mümkündür.

Seçim Gözlemi ve Seçim Gözleminin Tarihsel Gelişimi

Düzenli aralıklarla gerçekleşen seçimler, ülkelerde demokrasilerin işleyip işlemediğinin en büyük kanıtlarından biridir ve demokratik sürecin en temel yapı taşlarından biridir. Seçimler, vatandaşların en temel haklarını icra ederken; hakkaniyetli ve doğru bir şekilde gerçekleşmelidir. En temel haklardan olan

seçme ve seçilme hakkı; aynı zamanda en gözlemlenebilir haklardandır. Seçme ve seçilme hakkının doğru işlemediği durumda, demokrasinin işleyişi de tehlikeye girer. Bu nedenle seçimlerin olması gerektiği gibi; demokratik ve hukuki çerçevede gerçekleşmesi, herhangi bir hile veya hata olmaması için seçim sürecinin bir kısmını veya tamamını kapsayan raporlama ve gözlemleme seçim gözlemi denir. Seçim gözlemi uluslararası veya bölgesel örgütler tarafından yapıldığı gibi, ülkenin kendi vatandaşları tarafından da yapılabilir. Bu hem iktidarların meşruiyetinin teyit edilmesini hem de vatandaşların seçimlere olan güveninin artmasını sağlar. Seçim gözlemi genellikle demokratikleşmeye devam eden ülkelerde görülmektedir.

Dünyada ilk seçim gözlemi, 1857'de Moldovya ve Eflak'ta Avrupa'nın güçlü devletleri tarafından yapılmıştır. Modern anlamda ise Birleşmiş Milletler ve bölgesel örgütlerin 'kendi kendini yönetemeyen ülkelerde' gerçekleştirdiği seçim gözlemleri de önem arz eder (Kelley, 2008). Tabi ki bu gözlemler uluslararası seçim gözlemi klasmanında değerlendirilir. Uluslararası seçim gözlemi ciddi tartışmaları beraberinde getiren bir konudur. Devletlerin bir kısmı bunu egemenlik haklarına müdahale olarak değerlendirmiştir. Tartışmaların görünür hale gelmesi ise; 1988'de Birleşmiş Milletler'in 'ikiz kararlar' olarak anılan, 'Gerçek ve Düzenli Seçimlerin İlkeleri' ile 'Egemenlik ve İç İşlere Karışmama' kararlarıdır (Kelley, 2008). Bu kararlardan ikincisi ilkinin tepkilerini ve etkilerini hafifletmek için alınmış bir karardır. Zira devletlerin egemenlik haklarına müdahale olarak kabul ettikleri seçim gözlemi kararı, diğer karar ile garanti altına alınıyordu. Ayrıca 1990 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin başkanı olan George Bush, 'Seçim Desteği İçin Birleşmiş Milletler Özel Koordinatörlüğü' ve 'Gelişmekte Olan Demokrasilerde Seçim Gözlemi İçin Birleşmiş Milletler Seçim Komisyonunun' kurulması önerisinde bulunmuştu. Yani seçim gözleminin tartışılmaya başlandığı yıllar 1980'lerin sonları, 1990'ların başlarına rastlamaktadır.

Seçim gözlemi uluslararası veya bölgesel örgütler tarafından ya da ülke vatandaşlarının bağımsız inisiyatifleri tarafından gerçekleştirilebilir. Uluslararası gözlem veya bölgesel örgütler tarafından gerçekleştirilen gözlemin; ülkelerin kendi vatandaşları tarafından gerçekleştirilen gözleme, tarihsel olarak öncülük ettiğini fark etmekteyiz. Uluslararası gözlemin yerel gözlemden önce başlaması ve gelişmesi; demokrasilerin dışarıdan denetlenmesi gereken bir yapıya sahip olduğu ve rejimlerin demokratikleşmesi gerektiği düşüncesinden kaynaklıdır. Ancak daha sonra ülkelerin kendi iç demokratik denetimlerinin sağlanması adına, ülke vatandaşlarının demokratik kaygılarla kendi denetimlerini yapma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ülke vatandaşları tarafından yapılan bu seçim gözlemi

de; bağımsız ve tarafsız inisiyatifler oluşturularak, buldukları ülkenin yasal çerçevesinin izin verdiği ölçüde gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Uluslararası seçim gözleminin yasallaşma ve uluslararası hukuka girme süreci tarihte gerilere gitse de, yerel seçim gözlemi için bu henüz yenidir. Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın 1990 yılında ilan ettiği Kopenhag Dokümanının 8. Paragrafında ve 2007 yılında ilan edilen Afrika Demokrasi, Seçimler ve Yönetim Sözleşmesi'nin 22. Paragrafında; yerel seçim gözlem gruplarından bahsedilmiştir (Declaration of Global Principles for Non-Partisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations, 2012). Ayrıca 2012 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde yayınlanan 'Vatandaş Organizasyonları Tarafından Tarafsız Seçim İnceleme ve Gözleme İçin Küresel Prensipler Deklarasyonu ve Yönetmeliği' bu konuda önemli belgelerden kabul edilebilir.

Günümüzde yerel seçim gözlemi gittikçe önem kazanmaktadır. Böyle olmasında uluslararası ve ulusal yasal altyapıların güçlendirilmesinin etkisi olduğu gibi; halkın da seçme ve seçilme hakkına atfettiği önemin artması ve hükümetlerin meşruiyet zeminlerini sağlamlaştırmak istemelerinin etkisi vardır. Seçim gözlemi, doksandan fazla ülkede ve beş kıtada; milyonlarca vatandaşın seferberliği ile sürekli artan bir skalaya sahiptir (Declaration of Global Principles for Non-Partisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations, 2012).

Gelişmekte olan demokrasilerde, sivil toplumun gelişmeye başlamasıyla yerel seçim gözlemi konusunun da sivil toplumun ilgilendiği ve geliştirmek için çaba sarf ettiği bir konu olduğu gözlemlenmektedir. Dünyada çeşitli STK'lar bünyesinde faaliyet gösteren seçim gözlem çalışmaları Türkiye'de sivil toplumun yeni örgütlendiği bir alan olarak ortaya çıkmaktadır.

Oy ve Ötesi'nin Yapısı ve İşleyişi

Türkiye siyasi tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olarak referans gösterilen 1980 askeri darbesi, ülkeyi sadece siyasal bir dönüşüme uğratmamış; aynı zamanda sosyal bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Ülkedeki siyasi gençlik hareketleri, özellikle 68 kuşağı olarak bilinen kuşaktan beri, farklı seyrinde de olsa etkinliğini sürdürürken; 1980 askeri darbesi ile birlikte durma noktasına gelmiştir. Sadece bununla kalmamış, ülkede yaşanan travmatik olayların bıraktığı izler uzun süre gençliğin siyasallaşmasını tabulaştırmıştır. Ancak 2013 yılında gerçekleşen Gezi Parkı Protestoları, Türkiye'deki gençliğin tekrar siyasallaşma sürecine girdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu protestolar sonrasında birçok farklı siyasal akım kendine siyasal hayatta yer bulmaya çalışmıştır. Aynı zamanda Gezi Parkı Protestoları sırasında seslendirilen taleplerin karşılanması için yeni sivil toplum örgütleri kurulmuştur.

Gezi Parkı Protestoları sonrasında kurulan inisiyatiflerden biri de Oy ve Ötesi olmuştur. Sekiz arkadaşın bir araya gelerek kurduğu Oy ve Ötesi, eş kurucu ve örgüt sözcüsü Sercan Çelebi'nin ifadesine göre: "Gezi Parkı Protestoları sonrası ortaya çıkan enerjiyi kısa vadede daha somut bir alana kanalize etme amacı taşımaktadır" (Hürriyet Daily News, 2014). Zira protestolar sonrası yapılan tartışmalar dağınık ve çoğu zaman sonuçsuz kalan tartışmalardı. Gezi Hareketi'nin bir diğer farklılığı ise; klasik reformcu/devrimci söylemden farklı olarak, eylemcilerin ülkede problem olarak gördükleri eğitim, adalet, sağlık, seçim sistemi gibi konularda çözüm üretmeye çalışmaları olmuştur. İşte bu ortamda, Oy ve Ötesi bir yerel, seçim gözlem platformu olarak ortaya çıkmıştır. STK'ların oluşum ve ortaya çıkış süreçlerinin 'ulusal güvenliğin tehdit altında' görüldüğü ve siyasi iktidar tarafından meşru görülmemeyen, çalkantılı ve çoğulculuğun gelişmeye çalıştığı bir sosyal ortamdan da beslenerek ortaya çıkabilecekleri Türkiye örneğinde gözlemlenmektedir.

Sercan Çelebi'nin, Türkiye'nin seçim ve seçim kampanyaları sisteminde birçok problem olduğu; adil bir oy sayımının bu problemleri çözme yollarından en kolayı olarak sayılabileceği ve seçimin bu kısmına odaklanıldığı beyanını (Korkmaz, 2015) Oy ve Ötesi'nin kuruluş nedeni olarak kabul edilebilir. Bu noktada, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının seçimlerin adil olmadığına yönelik inancının; 2007'de %27 iken 2015'te %43'e yükselmesi dikkate değerdir (Çarkoğlu ve Aytaç, 2015). Toplumda gözlemlenen güvensizlik ve oy sayımının adil olması gerektiği düşüncesi Oy ve Ötesi'nin bir ihtiyaçtan doğduğunu gösterir niteliktedir. Gezi Parkı Protestolarında bulunanların içinde, seçilen iktidarın meşruiyetine inanmayanların çok olması ve bu güvensizlik durumunun sesli bir şekilde dile getirilmesi; Oy ve Ötesi'nin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Oy ve Ötesi bu sorunu görmüş ve demokratik zeminde bu talebin karşılanması için kurulmuştur. Protestolar öncesinde Türkiye'de gerçekleşen seçimler boyunca, seçimlerde usulsüzlük yapıldığı iddiaları belirli toplumsal gruplar tarafından tartışılan bir konu olmuştur. Usulsüzlük yapıldığına dair çıkan haberler^{3 4 5} seçimlere olan güvensizliği artırmıştır. Oy ve Ötesi bu ihtiyaca cevap vermek üzere kurulmuştur.

Oy ve Ötesi, 'Vatandaş Organizasyonları Tarafından Tarafsız Seçim İnceleme ve Gözleme İçin Küresel Prensipler Deklarasyonu ve Yönetmeliği'nin 12. Maddesinde belirtildiği gibi "seçim sürecinin sınırlı veya bir kısmını gözleme" (Declaration of Global Principles for Non-Partisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations, 2012) görevini yerine getiren bir dernektir. Oy ve Ötesi saymanı Serdar Çepniler de kendisi ile gerçekleştirdiğimiz mülakatta bunu doğrulayıcı nitelikte bir beyanda bulunmuştur: "Biz sadece bir tane yerine odakladık o yüzden seçim sürecinin tamamına hâkim değiliz" (Kişisel Görüşme,

11.02.2016). Yani Oy ve Ötesi, seçim sürecinin oy sayımı kısmına odaklanmış bir yerel gözlem örgütüdür.

Oy ve Ötesi, Gezi Parkı Protestolarına katılan vatandaşların bir kısmının sorun olarak gördüğü seçim sistemine yönelik sorunun çözülmesi için atılmış bir adım olarak kabul edilebilir. Oy ve Ötesi'nin bu bağlamda üç temel amacı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, seçime katılan vatandaş sayısını artırmaktır. İkincisi, aday ile seçmen arasındaki bağı ve iletişimi kuvvetlendirmektir. Üçüncüsü ise, halkın seçim gözlemine dikkatini çekmektir (Korkmaz, 2015). Bu üç temel amacın dışında kalan ve demokratik sürece katkı sunacak konular ise 'Ötesi' başlığı altına toplanabilir (Çelebi, 2015). Bu amaçlar çerçevesinde, Oy ve Ötesi daha çok bir müşahit organizasyonu olarak ses getirmiş ve seçim gözlemi konusunda ön plana çıkmıştır. Seçime katılan vatandaş sayısını artırma konusunda da başarılı projeler gerçekleştirse de; aday ile seçmen arasındaki mesafeyi azaltma hedefi diğer amaçlar arasında biraz daha geride kalan ve daha az başarılı olmuş bir konu olarak kabul edilebilir.

Belirli bir amaç etrafında toplanan her sivil toplum kuruluşu gibi Oy ve Ötesi de belirli değerler üzerine bina edilmiştir. Bunlar; bağımsızlık, doğruluk, şeffaflık, bütünleştiricilik, çalışkanlık, çözüm odaklılık, bilgi koruma, toplumun menfaatini gözetmek, etik davranış olarak sıralanabilir⁶. Bunlardan bağımsızlık, derneğin çalıştığı alan gereği en önemli yeri işgal etmektedir. Oy ve Ötesi koordinasyon ekibinde sayman olarak görev yapan Serdar Çepniler ile gerçekleştirdiğimiz mülakatta da belirtildiği gibi: "Bizim temel değerimiz bağımsız olma, demokrasiden yana olmaktır" (Kişisel Görüşme, 11.02.2016). Bu değer önem arz etmektedir. Bağımsızlık konusu aynı zamanda, "siyasi partilerden bağımsız"⁷ olma vurgusunu da içermektedir. Doğruluk değeri ise: "Kamuoyunu yanlış yönlendirebilecek ve taraflı her türlü ifadeden uzak durarak; sadece gerçekleri, yorumsuz bir şekilde ifade etmek"⁸ olarak tanımlanmıştır. Yine burada yapılan işin ciddi bir sorumluluk gerektirdiğinin farkındalığı sezilmektedir. Zira yanlış bir bilgilendirme toplum nezdinde ciddi sorunlara neden olabilir. Vatandaş Organizasyonları Tarafından Tarafsız Seçim İnceleme ve Gözleme İçin Küresel Prensipler Deklarasyonu ve Yönetmeliği'nin finansal konularda ve alınan bağışlarda dışarıya karşı şeffaf olma konusunu içeren 8. Maddesiyle (Declaration of Global Principles for Non-Partisan Election Observation and Monitoring by Citizen Organizations, 2012) uyumlu olarak; Oy ve Ötesi Derneği kendini bağımsız mali denetime tabi tutmuş ve bir rapor⁹ yayımlamıştır. Finansal desteklerin açık bir şekilde görüldüğü ve tüm vatandaşların erişimine açık olan bu raporun şeffaflık değeri üzerine kurulmuş olduğu görülmektedir. Bütünleştiricilik değeri, Oy ve Ötesi'nin demokratik süreçlere katkı iddiası itibarıyla önemlidir. Toplumun mümkün olan en geniş kesiminin bu oluşum içerisinde yer alması, oluşumun meşruiyet zemi-

nini güçlendirecektir. Çözüm odaklılık değeri ise zaten Oy ve Ötesi'nin kurulma sebeplerinden birinin beraberinde getirdiği bir gereklilik olarak kabul edilebilir. "Gezi'nin enerjisini kanalize etme" amacı, salt tartışmalar ve eleştiriler yerine; etkin çözüm bulma anlayışını kapsamaktadır. Ayrıca "Demokratik süreçlere pozitif katkı sağlamaya çalışan" bir sivil toplum örgütü olma iddiası ise zaten toplum menfaatini gözetmeyi gerektirir.

Oy ve Ötesi koordinasyon ekibi kendilerini tanımlarken özellikle "bağımsız müşahit organizasyonu" vurgusunu yapıyorlar. Bu organizasyonun yapısını incelediğimizde Türkiye Cumhuriyeti'nin yasal altyapısının bu tip organizasyonların kurulmasına müsait olduğu gibi müşahitlerin bir siyasi parti adına sandık başında bulunabildikleri ortaya çıkmaktadır. Sandık sorumluları ve müşahitler partili veya bağımsız adayın temsilcisi olmadan bu sıfatı taşıyamamaktadırlar. Seçim sandıklarının sorumluluğunun atanan memurlar tarafından değil, siyasi parti görevlileri tarafından yerine getirildiği sistemler dünyada partizan sistem olarak kabul edilmektedir. 1 Kasım 2015 Genel Seçimlerinden önce, Yüksek Seçim Kurulu tarafından ilan edilen 135 numaralı genelge ile sandık kurulu başkanının da siyasi parti temsilcisi olmasıyla;¹⁰ partizan sistem tam anlamıyla uygulamaya konulmuştur. Sercan Çelebi'ye göre, Türkiye'deki seçim sistemi kâğıt üstünde uluslararası standartları taşımakta ancak uygulamada ciddi sıkıntılar görülmektedir (Hürriyet Daily News, 2014). Gerçekleştirdiğimiz mülakatta, koordinasyon ekibinde sayman olarak görev alan Serdar Çepniler de aynı fikri paylaşmaktadır (Kişisel Görüşme, 11.02.2016).

Oy ve Ötesi bir yerel seçim gözlem örgütü olarak gönüllülerini seçimlerde görev almak üzere, müşahit eğitimlerine tabi tutmaktadır. Bu eğitimler ise gönüllülerin aldıkları sorumluluklara göre farklılık göstermektedir. Müşahit kartları ise siyasi partilerden talep edilmektedir. Göreve başladıkları ilk seçimler olan 30 Mart 2014 yerel seçimler öncesi, talep edilen müşahit kartlarını vermek için altı siyasi parti olumlu geri dönüş yapmıştır. Bu siyasi partiler; Milliyetçi Hareket Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi, Halkların Demokratik Partisi, Vatan Partisi, Anadolu Partisi ve Liberal Demokrat Parti olarak sıralanabilir. Ancak 10 Ağustos Cumhurbaşkanlığı Seçimleri 'den sonra Milliyetçi Hareket Partisi müşahit kartlarını genel merkezden vermeyi bırakmıştır (Kişisel Görüşme, 11.02.2016). Seçim günü sandık başında veya binada sorumlu olarak bulunanlar, Oy ve Ötesi'nden bir partiye ait olan müşahit kartlarını alıp bağımsız müşahitliğini Oy ve Ötesi adı altında değil bir partinin kartını taşıyarak yapmaktadırlar. Aslında Oy ve Ötesi Derneği, siyasal bağları olmadan siyasal süreç içerisinde yer almaktadır. "Politikanın etrafında bir iş yapıyoruz. Politikanın üstünde durduğu değerler üzerine bir iş yapıyoruz. Biz o değerlerin devam etmesi için bir şey yapıyoruz" (Kişisel Görüşme, 11.02.2016) beyanları bu noktada açıklayıcı

niteliktedir. Bağımsızlık ve tarafsızlık vurgusunun baskınlığı ve bu konudaki ciddi dikkat, örgütün tüm beyanat ve çalışmalarında dikkat çekiyor.

Oy ve Ötesi oy gözlemini iki anahtar basamak üzerine kurmuştur. Bunlardan birincisi, sandık başındaki süreç; diğeri ise, paralel oy sayımıdır (Çelebi, 2015). Sandık başındaki süreç, oy verme ve sayım sürecinin Yüksek Seçim Kurulu'nun ve seçim sisteminin koyduğu kurallar çerçevesinde denetlemesi ve eğer gerek görülürse müdahalede bulunmayı kapsamaktadır. Paralel oy sayımı ise; seçim sonuç tutanakları göz önünde bulundurulurken, oyların tekrar sayılması suretiyle gerçekleştirilmektedir. Paralel oy sayımı, sandık başındaki Oy ve Ötesi müşahitleri tarafından bir kopyası alınan seçim sonuç tutanağının; T3 (Türkiye Tutanak Teyit) sistemine aktarılması ve aktarılan sonuçların farklı üç Oy ve Ötesi merkez gönüllüsü tarafından kontrol etmesi sürecini kapsar. Bu kontroller sırasında resmi sonuçlarda bir hata fark edilmesi durumunda, hata siyasi partilere iletilir ve itirazlarını gerçekleştirmeleri beklenir. Dolayısıyla Oy ve Ötesi, hatayı siyasi partilere ileten; fakat itirazda bulunamayan bir merciidir. İtirazı Yüksek Seçim Kurulu'na iletme yükümlülüğü siyasi partilerdedir. 30 Mart 2014 yerel seçimlerinde, İstanbul'un Kâğıthane ilçesinde yapılan seçim usulsüzlüğü; Oy ve Ötesi tarafından belirlenmiş ve siyasi partilere iletilmiştir. Bunun sonucunda siyasi partiler Yüksek Seçim Kurulu'na itiraz etmiştir ve seçim usulsüzlüğü düzeltilmiştir. Ayrıca T3 sistemi olarak adlandırılan sistem ise tamamen Oy ve Ötesi gönüllüleri tarafından geliştirilen ve bulut teknolojisine benzer bir şekilde çalışan bir paralel oy sayım sistemidir (Kişisel Görüşme, 11.02.2016).

Oy ve Ötesi hâlihazırda 30 Mart 2014 Yerel Seçimlerinde İstanbul'da, Haziran 2014'te tekrar edilen seçimlerde Yalova'da, 10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde, 7 Haziran 2015 Genel Seçimlerde ve 1 Kasım 2015 Genel Seçimlerde oy gözlemi gerçekleştirmiştir. Bu seçimlerde gittikçe genişleyen bir gönüllü ağı yaratılmıştır. 30 Mart Yerel Seçimlerinde İstanbul ile sınırlı olan gözlem, 1 Kasım 2015 Seçimlerinde Türkiye'nin yüksek nüfuslu ilçelerine yayılmış ve 60.000'den fazla¹¹ gönüllünün katılımı sağlanmıştır.

Oy ve Ötesi'nin bir diğer hedefi olan seçime katılan vatandaş sayısını artırmak için de dernek belirli çalışmalarda bulunmuştur. Bunun için Türk medyasındaki popüler yüzlerin bir arada olduğu ve bu yüzlerin oy kullanımına davet eden mesajları kısa videolarla sosyal medyada dolaşıma sokulmuştur. Vatandaşların seçime katılım oranları gözle görülür derecede artsa da; bu kampanyanın artışıdaki payını belirlemek güçtür. Ayrıca vatandaş ile aday arasındaki mesafeyi azaltmak ve adayların tanınırlığını artırmak amacıyla gerçekleştirilen proje de nispeten daha geri planda kalmıştır. Bu proje çerçevesinde 30 Mart Yerel

Seçimlerinde İstanbul'daki başkan adaylarının kısa videoları çekilmiştir. Başkan adaylarından standart olarak; ilçe veya büyükşehrin en büyük iki sorununu ve projelerini anlatmaları istenmiştir.

Diğer demokratik ve sivil taleplerin dile getirildiği bir başlık olarak kabul edilen 'Ötesi' kısmı kapsamında, dernek çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Bunlardan "Bölgesel Ölçeklendirme Haritası" adını taşıyan proje "mahallelerde vatandaşların ihtiyaçlarının tespitini, raporlanmasını ve giderilmesini öngörmekte, bunu yaparken de iki taraflı bir diyalog başlatmayı"¹² hedeflemektedir. Yerel politikaların iyileşmesine katkı sağlamayı amaçlayan bu projenin, İstanbul'un Şişli ilçesinde pilot uygulaması yapılmıştır.

Oy ve Ötesi'nin Etkisi ve Katkısı

Sivil toplum devletin gücü üzerinde etkisi olan bir yapıdır. Ancak bu etki, devletin gücünü zayıflatıcı bir etkiden çok, güçlendirici bir etkidir. Çünkü devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkiler genellikle demokratik bir zeminde cereyan eder. Bu demokratik zemin, devletin meşruiyet sorunlarının önüne geçebildiği gibi devletin kendini yenilemesini de sağlayabilir. Sivil toplum ile ilişkili olan devlet, halk ile arasındaki mesafeyi azaltır. Oy ve Ötesi Derneği de sivil bir inisiyatif olarak, bağımsız seçim gözlemi gerçekleştirmektedir. İlgilendiği konu itibarıyla demokratik süreçle doğrudan bağlantılı olduğu için, Oy ve Ötesi bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir. Seçimlerin meşruiyetini bir kere daha sivil bir inisiyatif olarak teyit etmektedir. Dolayısıyla devletin meşruiyet krizi yaşamasının önündeki engellerden biri olarak kabul edilebilir. Bu devleti zayıflatmak yerine güçlendirecektir. Ayrıca Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Türkiye'deki Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle ilgili yayımladığı raporunda: "... Oy ve Ötesi tarafından gözlemciler yerleştirilerek paralel oy döküm çalışması yapılmıştır. 13 Ağustos tarihinde örgüte ait internet sayfasında Türkiye'nin altı büyük ilinde bulunan 20.000'den fazla seçim merkezinin sonuçları yayınlanmıştır. Oy sayımı halk tarafından izlenebilmiştir" şeklinde Oy ve Ötesi kendine yer bulmuştur (AGİT Türkiye Cumhurbaşkanlığı Seçimleri Raporu, 2014). Bu, Oy ve Ötesi'nin yaptığı gözlemin önemini göstermekle birlikte; aynı zamanda Türkiye'deki demokratik meşruiyetin görünümünün uluslararası arenada artmasını sağladığı söylenebilir.

Sivil toplum ortak amaç ve değerler çerçevesinde oluşturulduğunda katkısı yadsınamaz,... "demokrasiyi pekiştirme potansiyeli açısından STK'lar arasında bir ayrıma gitmek gerekir eğer sivil toplum radikal uzlaşmaz çıkar gruplarını veya anti demokratik amaç ve yöntemleri kullananları içermiyorsa demokrasiyi geliştirmeye yönelik beklentileri karşılaması muhtemeldir gibi kabaca bir

betimleme yapabiliriz” (Diamond, 1994). Bu bağlamda demokratik zeminde faaliyetlerini sürdüren sivil toplum örgütleri, sadece devletin güçlenmesini değil; aynı zamanda demokratikleşme süreçlerine de olumlu katkı da bulunur. Oy ve Ötesi Derneği, demokratik sürecin temel sütunlarından olan seçim sürecine yaptığı katkı itibarıyla Türkiye’nin demokratik gelişimine katkıda bulunmaktadır. Sivil toplumun içinde buldukları ülkenin demokratik sürecine katkıda bulunabilmesi için, öncelikle kendi iç demokrasisini sağlamış olması gerekir. İç demokrasinin en büyük göstergesi ise çoğulculuk anlayışının yerleşmiş olmasıdır. Oy ve Ötesi gibi tarafsızlık iddiasında olan bir derneğin, çoğulculuk ilkesini öncelemesi beklenir. Zira demokratik süreçte görev alacak gönüllülerin, farklı kimlik temsiliyetleri örgütün tarafsızlık gücünü artıracaktır. Aynı zamanda sivil toplumun müzakereci yapısı, çoğulcu bir yapıyla perçinlenecek ve daha da kuvvetli olacaktır. Oy ve Ötesi saymanı Serdar Çepniler bu konuda derneğin Türkiye’de az görülen bir çoğulculuğa sahip olduğunu iddia ediyor ve kuvvetlerinin bu insanları bir araya getirmek olduğunu vurguluyor. Bunun yanında dernek profilinin demografik özelliklerine baktığımızda, kadınların dernek içinde önemli yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Oy ve Ötesi İstanbul bölge sorumlularının tamamı kadınlardan oluşmaktadır. Gönüllü profilinin büyük bir kısmı 25 yaş üzerinde ve beyaz yakalılardan meydana gelmektedir (Kişisel Görüşme, 02.11.2016).

Oy ve Ötesi Derneği, seçim sürecini gözlemleyen bir sivil toplum kuruluşu olması sebebiyle; devlet ile doğrudan temasta bulunan bir örgüt olarak kabul edilebilir. Seçim sürecinde gönüllüler tarafından yapılan gözlem, siyasi partilerle ve Yüksek Seçim Kurulu ile iletişim halinde bulunmayı gerektirmektedir. Bu yüzden seçim sürecini gözleme, gönüllüler açısından vatandaşlık aidiyetini artırabilir. Kendilerini ülkeleri için sorumluluk alan kişiler olarak addetmelerini sağlaması, bu aidiyeti ve vatandaşlık bilincini kuvvetlendirebilir. Oy ve Ötesi’nin kurulduğu günden bu yana 140.000 gönüllünün çalıştığı bir örgüt olması sebebiyle, bu aidiyete önemli bir katkı sağladığı düşünülebilir.

Oy ve Ötesi kurulduğu ilk günden beri, destek topladığı gibi eleştiri de almıştır. Çeşitli yerel ve ulusal medya organları, kanaat önderleri, gazeteciler tarafından desteklemiştir. Ancak hükümete yakın olan bazı kişiler ve organlardan bu desteği alamamıştır (Çelebi, 2015). Hatta çoğu zaman ciddi eleştirilere maruz kaldığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda Müşahit kartı gönderen altı partinin arasında Adalet ve Kalkınma Partisi bulunmamaktadır. Bu durumda Oy ve Ötesi’nin Gezi Parkı Protestoları sonrası kurulmuş olmasının etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekleştirdiğimiz mülakatta ise Oy ve Ötesi saymanı bu konuya: “Oy ve Ötesi tarzındaki organizasyonlar her zaman iktidara ters görünecek. Çünkü biz aslında

dengeden tarafız, iktidar güç sahibi demektir. Güç sahibi de gücü kendi tarafına doğru dengeyi büker. Bu parti meselesi değil” şeklinde bir yaklaşım getiriyor (Kişisel Görüşme, 11.02.2016).

Oy ve Ötesi gözlemediği her seçimden sonra bir rapor yayımlayıp; bu raporda seçim ile ilgili rakamlara ve resmi sonuçlarla olan karşılaştırmaya yer vermektedir. Ayrıca seçimde karşılaşılan aksaklıklar ve sorunlara değinerek; seçimin demokratik çerçevesinin neresinde olduğuna dair paylaşımlarda da bulunmaktadır. Bu bir kolektif hafıza yaratılmasında etkili olduğu gibi, sorunların bir sonraki seçimlerde çözülmesi için de önemli bir rapor niteliğindedir.

Yerel seçim gözlem organizasyonları dünyada gittikçe çoğalmış ve demokrasinin işleyişinin bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Bu organizasyonlar içinde buldukları ülkenin yasal çerçevesine ve siyasi kültürüne uygun olarak eylemlerde bulunmaktadır. Özellikle Güney Amerika’daki organizasyonların serbestisi ve gerçekleştirdiği eylemler, diğer gözlem organizasyonlarından önde görünmektedir. Örneğin, Peru’daki sivil seçim gözlem organizasyonu olan Transparencia televizyon ve radyo kanalı kurmaktan siyasi tartışma platformları oluşturmaya kadar seçimin farklı noktalarında etkinlik göstermiştir. Bu farklılıklar siyasi kültür ve yasal çerçeveden kaynakladığı kadar ihtiyaçtan da ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Oy ve Ötesi, Türkiye’de gerçekleştirilen seçim süreçlerinin belirli bir kısmına odaklanmakta ve daha çok oy sayımına yoğunlaşmaktadır. Türkiye genelinde 140.000 gönüllüsü olan, kurucu ekibi beyaz yakalı gençlerden oluşan, gönüllülerinin ortalama yaşı 37 ve çoğunluğu kadınlardan oluşan, 1 Kasım 2015 seçimlerinde 143 ilçede aktif rol almış, 2013 yılında önce platform olarak kurulmuş ardından Nisan 2014’te dernekleşmiş, ana çalışma alanı adil ve doğru seçim gözlemi, müşahitlik, ve oy sayımı olan Oy ve Ötesi Derneği, kavramsal çerçevesinin ve güncel STK verilerinin de gösterdiği gibi Türkiye’de zayıf olan bir hareket alanına yeni bir dinamik kazandırmıştır.

Sonuç

Seçim gözleminin dünyada uzun zamandır önemli bir yer teşkil ettiği, uluslararası ve bölgesel örgütlerin öncülük etmesiyle gelişen bu alanın, yerel örgütlerle daha çok demokratikleşme pratiği gelişmekte olan ülkelerde yaygınlaştığı ortaya çıkmaktadır. Bu gelişmeler çerçevesinde Oy ve Ötesi, yerel seçim gözlemi yapan bir dernek olarak yurttaşlık bilinci geliştirmede, yurttaşın karar alma süreçlerine katılımı ve itiraz hakkı gibi iç denetime ve denge politikalarına hizmet eden bir STK olarak öne çıkmıştır. STK’ların örgütlenme yapıları arasında görülebilen bir özellik olan birbirine yakın sınıfları bir araya getirme özelliği Oy ve Ötesi’nde daha ileri bir seviyeye taşınarak, örgüt içi çoğulculuğun sağlandığı, toplumun genelinin yansımalarının görüldüğü, geniş kitlelerin temsiliyet alanı bulduğu bir

yapı oluşumu başarılıdır. Ortaya çıkışı bir toplumsal hareketin yarattığı iklim olan bu dernek, o toplumsal hareketin öne çıkardığı kimi alanlarda çözüm üretmeye yönelik bir bilincinin oluşmasını ve/veya ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Adil seçim süreci ve doğru oy sayımı gibi temel yurttaşlık vazifelerinin teorik çerçevesinin iyi çizilmiş olmasına rağmen pratikte sorunlarla karşılaşması itici gücü olurken, siyasi bağ kurmadan siyasal sistemin en temel süreci olan seçim sürecinin demokratik işleyişine katkıda bulunmaktadır. Oy ve Ötesi Derneği'nin şimdiye kadar yapmış olduğu katkılar bir STK'nın nasıl yurttaşlık bilinci ve sosyal sermaye yaratabildiğini ve mutlak iyiden ortak iyiye geçişi sağlayabileceğimizi bize göstermektedir.

STK'ların gelişimi üzerine düşünmemiz gerekirse şu temel sorular gelecek akademik çalışmalarımızın da temelini oluşturacaktır: Türkiye'nin çok kutuplu toplumsal ve siyasi yapısı demokratikleşmeye katkı sağlamayı hedefleyen yerel seçim gözlem kuruluşlarına ve diğer STK'lara doğru bir zemin oluşturabilir mi? Türkiye'de, özellikle Güney Amerika'da gelişmiş ve çok farklı platformda halkın demokratik süreçlere katılımını sağlayan, uluslararası örgütlerce de meşru görülen ve desteklenen yerel seçim gözlem kuruluşları gibi örgütler desteklenecek veya çoğalabilecek midir? Bu tip örgütlerin oluşumu ve sivil toplumun daha geniş bir toplumsal zemine yayılması, kutuplaşmayı hafifletecek, sosyal ve siyasi ayrımlar arasında bir köprü kuracak ve toplum bilincimizi yükseltecektir.

Sonnotlar

¹ T.C. İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı İnternet Sitesi. <https://www.dernekler.gov.tr/>. Son erişim tarihi, 11/03/2016

² U.S. Department of State (2012). "Fact Sheet: Non-Governmental Organizations (NGOs) in the United States" <http://www.humanrights.gov/dyn/fact-sheet-non-governmental-organizations-ngos-in-the-united-states.html>. Son erişim tarihi, 25/02/2016

³ Son Dakika Haber Sitesi. <http://www.sondakika.com/haber/haber-viransehir-de-kullanilan-oylar-copte-yakilmis-5856347/>. Son erişim tarihi 16/11/2016

⁴ Vatan Gazetesi Haber Sitesi. <http://www.gazetevatan.com/ankara-da-oylar-calindi-mi--230569-secim-2009/>. Son erişim tarihi 16/11/16

⁵ Hürriyet Gazetesi Haber Sitesi.

<http://www.hurriyet.com.tr/calinan-oylari-kurtardik-18041902>. Son erişim tarihi 16/11/16

⁶ Oy ve Ötesi İnternet Sitesi. <http://oyveotesi.org/> . Son erişim tarihi, 07/02/2016

⁷ Oy ve Ötesi İnternet Sitesi. <http://oyveotesi.org/> . Son erişim tarihi, 07/02/2016

⁸ Oy ve Ötesi İnternet Sitesi. <http://oyveotesi.org/> . Son erişim tarihi, 06/02/2016

⁹ Oy ve Ötesi Derneği 24 Nisan 2014- 31 Ağustos 2015 Tarihleri Arası Nakit Tahsilatlar ve Nakit Ödemeler Tablosu Özel Amaçlı Bağımsız Denetim Raporu.

¹⁰ T.C. Yüksek Seçim Kurulu (2015) "135 Sayılı Genelge". <http://www.ysk.gov.tr/ysk/content/conn/YSKUCM/path/Contribution%20Folders/Genelgeler/2015MV-Genelge135.pdf>. Son erişim tarihi, 11/03/2016

¹¹ Oy ve Ötesi İnternet Sitesi. <http://oyveotesi.org/> . Son erişim tarihi, 08/02/2016

¹² Oy ve Ötesi İnternet Sitesi. <http://oyveotesi.org/> . Son erişim tarihi, 08/02/2016

Kaynakça

AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu (2014). Türkiye Cumhuriyeti 10 Ağustos 2014 Cumhurbaşkanı Seçimi AGİT DKİHB Sınırlı Seçim Gözlem Heyeti Sonuç Raporu, Varşova: AGİT.

Aslan S (2010). Sivil Toplum ve Demokrasi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(2), 357-374.

Çaha Ö (1997). 1980 Sonrası Türkiye'sinde Sivil Toplum Arayışları. *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı:18, 48.

Çarkoğlu A ve Aytaç S (2015). *Haziran 2015 Seçimleri Türkiye Kamuoyu Dinamikleri Araştırması*, İstanbul: Açık Toplum Vakfı, 2.

Castells M (2008). The New Public Sphere: Global Civil Society, Communication Networks, and Global Governance, *The Annals of American Academy*, 616, 78-93.

Çelebi S (2015). Civic Engagement In Turkey's Democracy: The Case Of Oy ve Ötesi, *Turkish Policy Quarterly*, 13(4), 71-78.

Dahl R (2001). *Demokrasi Üzerine*. Ankara: Phoenix Yayınevi.

De Tocqueville A (1835). *De la Democratie en Amerique I*. Paris Les editions de Gallimard, 1992. <http://dx.doi.org/doi:10.1522/cla.toa.dem1>. 17.11.2016.

Declaration Of Global Principles For Non-Partisan Election Observation And Monitoring By Citizen Organizations and Code Of Conduct For Non-Partisan Citizen Election Observers And Monitors (2012). Global Network of Domestic Election Monitors. Newyork: United Nations, 1-4-6-7.

Diamond L J (1994). Rethinking Civil Society: Toward Democratic Consolidation, *Journal of Democracy*, 5 (3), 11.

Doğan İ (2013). *Sivil Toplum Anlayışı ve Siyasal Sistemler*, Ankara: Astana Yayınları.

Habermas J (2008). *L'espace public*. Paris: Payot.

Keane J (2010). Civil Society, Definitions and Approaches. İçinde: Helmut K.Anheier ve Stefan Toepler (der.) *International Encyclopedia of Civil Society*, US: Springer, 461-464.

Kelley J (2008). Assessing The Complex Evolution Of Norms: The Rise of International Election Monitoring. *International Organization*. 62(2), 221-225, <http://journals.cambridge.org/action/displayFulltext?type=1&fid=1825132&jid=INO&volumeId=62&issueId=02&aid=1825128>. 07.02.2016

Keyman F (2006). *Türkiye’de Sivil Toplumun Serüveni: İmkânsızlıklar İçinde Bir Vaha*. Ankara: Sivil Toplum Geliştirme Merkezi.

Korkmaz Ö (2015). Oy ve Ötesi Aims For Fair Election Results, and Beyond. *Hürriyet Daily News*, <http://www.hurriyetdailynews.com/oy-ve-otesi-aims-for-fair-election-results-and-beyond.aspx?pageID=449&nID=82369&NewsCatID=497>. Son erişim tarihi, 09.02.2016

Lean F S (2007). Democracy Assistance to Domestic Election Monitoring Organizations: Conditions for Success. *Democratization*, 14(2), 289-312.

National Democratic Institute For International Affairs (1995). How Domestic Organizations Monitor Elections. Washington: NDIIA.

Müller K B (2006). The Civil Society–State Relationship in Contemporary Discourse: A Complementary Account from Giddens’ Perspective. *Bjpr*, Vol. 8, s. 318.

Oy ve Ötesi Derneği ile Kişisel Görüşme, 11 Şubat 2016 tarihinde Oy ve Ötesi Dernek Merkezi’nde Oy ve Ötesi Saymanı Serdar Çepniler ve Oy ve Ötesi Gönüllüsü Sevcan Çamlıdağ ile gerçekleştirilmiştir.

Sarıbay A (2008). İslami Politik Düşünce de Sivil Toplum: Bazı Kavramsal Sorunlar ve Bazı Çelişkiler. İçinde: M Şentürk ve A Erdoğan (der), *Sivil Toplum Kavramı Tartışmaları*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 159.

Sarıoğhalam M (1999). *Ortadoğu’da Sivil Toplum Umutları: Kültürel Engeller Üzerine Bir Çözümleme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Talas M (2011). Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi. *TÜBAR*, XXIX, 387-401.

Tosun G (2001). Türkiye’de Devlet-Sivil Toplum İlişkisi Bağlamında Demokrasinin Pekişmesinin Önündeki Engellere İlişkin Kuramsal ve Pratik Bir Yaklaşım. *Ege Akademik Bakış*, 1(1), 224-243.

Turkan İpek I Z ve Karpuzcu T (2016). Türkiye’de Sivil Toplum Kuruluşu ve Seçim Gözlem Grubu Örneği: “Oy ve Ötesi”. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 193-212.

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (2011). *Türkiye’de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası*. İstanbul: TÜSEV Yayınları.

Yinanç B (2014). Civil Body Vote And Beyond To Monitor Presidential Polls (interview). *Hürriyet Daily News*. <http://www.hurriyetaailynews.com/civil-body-vote-and-beyond-to-monitor-presidential-polls.aspx?pageID=238&nID=67829&NewsCatID=339>. Son erişim tarihi, 09.02.2016.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyederigi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgi dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler) i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık : **XXXXXXXXXXXX** (İlk harfi büyük ve koyu)

İkinci Düzey Altbaşlık : *XXXXXXXXXXXX* (İlk harfi büyük ve italik)

Üçüncü Düzey Altbaşlık : i) XXXXXXXXXXXX (i, ii, iii, vb. ile başlar)

Dördüncü Düzey Altbaşlık : - XXXXXXXXXXXX (Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/ sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasına “ve” konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra “vd.” yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto’da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için “;” işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck’ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgöl konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından “aktaran” ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa’nın Bask bölgesinde GAL tarafından

yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalik*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılarını kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha

çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında “paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir” (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satırı geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı, tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için “iş hayatı açısından çekici bir ortam” yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru

yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarikh yok	t.y.
basım yeri yok	y.y.
yayıncı yok	yay.y.

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansıması. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://>

www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı.
Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011.
Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.